

**СІЧЕНЬ-
ЧЕРВЕНЬ
2014
№ 1-3 (115-117)**

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Борjak,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянок,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 6 від 29 січня 2014 р.)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Чугаєва І. Літописні фрагменти про Святослава
Ярославича: до проблеми інтерпретації 3

Діптан І. Боротьба за «скарб» І. Мазепи
як один із чинників з'яви «Конституції» П. Орлика 9

Ситий І. З історії Слабинської сотні 23

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Лист княгині Дольської до Карла XII (вересень 1704 р.)
(Публікація Хокана Хенріксона, переклад з латинської
Ольги Циганок, коментар Олександра Дубини) 36

Реброва Н. Вшанування пам'яті Петра Івановича
Прокоповича Батуринською спілкою пасічництва
в 20-і роки ХХ ст. 43

Коваленко О. Зі спогадів Марії Чорносвитової про
старий Чернігів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) 49

Салтан О. «Сделано мало, будет сделано больше» 61

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Тарасенко О. Чернігівська духовна дікастерія/
консисторія у структурі єпархіального управління 75

ДО 70-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ

Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини наприкінці 1941 р.
(За щоденниками Дмитра Захаровича Браженка) 90

Шевченко М., Білоус О. Без права на забуття...
До історії одного спаленого українського села 113

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Саєнко Н. Домогосподарства мешканців Батурина
середини ХVІІІ ст.: історико-демографічні аспекти. 120

Стецюк В. Гарнізон Чернігова
наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. 130

Шара Л. Таксація продуктів харчування у воєнний час
(на прикладі роботи Чернігівської міської думи 1916 р.) . . 137

ЮВІЛЕЇ

Студьонова Л. Тарас Шевченко сам по собі й у свій час . . 145

Коваленко В. Археологія у творчій спадщині
Тараса Шевченка. 158

РОЗВІДКИ

Ямпольський П. Рівень життя міського населення УСРР
на початку непу 165

Лаврінченко Л. Форми й методи державного регулювання
охорони народного здоров'я та їх прояви на Чернігівщині
(1960 – 1980-і рр.) 172

Панченко В. Погляди І. П. Білоконського на проблеми
народної освіти 177

Пиріг П. Великий вчений і реформатор Василь Каразін
(До 240-річчя від дня народження) 184

Макаренко Т. Представництво національних меншин в
органах державної влади: історичний аспект 188

Мідько А. Внесок нащадків В. В. Тарновського-молодшого
у прогресивні перетворення життя українського
суспільства кінця ХІХ – початку ХХІ ст. 193

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Воїнов С. Провозін Павло. Крізь віки 196

Павленко С. Циганок Ольга. Фунеральне письменство
в українських поетиках та риториках ХVІІ–ХVІІІ ст.:
теорія та взірці 200

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Чугаєва І. «Треті Фльорівські читання...» 205

Пам'ятаємо. Володимир Єгорович Чухно 207

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (477.51) «10»: 930.2

Ірина Чугаєва

ЛІТОПИСНІ ФРАГМЕНТИ ПРО СВЯТОСЛАВА ЯРОСЛАВИЧА: ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті на основі виокремлення та аналізу літописних фрагментів Повісті временних літ, присвячених Святославу Ярославичу та Антонію Печерському, здійснена спроба з'ясувати їх склад і походження. Автор доходить висновку про існування літописних записів про Святослава при Спаському соборі в Чернігові.

Ключові слова: Святослав Ярославич, Повість временних літ, Києво-Печерський Патерик, літописна звістка, літопис.

Проблема походження та інтерпретації літописних фрагментів чернігівського та новгород-сіверського змісту Повісті временних літ (далі – ПВЛ) цікавила не одне покоління дослідників. Вагома частка цих звісток присвячена військово-політичній і культурно-релігійній діяльності, а також сімейним справам князя Святослава Ярославича – сина Ярослава Мудрого, чернігівського князя (1054–1073 рр.), засновника чернігівської князівської династії та великого київського князя (1073–1076 рр.). Велика (іноді й надмірна) увага до непересічної особистості князя та його правління не стільки в Києві, а в більшості своїй у Чернігові ставить питання про джерела і походження цієї літописної інформації.

Ще з ХІХ ст. дослідники зверталися до аналізу літописних звісток ПВЛ із детальним описом подій у Чернігово-Сіверській землі ХІ ст. Утім, згоди між ними з приводу походження літописної інформації місцевого характеру за ХІ ст. так і не було досягнуто. Переважна більшість учених схилилася до думки про існування усних інформаторів та усної традиції про окремих чернігівських і тмутороканських володарів (Д. С. Лихачов ¹, Б. О. Рибаків, О. В. Гадло ², О. П. Толочко ³). Деякі ж учені навіть не заперечували можливості ведення літописних записів у самому Чернігові вже у першій чверті ХІ ст. (В. С. Іконніков ⁴, А. М. Насонов ⁵). Серед них можна виділити літописні звістки як про Чернігово-Сіверщину, так і про Тмуторокань.

Комплекс літописних статей про чернігово-таманські події середини – кінця ХІ ст. в ПВЛ, до яких були втягнуті князі-ізгої – переважно нащадки Святослава Ярославича, об'єднаний сюжетною лінією, єдиною ідеєю – боротьби чернігівських князів за свої законні династичні права та логікою оповіді, що відрізняє їх від інших за змістом літописних повідомлень. Розглядав їх і П. П. Толочко, зазначаючи, що Никон Печерський, автор Печерського літопису 1073 р., міг внести цю інформацію до тексту ПВЛ як безпосередній учасник подій 60-х рр. ХІ ст. ⁶

Уперше на сторінках ПВЛ Святослав Ярославич (Микола ⁷) згадується під 1027 р. як третій син Ярослава Мудрого ⁸. Хоча насправді він був четвертим сином після Іллі, Володимира та Ізяслава, оскільки першим сином був Ілля, князь новгородський, який

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

помер у 1020 р., про що згадує Новгородський Перший літопис ⁹. ПВЛ повідомляє, що Святослав до 1054 р., до «ряду Ярослава», за яким отримав Чернігів, був князем володимиро-волинським ¹⁰. 1050 р., ймовірно, одружився з Кіллікією, донькою графа Етлера Дитмархенського ¹¹. Помер 27 грудня 1076 р. у Києві і був похований у Спаському соборі в Чернігові. Г. О. Милорадович і Д. Донської згадують його як місцевого святого ¹².

Проживши 49 років, він запам'ятався сучасникам і нащадкам не стільки як успішний політик і військовий, скільки як активний культурний діяч, фундатор церков та монастирів, за що, ймовірно, і був канонізований як преподобний. Утім, його княжіння в Чернігові (1054–1073 рр.) не знайшло детального відображення на сторінках літопису. Особливо загадковим виглядає факт того, чи залишив він за собою Чернігівське князівство, посівши київський князівський стіл ¹³. Суперечливість джерел не розв'язана до сьогодні, можливо, через те, що літописні записи про нього, що велися як у Києві, так і в Чернігові, були втрачені або інформація про діяльність Святослава, що увійшла до ПВЛ, була зрадагована на користь Всеволода Ярославича та його «правої руки» – сина Володимира, який отримав Чернігівський уділ за родовим правом після смерті свого брата Святослава. Внаслідок битви під Нежатиною нивою 3 жовтня 1078 р. і загибелі у ній Ізяслава Ярославича за сприяння свого батька, київського князя Всеволода, чернігівським правителем став Володимир Мономах ¹⁴.

У діяльності та політиці князя Святослава особливе місце займають його стосунки з Антонієм Печерським, життя і доля якого були дуже тісно пов'язані із особистістю Святослава Ярославича, про що зазначає не лише ПВЛ і Києво-Печерський Патерик, але й відмічають дослідники, зокрема Ю. А. Артамонов ¹⁵. Наявність відповідних літописних фрагментів, що синхронно повідомляють як про Антонія Печерського, Печерську обитель, так і про чернігівське та київське княжіння Святослава, дають можливість обережно припустити входження інформації про засновника печерського чернецтва на Русі до порічних (та / або ретроспективних) записів, що велися під наглядом Святослава, можливо, не лише в Києві, але й у Чернігові.

Перший літописний фрагмент із комплексу повідомлень, присвячених Святославу та Антонію Печерському, – це відомості легендарного характеру за середину XI ст. про початки Печерського монастиря, що відбулися у літописній статті 6559 (1051) р. про ченця Антонія Любечанина від слів «вѣ нѣкыи члвкъ именемъ мирьскимъ ѿ града Любча...» до «...въ трѣдѣхъ превыкаа въ вѣдѣ и въ мѣтвѣхъ», котрий спочатку облаштував печеру в Любечі, потім отримав на Афоні постриг і благословення від тамтешнього ігумена заснувати в Києві подібний печерний монастир, що він і зробив в урочищі Берестовому, на місці печерки митрополита Іларіона ¹⁶. Цікаво, що це поширене, деталізоване повідомлення про заснування Печерського монастиря ніби врізалось в суцільну звістку про поставлення Іларіона митрополитом у 1051 р., де фактично пояснюється місце розташування майбутньої обителі – Берестове з церквою Святих Апостолів (Никонівський літопис уточнює, що церква була висвячена на честь святих Петра і Павла ¹⁷), де служив Іларіон. Причому вже з розповіді про печерку Іларіона видно, що цей запис має ретроспективний характер, адже згаданий «ветхын монастырь Печерскын» як сучасний літописцеві об'єкт. Утім, Києво-Печерський Патерик повідомляє про поселення Антонія на Берестовому ще до 1015 р. на місці печери, що колись викопали варяги, і лише потім про печеру Іларіона ¹⁸. Природно, що ця інформація була записана у Києво-Печерській обителі, однак, можливо, мала своїм джерелом усний переказ про Любеч і його славетних мешканців. Вона, ймовірно, була як частиною втраченого «Житія Антонія», так і відображена у чернігівських літописних записах.

Наступна серія з трьох літописних повідомлень 6572–6574 рр. (1064–1066 рр.) має вже світський характер і розповідає про Тмуторокань та її правителів, що йдуть у тексті ПВЛ поспіль, від слів «В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Бѣжа Ростиславъ къ Тмѣтороканю...» до «...а самъ сѣде въ него мѣсто», від слів «В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Иде Гѣославъ на Ростислава къ Тмѣтороканю...» до «...Ростиславъ же пришедъ сѣде въ Тмѣтороканѣ» та від «В лѣ ҃҃҃ ѿ ѿв. Ростиславъ сѣдѣшъ въ Тмѣторокани и емлючи

дань въ Гасогъ...» до «...и тако положенъ бы въ цркви стѣна Бѣи»¹⁹. Вони пов'язані з іменем Святослава Ярославича, із його сином Глібом Святославичем Тмутороканським, котрого посунув Ростислав Володимирович, незаконно сівши на Тамані, внаслідок чого був отруєний греком Котопаном, помер 3 лютого 1066 р. і похований у церкві Святої Богородиці на Тамані. Ці свідчення літописця, безперечно, мали на меті виправдати і захистити володіння Гліба Святославича, саме тому його батько Святослав і втрутився у цю боротьбу. Видно, що Тмуторокань належала до сфери інтересів Святослава Чернігівського. Тому літописець ретельно слідкував за ходом таманських справ.

Найяскравішим чернігівським літописним записом, імовірно, була інформація, що увійшла до літописної статті, датованої 1 листопада 6576 р. (1068 р.), про битву Святослава Чернігівського з половцями під Сновськом (перша літописна згадка Сновська) на р. Снов від слів: «Сѣславъ же сѣцѣ в Черниговѣ а Половцѣмъ воюемъ около Чернигова...» до «...и възвратисѣ с побѣдою въ градъ свои Черниговъ»²⁰. О. О. Шахматов уперше висловив думку, що це повідомлення було вставкою до тексту Початкового зводу з Чернігівського літопису, оскільки цей запис розриває текст літописної статті 6576 (1068) р. про повстання в Києві та його наслідки на дві частини²¹.

Це повідомлення, на нашу думку, мало походження з усного переказу про перемогу Святослава з 3-тисячним військом чернігівців над 12-тисячним військом половців, тоді як попередня битва князів Ярославичів із ворогами Русі на р. Альгі 1068 р. була програна. Характерно, що названі місцеві топоніми – Чернігів (3 рази), Сновськ (1 раз, перша літописна згадка), а також р. Снов (1 раз) у сукупності з точною денною датою та іменем князя Святослава без по батькові та прямою мовою – звертанням до війська видають не лише сучасну фіксацію. Цей запис мав на меті підняти авторитет Святослава серед князів Ярославичів, зацікавленість у чому мав саме цей князь, тому, безперечно, увійшов до чернігівських літописних записів.

Символічним є й співвідношення сил між переможцем та переможеним. Вирідно, ці цифри надто перебільшені, оскільки літописне повідомлення писалося, як здається, з метою звеличення та на замовлення князя Святослава, з прихильністю до нього та його діяльності. Як бачимо, і далі у літописному тексті під 6579 (1071) р. зустрічається це співвідношення 3:12 – розповідь про Яна Вишатича, який ходив на білоозерців збирати данину. Там згадуються 12 отроків (що ходили разом з Яном) і 3 мужі, які протистояли йому і радили повернути назад. Утім, він управно протистояв противнику²². Варто відмітити, що у літопису пояснюється, як, згідно із вказівкою князя Святослава Ярославича, діяв Ян. Тобто обидва повідомлення пов'язані з ім'ям Святослава, що дає можливість припустити якусь більш-менш систематичну фіксацію. Цілком можливо, що інформатором-кореспондентом київського книжника був сам Ян Вишатич. 3 і 12 – це цифри, які часто зустрічаються у фольклорі, тому можна припустити відбиття у літописній статті усного джерела часів Святослава Чернігівського.

У Новгородському Першому літопису згадується, що внаслідок битви між Святославом та половцями на р. Снов половецький хан Шарухан потрапив у полон до Святослава²³, адже до цього половці вважалися непереможними. Ця уточнююча інформація, ймовірно, краще збереглася у північній літописній традиції, оскільки там не було сенсу її редагувати – чи то звеличувати подвиги і звитягу чернігівського князя, чи то применшувати. Утім, ця подія була резонансною, загальноруського масштабу, тому й літописці не могли залишити її поза своєю увагою.

Продовжує комплекс культурно-релігійних звісток, насичених інформацією про Чернігово-Сіверщину і її славних мешканців – представників духовної еліти, а саме про Антонія Печерського, повідомлення 6577 (1069) р. про заснування ним печерного монастиря у Чернігові на Болдиних горах від слів: «И нача гнѣватисѣ Изяславъ на Антония изо Всеслава...» до «...и естъ манастирь сѣоѣ Бѣѣ на Болдинахъ горахъ и до сихъ днѣ»²⁴. Те, що автор назвав місцевість, де саме розташувалася обитель, а також обставини її виникнення, вказує на можливість знайомства

літописця із Антонієм, котрий міг про це розповісти київському літописцю – автору ПВЛ. Зрозуміло, що ця стаття цілком вкладалася у концепцію історіософії, котру сповідував і висвітлював Києво-Печерський монастир. Це підтверджує і новела про Антонія Печерського Києво-Печерського Патерика, де згадується заснування Антонієм на Болдиних горах монастиря і його повернення до Києва та смерть 10 липня 1073 р. за князювання Святослава, де князь згадується по імені 4 рази (чи не на рівні з Феодосієм, Варлаамом, Никоном і Єфремом!) ²⁵, ще раз підкреслює зв'язок Антонія і Святослава. Скоріше за все через протекцію Святослава лапідарні літописні звістки про Антонія Печерського і його діяльність у Чернігові потрапили до ПВЛ.

22 березня 6581 (1073) р. літопис повідомляє про незаконне захоплення Святославом і Всеволодом влади в Києві, після чого Всеволод був фактично посунутий своїм старшим братом. Утім, навіть у цій не дуже прихильній статті наявне певне виправдання князя Святослава – заснування ним Печерської церкви (Успенського собору. – **І.Ч.**) з перерахунком усіх причетних церковних осіб: ігумена Феодосія, єпископа Михайла та митрополита Георгія ²⁶. Ця подія описана і в Києво-Печерському Патерику, де, за нашими спостереженнями, єдиний раз князь Святослав названий «благовірним» у «Сказанні про церкву святого Успіння Богородиці володимиро-суздальського єпископа Симона, у той час як у «Житті Феодосія» Нестора Печерського – як «Святослав» ²⁷. Це вписується у загальну канву концепції літописних записів часів Святослава, котрі мали, як бачимо, певне культурно-релігійне спрямування. Недарма у цих фрагментах згадано по іменах багатьох осіб з церковно-монастирського кліру, їх життя та діяльність, заснування і розвиток печерської чернечої традиції і, власне, монастиря.

Неодноразово на сторінках ПВЛ і «Життя Феодосія» згаданий чернігівський єпископ Іоанн як учасник освячення церкви Богородиці Києво-Печерського монастиря під 6597 (1089) р. ²⁸. Згадка про нього як свідка перенесення мощей святого Феодосія Печерського до Успенського собору під 6599 (1091) р. ²⁹ на третьому місці у переліку з іншими представниками духовного кліру та факт «преставлення» чернігівського єпископа Іоанна 6620 (1112) р. ³⁰. Таку увагу до особистості Іоанна в тексті, присвяченому опозиційному до чернігівського князя релігійному діячу Феодосію, не вважаємо випадковою. Можливо, Іоанн був свідком і учасником подій, міг передати інформацію місцевому чернігівському літописцеві, який вніс їх до своїх записів.

Святослав, посівши великокняжий стіл, на думку М. Ф. Котляра, зробив спробу відновити одноосібну монархію і навіть підкорив своєму авторитету і владі сина Всеволода Володимира Мономаха, який разом із Олегом Святославичем за наказом батька ходив походом на поляків та чехів ²⁸.

Логічним завершенням опису діяльності князя Святослава – засновника чернігівської династії – була його смерть від невдалої хірургічної операції на шії і поховання у Чернігівському Спаському соборі 6584 (1076) р.: **«В се же лѣ престави Сѣтославъ снѣ Ярославъ мѣа декѣ въ кѣ ѿ рѣзанна желвѣ и положенъ бы оу Спѣса»** ²⁹. Вона стала ще й опосередкованим приводом для боротьби його синів за чернігівську вотчину, через що деякі князі опинилися у далекій Тмуторокані як ізгої і стали, на думку М. Ф. Котляра, каталізатором настання роздробленості Русі, активно включаючись у боротьбу за уділи ³⁰.

Таким чином, комплекс у переважній більшості денно датованих літописних повідомлень про діяльність Святослава у військово-політичній та культурно-релігійній сферах, що відобразилися у ПВЛ, пам'ятках, котрі містять ПВЛ, і Києво-Печерському Патерику, вказують на можливість існування літописних записів у Чернігові, при кафедральному Спаському соборі (згадування його як князівської усипальниці Мстислава Володимировича, його сина Євстафія, Святослава Ярославича, його сина Гліба та наступних чернігівських князів) ще з середини XI ст., на що вказував А. М. Насонов ³¹.

Ймовірно, що інформація про життя і подвижницьку діяльність Антонія Печерського була відображена там для посилення авторитету князя в очах сучасників та нащадків. На жаль, за часів Володимира Мономаха чернігівський літописний мате-

ріал ПВЛ був підданий редагуванню. Тоді була створена друга редакція ПВЛ. Тому, можливо, деякі сторони діяльності князя, такі як заснування Святославом Єлецького монастиря, розвиток за його часів Антоніївського Богородичного монастиря тощо, залишилися поза увагою літописця-редактора.

1. Лихачев Д. С. «Устные летописи» в составе «ПВЛ» / Д. С. Лихачев // Исторические записки. – М., 1945. – Вып. 17. – С. 113–136.
2. Гадлю А. В. Тмутороканские этюды. III / А. В. Гадлю // Вестник Ленинградского университета. – 1989. – Серия 2. – Вып. 3 (№ 16). – С. 24.
3. Толочко А. П. Черниговская «Песнь о Мстиславе» в составе исландской саги / А. П. Толочко // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 165–174.
4. Иконников В. С. Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 494.
5. Насонов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII вв. / А. Н. Насонов. – М.: Наука, 1969. – С. 51.
6. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X – XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 37–38, 42–45.
7. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому Синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. – С. 33.
8. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). – Стб. 149; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – Стб. 137.
9. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. / О. М. Рапов – М.: Издательство Московского университета, 1977. – С. 42; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [под ред. А. Н. Насонова]. – М.; Л., 1950. – С. 470.
10. Лаврентьевская летопись. – Стб. 161; Ипатьевская летопись. – Стб. 150; Рапов О. М. Княжеские владения... – С. 45.
11. Зотов Р. О черниговских князьях... – С. 33; De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes / N. De Baumgarten. – Roma, 1928. – P. 7, 18.
12. Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / [под ред. Д. М. Шаховского]. – Ренн, 1991. – С. 27.
13. Назаренко А. В. Черниговская земля в период киевского княжения Святослава Ярославича (1073 – 1076 гг.) / А. В. Назаренко // А се его сребро. Збірник на пошану чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 59–66.
14. Чугаєва І. Образ Володимира Мономаха в писемних джерелах давньоруського часу / Ірина Чугаєва // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. V Міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей. – Чернівці, 2006. – С. 179–180.
15. Артамонов Ю. А. Жизнь и подвиги преподобного Антония Печерского: факты и вымыслы / Ю. А. Артамонов // От Древней Руси к России нового времени: Сб. статей к 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич / [сост. А. В. Юрасов; отв. ред. В. Л. Янин]. – М.: Наука, 2003. – С. 384–388.
16. Ипатьевская летопись. – Стб. 144–145.
17. Летописный сборник, именуемый Патриархшей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9. – С. 83.
18. Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик / [авт. післямови В. Крекотень]. – К.: Час, 1991. – С. 9.
19. Лаврентьевская летопись. – Стб. 163–164; 166; Ипатьевская летопись. – Стб. 152–155.
20. Лаврентьевская летопись. – Стб. 171–172; Ипатьевская летопись. – Стб. 161.
21. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах /

- А. А. Шахматов. – СПб.: Типография М. А. Александрова, 1908. – С. 169–170.
22. Ипатьевская летопись. – Стб. 165.
23. Новгородская Первая летопись... – С. 190.
24. Там само. – Стб. 185.
25. Абрамович Д. И. Киево-Печерський Патерик... – С. 15, 18.
26. Ипатьевская летопись. – Стб. 171–172; Лаврентьевская летопись. – Стб. 182–183.
27. Киево-Печерский Патерик, или сказание о житие и подвигах святых угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 42–44, 62.
28. Ипатьевская летопись. – Стб. 199; Киево-Печерский Патерик. – С. 67.
29. Ипатьевская летопись. – Стб. 202; Киево-Печерский Патерик. – С. 49.
30. Ипатьевская летопись. – Стб. 273.
31. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 178–179.
32. Ипатьевская летопись. – Стб. 190.
33. Котляр Н. Ф. Ольговичи в политической жизни Руси времен раздробленности / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2011. – Вып. 3 (45). – С. 61–62.
34. Насонов А. Н. История русского летописания ... – С. 51.

В статье на основе выделения и анализа летописных фрагментов Повести временных лет, посвященных Святославу Ярославичу и Антонию Печерскому, совершена попытка определить их состав и происхождение. Автор приходит к выводу о существовании летописных записей о Святославе при Спасском соборе в Чернигове.

Ключевые слова: Святослав Ярославич, Повесть временных лет, Киево-Печерский Патерик, летописные сообщения, летопись.

Based on the marking and analyzing of The Tale of Bygone Years' chronical fragments, dedicated to Svyatoslav Yaroslavych and Anthony Pecherskiy, had been made an attempt to define of its structure and origin. The author comes to conclusion about existence of the Svyatoslav Yaroslavych' chronical notes about Svyatoslav in The Transfiguration Cathedral in Chernihiv.

Keywords: Svyatoslav Yaroslavych, The Tale of Bygone Years, Kyiv Caves Patericon, chronical reports, chronicle.

Ірина Діптан

БОРОТЬБА ЗА «СКАРБ» І. МАЗЕПИ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ З'ЯВИ «КОНСТИТУЦІЇ» П. ОРЛИКА

У статті з'ясовуються передісторія та діяльність «Бендерської комісії» 1709 року, кінцевий присуд якої не розрубав гордіїв вузол суперечностей у середовищі мазепинців, а увиразнив і окреслив спосіб подолання їх через створення політико-правового акта – «Конституції» 1710 року. У контексті події змальовуються портрети головних дійових осіб протистояння – А. Войнаровського та П. Орлика.

Ключові слова: «Бендерська комісія», А. Войнаровський, «Конституція» 1710 року, П. Орлик, «скарб» І. Мазепи.

2010 року в Україні відзначали (скромно – на державному, репрезентативно – на науковому рівнях) 300-ліття знакової пам'ятки національної політико-правової думки. Мовиться про «Договори і постановлення Правъ и вольностей войсковыхъ mezi Ясне вельможнымъ Его милостію паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожскаго Гетьманомъ, и mezi Енеральными особами, полковниками, и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною зъ обоихъ сторонъ обрадою Утвержденные при вольной елекції формальною присягою отъ тогожъ Ясне вельможнаго гетмана Потверженные ...» [8, с. 19] 5 (16) квітня 1710 року.

Неоднозначне розуміння термінології XVIII ст. зумовило розвій дефініцій, як-то: «Договір і постанова між гетьманом Орликом і Військом Запорозьким»; «Договори і постанови ...»; «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького ...»; «Правовий уклад та конституції ...», «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Конституція України 1710 року».

І латинськокомовний, і староукраїнський варіанти пам'ятки вперше були опубліковані в «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»: відповідно – у 1847 і в 1859 роках та у додатках до п'ятитомного твору М. Маркевича (1843 рік) [21, с. 325–338]. Науковий її аналіз започаткував у 1841 році А. Скальковський [29]. І вже понад 170 років «Договори і постанови...» залишаються невід'ємною складовою дослідження діяльності перших українських емігрантів.

«...Нині наукова «орликіана» налічує не одну сотню позицій ...» [26, с. 10–11], проте залишаються проблеми, котрі й досі розв'язуються вченими неоднозначно: історико-правова сутність договору, джерела його створення, чинники прийняття, дієвість, історичне значення*.

Об'єктом нашого дослідження є комплекс причин, які зумовили з'яву в означений час і у відповідній формі «Договорів і постанов...», як-то: необхідність унормування

* Історіографічний зріз вивчення «Конституції Пилипа Орлика» фахівцями (істориками та правниками) протягом другої половини XIX – початку XXI століть подано у нашій статті: Діптан І. «Договори і постанови...» 5 (16) квітня 1710 року: контраверсії прочитання / Ірина Діптан // Рідний край (Альманах Полтавського національного педагогічного університету). – 2013. – №2 (29). – Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. – С. 175–188.

політико-правових відносин між носіями вищої влади (гетьманом і генеральною старшиною) та Запорожжям, котре домагалося політичної суб'єктності; інтереси «... козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизмові на політичному рівні» [26, с. 11]; «Бендерська комісія» як «каталізатор» порозуміння.

Предметом розвідки обраний останній чинник, механізм дії якого в історичному контексті опосередковано й епізодично розкрито в низці досліджень ([4]; [5]; [6]; [14]; [15]; [19]; [20]; [23]; [25]; [30]; [31], а в політико-правовому – в працях О. Кресіна ([16]; [17]; [18]). Наше завдання полягає в тому, щоби проаналізувати складний, суперечливий і драматичний період життя українських емігрантів восени 1709 року в єдності усіх його складників, додавши до історичного, юридичного ще й вельми впливовий людський фактор.

На переконання О. Кресіна, «однією з найважливіших подій, що пояснюють причини появи Конституції 1710 року та стали безпосередньою її передумовою..., була суперечка та судовий процес між Андрієм Войнаровським та українською старшиною восени 1709 року» [18, с. 198]. Їх підґрунтя – у певній невизначеності та невпорядкованості фінансово-адміністративної системи «Війська Запорозького», позаяк у «... козацькій Україні погано розрізняли приватну й громадську власність» [30, с. 54]. За володарювання І. Мазепи, «... (як, зрештою, й за його попередників), – наголошував О. Оглоблін, – приватний скарб гетьмана не був як слід відокремлений від Генерального скарбу. За мирних часів це можна було ще якось регулювати й контролювати, але під час війни з Москвою і на еміграції рештки... українського державного і приватного гетьманського скарбів так перемішалися, що годі було встановити докладно, що куди належало» [23, с. 377-378]. Позаяк умираючи, «... гетьман не залишив заповіту, ... претендентами на залишені ним гроші і цінності виступили, з одного боку, його небіж і спадкоємець Андрій Войнаровський, а з другого боку, старшина, як репрезентант українського уряду» [23, с. 378].

Що ж являє собою «скарб Мазепи», котрий став не лише «яблуком розбрату», а й каталізатором знакових і доленосних рішень політемігрантів?

Передусім маємо пам'ятати, що «частина скарбів залишалася в Україні. Київський воєвода Д. Голіцин, що керував пошуками, кожен крок робив під суворим контролем Олександра Даниловича. Були конфісковані гроші Мазепи, виявлені в Києво-Печерській лаврі (вісім діжечок) [...]. Усе захоплене в Білій Церкві майно Мазепи зберігалося у возах під охороною. Але коли нарешті був складений опис, частина речей до нього не потрапила, зокрема історичні реліквії Війська Запорозького: булава, бунчук і військова печатка Богдана Хмельницького, отримані ним від Яна Казимира в 1649 році... Олександр Даниловичу з майна Мазепи перейшли срібний посуд..., соболі..., золоті турецькі завіси, килими..., срібні турецькі чап्राки, шпага грецької роботи, гроші (у тому числі 17 діжок єфимків і 11 діжок срібних рублів) і багато іншого ...» [32, с. 289]. А ще ж О. Д. Меншиков привласнив величезні маєтності І. Мазепи [31, с. 223]; [32, с. 289].

Утікачі намагалися врятувати казну Війська Запорозького. Та «на Дніпре разыгралась настоящая трагедия. Украинцы бежали со всем своим скарбом ... 30 возов с серебром и деньгами Орлика погибли при переправе. Его жена «в одном платье» с детьми сумела захватить только шкатулку с драгоценностями и тысячей червонцев» [31, с. 232].

Те, що вдалося врятувати і залишилося по смерті гетьмана, й стало предметом суперечок.

Як стверджував Н. Молчановський, «легенды о мазепинамъ кладѣ и громаднѣхъ богатствахъ, оставленныхъ покойнымъ гетьманомъ, возникли тотчасъ послѣ его смерти» [22, с. 91]. У своїй розвідці автор подав звіт Густава Сольдана – секретаря, обер-крігс-комісара шведського короля, котрий за дорученням Карла XII перебував при Мазепі на прохання останнього. Сольдан згадував, що гетьман «... просилъ меня оставаться при немъ и имѣть надзоръ за его имуществомъ, находившимся въ его комнатѣ, особенно за шкатулкой и двумя четвертными боченками, которые были

полны дукатовъ, и парой дорожныхъ мѣшковъ..., въ которыхъ находились всѣ его драгоцѣнности и большое количество золотыхъ медалей, каковыя дорожные мѣшки лежали у него подъ головою, а боченки стояли передъ его постелью...» [22, с. 94]

Згідно з М. Костомаровим, «Мазепа оставил после себя 160.000 червонцев, из которых король взял себе 40.000 взаймы; по другим известиям Карл еще прежде занял у Мазепы 240.000 талеров, обещая в случае кончины Мазепы заплатить его племяннику Войнаровскому. Это подало повод к известию совершенно легендарного свойства, будто Мазепа, собираясь приставать к шведам, послал Карлу 30 возов, наполненных золотыми и серебряными монетами. Как бы то ни было, Мазепа успел увезти с собой в изгнание и оставил после своей смерти значительную по тому времени сумму ...» [14, с. 320].

О. Оглоблин указував хоч і на рештки, але досить вагомі, казни гетьмана і козацької держави [23, с. 377]. Б. Крупницький висловлювався дещо обережніше: «Безперечно, Мазепа вивіз разом із приватним своїм майном також і дещо з державного майна: гетьманські інсигнії, клейноди і т. д.» [20, с. 17]; згадував і про «... 60.000 талерів, що були колись позичені Мазепою шведам з державної каси в Будищах» [19, с. 343]. Л. Винар зазначав про «160000 червінців, з яких Карло XII позичив 40000, а решта перейшла до Войнаровського» [5, с. 28].

Н. Яковенко поціновує «скарб Мазепи» в 1,2 млн. шведських рехсталерів [34, с. 236]. В. Ульяновський пише про 180 тис. золотих червінців, які залишилися по смерті гетьмана, та 60 тис. талерів, позичених Карлом XII на витрати [33, с. 430]. Про 180 тисяч дукатів, коштовності йдеться у М. Битинського [2, с. 21] і Д. Журавльова [11, с. 453]. А О. Субтельний обраховує спадок І. Мазепи «від 750 тис. до 1 мільйона шведських рейхсталерів. Це дорівнювало майже одній чверті доходу шведської корони 1699 р. й утричі перевищувало надходження на той самий рік од найбагатшої заморської провінції Швеції – Лівонії» [30, с. 54].

На увагу заслуговують свідчення П. Орлика. В одному зі своїх листів до шведської королеви Ульрики – Елеонори він «...подав Мазепині скарби, а саме: 180.000 дукатів, клейнодів на суму понад 200.000 цісарських талерів, діамантове перо, що дісталось Мазепі по братові султана, вартістю на 20000 цісарських корон, висаджена коштовними каменями шабля на 10.000 цісарських талерів, срібне начиння гетьмана Самойловича і дорогі соболеві хутра» [5, с. 29].

Найскрупульозніший опис такого жаданого для політемігрантів фінансового набутку міститься в «Покірному меморіалі Запорізького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня (26 вересня за ст. ст.) [27, с. 329-337]. Старшина вказувала на «... золото, срібло, дороге каміння, між яким знаходиться діамантове перо, вартості двадцять тисяч імперіалів, векслі, які виставили на руки ясновельможного гетьмана Мазепи, як ясновельможний генерал Лягеркрона на поручення короля, так і княгиня Дольська на тридцять, і іллірійський вельможа Сава, що живе в Москві й тут, у турецькій державі, має багато купецьких справ (від нього можна легко добути борг) на п'ятдесят тисяч золотих, списи, висаджувані золотом, сріблом і дорогим камінням, з числа один єсть немалої вартості, бо заплачено за нього десять імперіалів із військового скарбу ..., соболі, з яких ... гетьман Мазепа до тисячі шістьсот приобіцяв на письмі й усно через своїх послів кримському ханові на татарську поміч, і інші знадіб'я ...» [27, с. 333].

Звісно, майбутній гетьман в екзилі, його старшина, запорожці конче потребували грошей, адже «... чого коштувала сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А чим задовольнити потреби козацького-запорозького війська?» [20, с. 18]. За підрахунками О. Субтельного, в еміграції перебували «...близько 45 старшин із сім'ями й оточенням [...], прості козаки з Гетьманщини, вояки Мазепиних найманих полків, канцелярські чиновники та писарі [...] десь 500 чоловік [...] найбільшою групою серед українців у Бендерах були запорожці» [30, с. 51], чисельність яких у Варниці узимку 1709 року «...зросла приблизно до 4 тис. чоловік» [30, с. 52]. Дослідник указує на жалюгідний матеріальний стан утікачів: «майже всі вони прибули до Бендер, маючи лише той одяг, що на

собі, та особисту зброю. Вони змогли пережити дуже важкий початковий період лише завдяки тому, що збірна спільнота купців – жиди, греки і турки-яничари ... надали їм кредит під заставу небагатьох уцілілих коштовностей. Багато запорожців продавали свою зброю і наймалися чорноробами до поміщиків» [30, с. 52].

Якби Андрій Войнаровський узяв гетьманську булаву, ймовірно, й не спалахнув би драматичний, із далекосяжними наслідками конфлікт у колі політемігрантів. Чому ж він відмовився від неї? Відповіді на поставлені запитання далеко не однозначні. Так, Л. Винар уважав, що «маючи на увазі складне політичне становище України, Мазепа тримав свої династичні пляни в абсолютній тайні [...]»; був переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах... абсолютизму... Про те, що Войнаровському готувалася гетьманська влада, свідчить виразно панегірик, піднесений Андрієві 1703-го р. в день його іменин, на якому побіч інших символів влади видніє булава, ознака гетьманської гідності» [5, с. 19]. І у фінансовому плані, – зауважував дослідник, – «... найбільше довіри Мазепа мав до свого сестрінка...» [5, с. 31]. Ненаписання гетьманом заповіту, на основі якого можна було би розподілити його майно, Л. Винар пояснював тим, «... що Мазепа все ж таки ще вірив у своє одужання» [5, с. 31]. Вирішальним чинником відмови «... Войнаровського кандидувати на гетьмана була його психологічна настанова., що не мав майже жодних приятелів серед ... генеральної старшини [...]. Другим вирішальним фактом була його песимістична настанова щодо можливостей продовжувати визвольну боротьбу на вигнанні, на що, мабуть, вплинула смерть Гетьмана [...]. Дуже можливо, що до відмови рівно ж причинилася його майбутня дружина...» [5, с. 49-50].

І. Борщак узагалі змалював доволі привабливий образ небожа І. Мазепи. Вчений підкреслював, що свого часу «... гетьман, де міг, висовував Войнаровського на видне місце. [...] в 1707 році ... вислав на Волинь полк під командою свого сестрінка [...] Мазепа досить рано втаємничив ... (його) у свої проекти [...]». Войнаровський був зв'язковим старшиною між шведською головною квартирою та українським військом. Карл XII вельми любив сестрінка Мазепи, дружно ставився до нього також генерал Левенгаупт ...» [4, с. 220].

Натомість О. Оглоблин стверджував, що «... Войнаровський, якого вабили перспективи незалежного, багатого й безжурного життя, рішуче відмовився кандидувати на гетьмана» [23, с. 378]. Аналогічно висловлювалася й О. Апанович: «Улюблений родич Мазепи і найближча до нього особа [...] був людиною легковажною, захоплювався світським життям» [1, с. 214]. А В. Різниченко додавав, що саме «... споріднення ... з покійним гетьманом і утворювали підстави до обрання його в спадкоємці булави. Однак опріч сього споріднення та Мазепиної спадщини Войнаровський більше нічого не мав» [28, с. 8].

Як би там не було, та беззаперечним залишається те, що А. Войнаровський, знехтувавши булавою, не зрікся «скарбу Мазепи»: «... виявляв бажання отримати все майно..., навіть ті 60 тисяч талярів, які Мазепа позичив Карлові XII у Будищах із військового скарбу ...» [1, с. 215]. І. Борщак змалював сумну картину протистояння козацьких керманців у Бендерах: «між Войнаровським і Орликом почалися сварки [...], обидві сторони підсиляли одна до одної людей, щоб викрасти документи, провадили відповідну агітацію між старшиною...» [4, с. 221]. У підсумку старшина, не маючи переконливих юридичних аргументів, перебуваючи поза межами Гетьманщини, задля розв'язання проблеми змушена була звернутися до свого протектора – Карла XII.

«Очевидно, – розмірковував Б. Крупницький, – й шведському королеві не була цілком ясною правна сторона спору. Він призначив для її дослідження комісію, в яку ввійшли генерал Понятовський, канцлер фон Мюллерн, камергер Клінгерштерна і радник канцелярії фон Кохен» [20, с. 17].

На переконання О. Кресіна, вже перший документ майбутньої судової справи – «Покірний меморіал Запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня 1709 року – варто розглядати не лише як бачення старшиною наявної ситуації, а й як виклад політичних позицій старшини та Коша, декларацію дій на майбутнє, як проголошення себе тимчасово вищим представницьким органом

на час безгетьманства, як заперечення легітимності правління гетьмана Івана Скоропадського [18, с. 199].

Звернімося ж до цього знакового документа й переконаймося в його стратегічності (як свого роду предтечі майбутньої Конституції)!

У пункті першому старшина визнавала незмінність протекторату шведського монарха над Військом Запорозьким: «По втраті свого керманича через смерть ясновельможного гетьмана Мазепи судно руської нації й запорозького війська плине [...] до святого королівського маєстату Швеції, [...] що раз назавсіди прийняв цей нарід і запорізьке військо в оборону, охорону, опіку й захист, щоб скинути московське ярмо» [27, с. 329].

У другому пункті, застерігаючи на своєму давньому праві «... вибрати вільними голосами гетьмана та проводири для запорозького війська [27, с. 329], старшина прохала Карла XII «... визначити якусь особу з королівського боку для виконання цієї повинности, ... й призначити час і місце вибору» [27, с. 329-330]. Та до елекції володаря булави старшина й запорожці не могли приступити, «... доки п. Войнаровський не зверне всіх гетьманських клейнодів і наших привілеїв та всього скарбу в цілості [...] зокрема золота, срібла, дорогих каменів, жемчугів, висаджених дорогим камінням списів, соболів й іншого знадб'я, тому самому запорозькому війську» [27, с. 330]. Старшина заперечувала правоуспадкування Войнаровського, покладаючись на «звичай ... батьківщини й давній закон ...», який «... забороняє потомкові запорозьких гетьманів одідичувати по їх смерті рухомі й нерухомі добра, які належать до орудування усього війська й до спільного скарбу. Інакше військовий скарб запорозького війська не побільшувався, але запропастився б до краю» [27, с. 330]. Нащадкам гетьмана зазвичай надаються маєстності, та лише «... на підставі прилюдної ухвали ...» [27, с. 330]. Автори «Покірного меморіалу ...» висловлювали подив і обурення тим, що «... п. Войнаровський у супереч нашим законам присвоює собі право заволодіти рештою скарбу запорозького війська, який залишився по смерті ясновельможного гетьмана Мазепи та який він посів по стількох запорозьких гетьманах. Чому він горить недозвільною жадобою незаконного наслідства тих дібр, які всяким правом належать до запорозького війська? Який у нього зв'язок із гетьманами Брюховецьким, Многогрішним, Самойловичем і його синами» [27, с. 331].

Скаржники звинувачували А. Войнаровського в намаганні використати привласнені кошти «... на закупно нерухомих дібр у Польщі та й там бажає жити приватно, щоб мати собі користь, а нас наразити на військову шкоду» [27, с. 331-332]. Старшина вважала, що «досить, аж до достатности, збагатив братів, сестер, а зокрема, батьків п. Войнаровського ясновельможний гетьман Мазепа ...» [27, с. 332]. Козацький генералітет безапеляційно стверджував, що «... не був ясновельможний гетьман Мазепа необмежений пан на Україні, щоб посідання військового скарбу перепливало на п. Войнаровського. І хоч би сам згаданий гетьман захотів був добровільно зректися гетьманства, однак не був би міг ніяким робом уживати й мати тих усіх скарбів, зібраних під владою його й інших гетьманів, не на приватну котрогось із гетьманів, але на військову користь і підмогу» [27, с. 332]. Політемігранти наголошували, що «... ясновельможний гетьман Мазепа не приобіцяв п. Войнаровському з свого приватного скарбу більше ніж сто тисяч золотих підмоги на його власне життя» [27, с. 332].

Покладаючись на справедливість «шведського арбітра», старшина зверталася до нього з таким запитом: по-перше, «... чи справедлива з боку п. Войнаровського прибільшена участь і грабіж решти скарбу запорозького війська ...»; по-друге, «... чи залежить від нього законність наслідства, що відвічним правом переходить по смерті попередніх гетьманів і ясновельможного гетьмана Мазепи на запорозьке військо...»; по-третє, «... чи справедлива це річ, щоб той скарб, яким міг би новий гетьман зарадити скрутному військовому положенню в цій завірюсі, дістався на приватний ужиток п. Войнаровського й був вивезений в іншу країну поза нашою батьківщиною?» [27, с. 333].

Старшина наполягала, що без позитивного (на користь Війська Запорозького) розв'язання проблеми «... не можна сподіватися вибору нового гетьмана. Як бо може

він без нерву війни – грошей користуватися правом свого уряду й устоятися на ньому, полагоджувати військові справи, вести переговори при боці св. королівського маєстату, зовсім наново поставити військо, зокрема компанійське, й привернути генералів, урядовців, канцелярію й інших заслужених осіб, утримати двір і виконувати інші справи загального добра?» [27, с. 334].

З боєм і відчаєм, емоційно й експресивно зверталися вигнанці до свого протектора: «Кричить ... запорозьке військо, прохає і добивається грошової підмоги в своєму тяжкому положенні, просить і благає помочі ... багато старшини нашої батьківщини й урядовців запорозького війська, що, покинувши й ... ворогам полишивши все своє майно, щоб запевнити права батьківщини, ... досьогоді йшли слідами свого ясно-вельможного гетьмана Мазепи й тепер відважно опираються лихій долі, хоч живуть із випрошеної милостині» [27, с. 334-335].

Підписанти застерігали, що Войнаровський, брутально захопивши державну казну, «... цього посідання ... ніколи не може бути певний ...», бо ж від нього повсякчас вимагатимуть «... звороту ... військового скарбу ...» [27, с. 335].

У третьому пункті своєї петиції старшина засвідчила власне сприйняття українсько-шведського альянсу 1708-1709 років, убачаючи в ньому відродження спілки Карла X з Б. Хмельницьким. Водночас зауважила, що їй «... невідомі ... скриті думки й таємні наміри ... гетьмана [Мазепи] на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину, звільнивши її від московської неволі й тиранства ...» [27, с. 335-336]. Відтак старшина й запорожці просили королівський маєстат: по-перше, оприлюднити текст угоди між Карлом XII і Мазепою; по-друге, згідно з домовленостями, продовжувати боротьбу з Московією, аж доки «... руський нарід, скинувши ярмо теперішньої неволі, не вернеться до колишньої своєї свободи ...» [27, с. 336]; по-третє, після перемоги над Московією врахувати державні інтереси України, гарантувати її територіальну цілісність (у межах Війська Запорозького за часів Б. Хмельницького); по-четверте, «... у прилюдному письмі забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою або яким-небудь способом, і знівечити права на волю» [27, с. 336].

У четвертому пункті цитованого документа старшина висловлювалася за доцільність збройного союзу Туреччини зі Швецією; наполягала (хоч і дуже ввічливо), «... щоб до договору про цей союз включено [...] справи цілості запорозького війська й руського народу» [27, с. 336]. У цьому домаганні вбачаємо якщо не вповні політесалітетність, то крок до неї.

У п'ятому пункті старшина просила королівського сприяння в перепохованні тілних останків І. Мазепи «... урочистіше в славнішому місті, зокрема в Ясах, у так званому монастирі Голія» [27, с. 337].

Клопоталися королівської ласки такі високоповажні особи: генеральний обозний Іван Ломиковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний писар Пилип Орлик, кошовий отаман Кость Гордієнко [с. 337].

Отож аналіз пунктів «Покірного меморіалу ...» засвідчує, що старшина та запорожці домагалися не лише «спадку Мазепи», а й правдивої інформації щодо змісту шведсько-українського союзу 1708-1709 років і перспектив подальшої співпраці.

Усе ж і проблема «нерву війни» – грошей – залишалася для політемігрантів вельми актуальною. Відтак, з'явилися й наступні документи: «Відповідь на витяг із меморіалу Запорозького Війська» А. Войнаровського (22-25 жовтня); «Відповідь Запорозького Війська на неоправдану доповідь пана Войнаровського щодо другого пункту покірного меморіалу цього ж Війська Запорозького до святого королівського маєстату» (25-30 жовтня) та «Репліка на відповідь старшини Запорозького Війська» А. Войнаровського (30 жовтня – 9 листопада). Тож задля об'єктивності надамо слово супротивній стороні.

У своїй «Відповіді...» на козацький меморіал А. Войнаровський свідчив: «...якщо розходиться про гетьманські клейноди, то залишилися дві булави, Хмельницького й Мазепи, що їх вручено королеві. В Батурині ... зложено всі клейноди попередніх гетьманів і весь скарб війська, а над ... Дніпром попала решта грошей скаженіючому

ворогові [...]. Всі дорогоцінності пропали, а через Дніпро перевезено заледви кілька тис. зол., які розділено між запорозьким військом. По здобутті Білоцерківської твердині москалі захопили скриньку з дорогоцінностями разом із 18-ма одягами, підбитими соболевою шкурою першої якості, 7-ма скринями столового срібла, 8-ма скринями незшитих соболів і 200.000 імперіалів обігової вартості» [5, с. 43]. Л. Винар зацентровує на характеристичних думках А. Войнаровського відносно збереження Мазепою приватного та державного майна: «... виводи старшини, неначе Гетьман старався зберегти козацький скарб замість приватного, противляться засадам здорового розуму» [5, с. 43]. Войнаровський згадував, що «... часто чув від свого дядька, що ... є природним спадкоємцем Мазепи. Отже, те, що залишилося, ... належить йому» [5, с. 43].

А у своїй «Репліці...» на старшинську відповідь у 9 пунктах А. Войнаровський висловився уже зовсім відверто: «громадські справи треба вище ставити від приватних тоді, коли громадські справи не валяться до ґрунту, а лишають надію на недалеку поправку, та коли вони нищать цю надію, природніше видається рятувати особу, життя, здоров'я й усе, що з ним зв'язане» [5, с. 44].

Суголосно Л. Винару щодо зовнішньо-егоїстичної поведінки А. Войнаровського висловився С. Павленко: «Невизначеність політичного курсу мазепинців після полтавської катастрофи, їх зневіра в боротьбі, наміри старшин покаятися перед царем призвели до конфлікту між ними й гетьманом. Розпорядник військового скарбу ... до останньої хвилини турбувався, аби золото, коштовності залишалися у цілісності, нерозграбованими під цей настрій поразництва. Генералітет же, розмежований відчаєм, апатією, ... думками про повернення на батьківщину, не наважився підняти питання про наступництво, подальшу долю військового скарбу. Це й стало причиною того, що А. Войнаровський став енергійно боротися за позбавлення їх права наслідувати вивезені ... кошти» [25, с. 74].

Перелічені документи поряд зі свідченнями колишнього управителя гетьманських маєтків І. Бистрицького та наближених до нього осіб стали підґрунтям судового процесу, що відбувся 28-30 листопада 1709 року під Бендерами і проводився спеціально призначеною Карлом XII комісією [18, с. 201]. Остання «... визнала право на мазепині скарби за Войнаровським [...]». Орлик зміг добитися лише того, що король не виплачував Войнаровському борг у 60.000 талерів. Однак і новий гетьман їх не отримав» [31, с. 434].

Л. Винар, аналізуючи «... перебіг розправи перед Бендерською комісією...», підсумовував: він «... виявив багато негативних рис Войнаровського й козацької старшини. Тут у першу чергу впадає наявна погоня сестрінки Мазепи за скарбами та повна нетолеранція до домагань старшини. З другого боку, старшина в невластивий час робила закиди Мазепі в справі зловживання публічними доходами. Як бачимо, наша перша політична еміграція в XVIII-му столітті не могла ... полагодити внутрішні розходження – лиш вирішила піддатися під суд шведського короля й його дорадників. Головною причиною непорозумінь ... були матеріальні добра» [5, с. 48].

Отже, політемігранти та їх наступний керманіч залишилися не тільки без казни, а й навіть без засобів для існування. З цього приводу П. Орлик у листі до шведської королеви Ульрики-Елеонори від 13 листопада 1719 року бідкався: «Войнаровський, в противности з правом і обичаями, мав в своїх руках всі публічні фонди, завдяки ласці і помочі своїх приятелів, яких він з'єднав собі перекупством» [13, с. 192]. Орлик мав на увазі передсмертне зізнання полковника Бистрицького, засвідчене останнім листовно на адресу шведського монарха.

Колишній управитель гетьманових маєтностей повідомляв, що «... був в службі Мазепі сорок літ [...]. Я допоміг йому [Войнаровському] прийти в посідане скарбів, давши виказ доходів... Мазепи і потвердивши, що то не публічне добро, лиш приватне гетьмана Мазепи. А коли б я зізнав правду, то ствердив би як річ певну, що Мазепа посідав скарби трьох гетьманів, Брюховецького, Многогрішного і Самойловича, а також трьох синів Самойловича, Семена, Григорія, котрому цар стяг голову в Сівску, і Якова, засланою на Сибір; скарби всіх тих осіб позістали при Мазепі. Публічні

гроші з аренд були в Мазепи, а по смерті гетьмана дістав всі ті публічні скарби і клейноди вельможний пан Войнаровський; між тим того майна в Бозі починаючи гетьман Мазепа не привіз з собою на Україну, бо кошовий Сірко вислав його бідно вбраного в Батурин до гетьмана Самойловича; пізніше ж відправили його з Батурина до Москви. По поверті звідти був він при гетьмані Самойловичеві в придворній службі п'ятнадцять літ, по чому Самойлович поставив його генеральним осавулом і на тім уряді був він шість літ; а коли гетьман Самойлович засланий був на Сибір, то Мазепа дістав по нему гетьманське достоїнство і перейняв всі ті скарби публічної каси» [13, с. 192-193].

Н. Молчановський, відтворивши у своїй розвідці копію листа І. Бистрицького, зауважував: «Если это письмо и сочинено Орликом, то едва-ли можно сомнѣваться въ точности его показаний» [22, с. 99]. Новітній дослідник С. Павленко, скрупульозно проаналізувавши документ, указав на недоречності, котрі одразу ж упадають в око: сорокарічна служба І. Бистрицького (насправді ж управителем у І. Мазепи він працював 22 роки); урядування І. Мазепи в Самойловича – загалом 21 рік (але ж І. Самойлович володарював 15 років). Погоджуємося з висновком С. Павленка, що «згадані неточності могли допустити фальсифікатори, оскільки життєвий шлях гетьмана до 1687 р. знали фрагментарно, приблизно» [25, с. 78].*

Зазвичай стверджують, що присуд «Бендерської комісії» був продиктований меркантильними інтересами Карла XII: позичати (а згодом і повертати) гроші значно простіше (й зручніше) у приватної особи, а не у Війська Запорозького. Принагідно зауважимо, що борг Карла XII, накопичений упродовж 1709-1713 років, був доволі вагомим. Рахунок, поданий Ганною Войнаровською шведському королівському урядові в 1724 році (чоловік – на засланні в Якутії), «... виглядав так: 57.800 червінців – 183.033 пльотів; 45.000 Альбертових талярів – 60.000 пльотів; 20.000 райхсталярів – 22.500 пльотів; різні позички – 40.000 пльотів. Разом – 305.533 пльотів. За 13 років відсотки 6% – 238.291 пльотів. Разом – 543.824 пльотів» [4, с. 249].

На думку О. Субтельного, сестрінок І. Мазепи виграв справу, позаяк «... був розумніший і неперебірливіший у засобах, аніж його опоненти. Він підкупив свідків, пообіцявши їм частку багатства, хоча й дуже малу, і дав зрозуміти шведському королеві, що бажає й далі позичати йому гроші на вигідних умовах [...]». Загальна сума позики Мазепи та Войнаровського ... перевищила 300 тис. рейхсталерів. Оскільки такі операції краще було робити, якщо багатства перебувають у приватних руках, а не під громадським контролем (тобто контролем старшини), Карл XII прийняв рішення, яке його більше влаштувало» [30, с. 55-56].

Усе ж О. Кресін вважає, що «... головними причинами такого судового рішення стали характеристичне нерозуміння представниками західноєвропейської політичної культури категорій та змісту українського державотворення, несталість та правова нерегульованість останнього» [18, с. 203]. «Для Карла XII, – конкретизує мовлене дослідник, – було зрозумілим, що індивідуальний спадкоємець Івана Мазепи має успадкувати як владу, так і скарбницю... З іншого боку, старшина могла спертися лише на безумовний правовий звичай [...]. Необхідність розкриття конкретного змісту цього звичаю, а також додаткова аргументація зумовили звернення до значно ширшого кола політичних та правових тем, найголовнішими з яких ... були проблеми характеру, джерел та співвідношення владних інституцій Гетьманщини, а також статусу Запорозької Січі» [18, с. 201]. До аналогічного висновку прийшов і О. Субтельний, стверджуючи, «... що в ході суперечки з Войнаровським старшина зрозуміла всю складність проблеми й спробувала розв'язати її через кілька місяців, створивши так звану «Бендерську Конституцію»» [30, с. 54-55].

Отже, драматизм, непередбачуваність емігрантського життя, гострі полеміка та дискусія в колі вигнанців упродовж жовтня-листопада 1709 року, кінцева ухвала «Бендерської комісії» «... вперше створили умови для [...] ревізії самих основ держави і права Гетьманщини» [18, с. 203]. І як далекосяжний результат – ствердження в процесі обрання П. Орлика гетьманом «Договорів і постанов ...» 5 (16) квітня 1710 року [24, с. 25-73].

* С. Павленко стверджує про смерть І. Бистрицького у Швеції [25, с. 78], а не в Бендерах.

Серед творців означеного документа звично називають і А. Войнаровського. Натомість Л. Винар мав щодо цього особну думку: «Порівнюючи деякі статті Бендерської конституції із письмами козацької старшини в справі перебрання спадщини Мазепи, бачимо багато спільних точок і саме тому сумніваємося, щоб Войнаровський був одним із авторів згаданої конституції» [5, с. 51].

Звернімося ж до тих положень вікопомного акта, в яких прочитуємо юридично унормований вислід боротьби за «спадок Мазепи»!

У статті дев'ятій мовиться про те, щоби в Україні, «... визволений з московського ярма, за рішенням гетьмановим і згодою загалу був обраний генеральний підскарбій – чоловік значний і заслужений, маєтний і порядний, який би сумлінно опікувався з відома гетьманова військовою скарбницею, пильнував млинів і доходів та обертав їх на громадські потреби, а не на власний зиск» [24, с. 56-57].

Отже, у Війську Запорозькому мала функціонувати державна казна, контрольована виборним генеральним підскарбієм. А що ж гетьман? Він «... не повинен мати жодного права і не зазіхати ані на військовий скарб, ані на надходження до військової скарбниці; не обертати їх на власну користь, а вдовольнятися власними чиншами і доходами, передбаченими для гетьманської особи й булави» [24, с. 57]. Тобто гетьманський скарб відокремлювався від загальновійськового. На володаря булави Війська Запорозького відводилися «... індукти з Шептаківської сотні з Гадяцького полку, з маєтків Почепівських і Оболонських та інші доходи, які здавен-давня ухвалено виділити для гетьманської посади. Понадто ясновельможний гетьман не має права ані самовладно привласнювати собі громадських маєтностей і угідь Війська Запорозького, ані розподіляти їх під будь-якими претекстами іншим людям ...» [24, с. 57].

Демократично-республіканські засади політико-правового ладу Війська Запорозького полягали у виборності урядовців усіх рівнів: від сотника – до гетьмана. Відтак і «... генеральний підскарбій повинен обиратися як підручний гетьмана [...]». Крім того у кожному полку необхідно обрати загальною ухвалою полковника і старшини обох станів – козаків і посполитих – по два підскарбії... Вони повинні відати полковими і цивільними прибутками, і посполитими податками, заопікуватися ними і видатками та щороку звітуватися про свою діяльність [...]». Панам полковникам рівно ж не пристало бути причетними до полкових коштів, а мусять удовольнятися доходами і пільгами своїх посад» [24, с. 57].

Отже, документи та матеріали «Бендерської комісії» (маємо на увазі жовтень-листопад 1709 року) переконливо засвідчили категорично-загострене несприйняття козацькою старшиною та запорожцями будь-яких проявів гетьманського волюнтаризму. При цьому козацький генералітет апелював до «звичаю батьківщини та давнього закону». Насправді ж, – наголошує О. Кресін, – «... більш-менш сталі ... звичаєві правові норми організації та функціонування влади існували лише у Запорозькій Січі. Владні ж відносини у Гетьманщині протягом другої половини XVII століття змінювалися і ... не відповідали формулі, викладеній старшиною 1709 року» [18, с. 204]. Через те не про традицію йшлося, а про творення нових правових підвалин Козацької держави. Тому переконливим вважаємо висновок О. Кресіна, «що усвідомлена старшиною під час «Бендерської комісії» необхідність юридичного закріплення співвідношень повноважень владних структур Гетьманщини стала однією з головних передумов появи ...» [18, с. 204] Конституції П. Орлика.

Принагідно зауважимо, що кінцева ухвала «Бендерської комісії» була однозначною у справі визнання А. Войнаровського єдиним спадкоємцем «скарбу» І. Мазепи, але контраверсійною щодо 60000 талярів, позичених гетьманом Карлові XII. Повернення їх разом із позикою, узятою королем у небожа Мазепи впродовж 1709-1713 років, «... в загальній сумі 57800 дукатів, 45000 талярів Альберта і 60000 цісарських талярів [13, с. 170], домогалася Ганна Войнаровська.

Дружина Андрія Войнаровського, викраденого у Гамбурзі 1716 року посіпаками Петра І, покладалася у своїх клопотаннях-вимогах до шведського королівського маєстату на чоловіків тестамент від 19 серпня того ж року. Майбутній сибірський в'язень заповідав їй: «... позіставай в надії, що його величність король шведський,

справедливий і ласкавий пан, не дозволить, аби стала ся кривда тобі і моїм дітям, але навпаки, як його величність мала мене в своїй високій опіці, так перенесе ту опіку також на тебе і моїх дітей» [13, с. 178-179]. Із тих коштів, які перебували у руках шведського монарха, дружині заповідалося 50000 талярів, доньці Кароліні-Елеонорі – теж 50000 талярів, решта – синові Станіславу, як стане повнолітнім. А ще – по тисячу талярів – монастиреві чесних отців св. Василя в Білостоці, Свято-Георгієвському монастиреві у Галаці, де був перепохований І. Мазепа, монастирям Міноритів, Капуцинів і Францісканців у Вроцлаві та «для того місця, де буде лежати моє [Войнаровського] грішне тіло» [13, с. 180-182].

За підрахунками А. Єнсена, шведський архів містить 70 листів Г. Войнаровської до королівського уряду з приводу повернення боргу. Її не вдовольняли виплати 5-6 тисяч талярів щорічно. Кінцево «... в р. р. 1725, 1731 і 1734 вона дістала великий замок Тіннелсе, гарно положений на Мелярськім озері, а до того значну заплату готівкою і дім в Стокгольмі. Та і се не вповні вдовольнило Войнаровську...» [13, с. 176]. У другій половині 1740 року Г. Войнаровська продала королеві Фрідріхові І маєток Тіннелсе та покинула назавжди Швецію [4, с. 250].

А. Єнсен, проаналізувавши фінансово-правничий характер зобов'язань шведського монарха «орієнтальним» кредиторам, підсумував: «Не можна заперечити, що мазепинці, в першій лінії небіж і близькі спадкоємці Мазепа, мали юридичне право на зворот великих грошових сум, ... а для Швеції являло ся безперечно довгом честі заплатити, по мірі своїх сил, довги короля-героя. Одначе тут треба взяти під розвагу дві обставини: 1) Чи мала Шведська держава відповідати за всі довги, яких наробив король в Турції особисто, полягаючи на своїй особистій самоволі при новім «конституційним» режимі? 2) Звідки походили позичені Мазепою гроші? Чи треба вважати ті гроші приватною власністю Мазепа, котрою могли би розпоряджатися довільно його смадкоємці, чи вони були взяті, хоч би в часті, в запорожській військовій каси?» [13, с. 190]. Дослідник стверджував, що «... 60000 дукатів, котрі Кароль XII дістав від Мазепа ще... перед Полтавською битвою...», не були «... приватною власністю Мазепа, а значить родина Войнаровського не могла мати ніякої правової претенсії до тих грошей» [13, с. 190-191]. Як аргументи – листи П. Орлика до короля, в яких мовилося, «що 60000 не були привезені до Бендер, але позичені при Будичині з публичної каси, по нараді гетьмана зі старшиною і за її згодою, то вони не можуть бути вчислювані до приватних засобів, а значить і до спадщини пана Войнаровського» [13, с. 191].

Напевне, шведський уряд як через фінансову скруту, так і з огляду на переконливі докази П. Орлика не повернув означеної суми рідним А. Войнаровського. Проте й гетьман в екзилі її не отримав. А тому «п'ять літ, що провів Орлик у Швеції зі своєю родиною і двором», – оповідав А. Єнсен, – «... були справді безвідрадно тяжкі і в однім з листів він сам говорить «про крайню розпуку, котра готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком від голови до ніг» [12, с. 95]. «Під час побуту на Україні і в Бендерах, – стверджував В. Різниченко, – Карло XII заборгував Мазепі і Орликові понад 100000 цісарських талярів [...]. Яко законному заступникові Мазепа в уряді, шведське правительство, отже, мусіло виплатити сю суму Орликові. Але через вельми тяжке становище держави, Швеція не могла Орликові виплатити зразу сих боргів, і він мусив задовольнитися тією невеликою сумою, котру давав йому щороку шведський уряд ... (13.000 срібних талярів)» [28, с. 26]. «Але з сеї суми, – зауважував А. Єнсен, – треба було видавати щороку 4.072 талярів на удержанє офіцерів і урядників, так що для Орлика і його родини позіставало ледви 8.000 талярів. Сього не вистачало [...]. А між тим признану суму, через погане фінансове положення Швеції, виплачували не точно або не платили зовсім... Прийшло до того, що бідний гетьман зневолений був заставляти клейноди (булаву, бунчук і т.п.), а в Стокгольмі зичив гроші, заставляючи діамантовий перстень і золотий хрест» [12, с. 95-96]. Аналізуючи листи П. Орлика до шведського уряду й різних достойників у 1711-1741 роках, А. Єнсен зазначав: «ся кореспонденція [...] свідчить нам про матеріальну нужду і потребу, що терпіли в Швеції українські вигнанці; але показує також, який фантастичний оптимізм одушевляв до самого кінця Орлика, «гетьмана війська Запорозького» [12, с. 93].

Дослідники діяльності перших українських політемігрантів одностайні у високому поціновуванні жертвовності П. Орлика задля Вітчизни. Натомість стосовно «... блискучого небожа Мазепи..., людини непростой вдачі та примхливої долі...» [11, с. 453], судження – далеко неоднозначні. Попередньо ми цитували вчених, які у А. Войнаровському вбачали хоч і європейськи освіченого, розумного, та все ж егоїстичного, схильного до великосвітських розваг молодого шляхтича, що не виправдав сподівань свого великого покровителя і дядька. Нам же більше імпонує точка зору І. Борщака та Л. Винара, котрі, ретельно опрацювавши оригінальні документи, відслідкували життєвий шлях «сестрінка гетьмана Івана Мазепи, друга Аврори Кенігсмарк і сибірського в'язня» [4, с. 215].

Задля аргументації власної позиції подамо лаконічну характеристику діяльності А. Войнаровського після ухвали «Бендерської комісії» 1709 року.

І. Борщак уважав, що небіж І. Мазепи «... брав участь у виробленні Бендерської конституції, в ... 1710 році їздив до Криму з дорученням Орлика, а в 1711-1712 роках був у Царгороді з якоюсь місією Карла XII...» [4, с. 221].

Наприкінці 1712 року Войнаровський повертається до Бендер; упродовж двох наступних літ – радник Карла XII; наприкінці 1714 року – покидає разом із іншими українськими зверхниками Туреччину. Спершу подався на Шлезьк (у лютому – березні 1715 року прибув до Вроцлава); наприкінці квітня того ж року проживає із сином Станіславом у Відні [5, с. 56 – 61]. «Австрійська столиця, – стверджував Л. Винар, – на короткий час стала прибіжищем української політичної еміграції» [5, с. 60], і Войнаровський «... брав активну участь в політичному житті та мав у Відні зв'язки з чужинецькими амбасадорами» [5, с. 61].

Десь у липні, перш аніж виїхати в Швецію, він з'явився у Гамбурзі. Ганзейський осередок «... в першій чверті XVIII-го століття відігравав доволі значну роль у міжнародному політичному житті [...]. Під той час Гамбург мав виразне прощведське обличчя... Прибуття небожа Мазепи ... спричинилося в європейських політичних кругах до жвавішого зацікавлення проблемами України та її боротьби проти московської тиранії» [5, с. 63-64]. Л. Винар переконалий, що Войнаровський, який пройшов «... добру дипломатичну школу при боці Мазепи й Карла XII, був одним з визначніших європейських дипломатів...» [5, с. 67] того часу; він, – суголосно міркував І. Борщак, – «... сильно сприяв новій, так званій «англійській орієнтації» української еміграції...» [4, с. 225]. Відтак «... англійський двір займає ворожу для царя позицію, під'юджує Швецію, щоб та продовжувала війну...» [4, с. 226].

Задля викрадення А. Войнаровського Петро І задіяв цілу шпигунську мережу на чолі з резидентом фон Беттігером (згодом останній пред'явив цареві рахунок за послуги – 889.12 спеціальних дукатів [5, с. 69]). У висліді племінника І. Мазепи було підступно схоплено 12 жовтня 1716 року [5, с. 69].*

У результаті облудно-провокативно-підступної гри Петру І вдалося вивести А. Войнаровського з-під захисту Гамбурзького магістрату і вже 8 грудня піддати тортурам у Байсенбурзі. Масштаби й зухвалість акції засвідчили, що для самодержця Войнаровський був знаковою політичною постаттю серед вигнанців і як кровний нащадок І. Мазепи, і як енергійна, перейнята українською справою, шанована в європейських колах особистість, і як джерело ймовірної інформації.

Стосовно останнього сатрап прорахувався, позаяк ув'язнений поведився мужньо і мудро, боячись своїми зізнаннями зашкодити мазепинцям (або ж їх рідним) у Гетьманщині. Як ілюстрація мовленого – витяг із допиту А. Войнаровського: « – Будучи при королі шведському, чи мав ваш дядько на Україні з ким кореспонденцію? Чи не листувалися з ним ті, котрі залишилися на боці царської величності?

– Того не знаю, через те, що до справ їхніх ніколи не був допущений.

– А після Полтавської баталії, коли прибічники Мазепи були в Очакові і в Бендерах, чи мав він з ким кореспонденцію на Україні?

– Того знати не можу, але припускаю, що не мав.

– На якій підставі ви робите це припущення?

* І. Борщак указує на 13 жовтня [4, с. 237], В. Горобець – 11 жовтня [7, с. 247].

– По-перше, дядько на той час був дуже хворий, а по-друге, усі, хто був при ньому, також Орлик та інші, від'їхали до Ясс. Чи мав дядько до когось кореспонденцію, не знаю, однак чув від Орлика, як той казав, що в Україну й до родичів писати не можна, аби не погубити їх» [9, с. 390-391].

Аналіз відповідей А. Войнаровського підтверджує справедливості висновку М. Костомарова: «... он не объявил ничего важного, тогда как особенно от него надеялись узнать многое: никто не был так близок к Мазепе, как он» [15, с. 137]. Суголосно щодо «зізнань» бранця Петропавлівської фортеці висловлювалися І. Борщак [4, с. 244] і Л. Винар [5, с. 92].

Тримали А. Войнаровського у в'язниці аж до підзим'я 1723 року. Потім доправили до Тобольська і далі – до Якутська, де «... заживо похований в дикій і безлюдній глушині, Войнаровський промучився наступні двадцять років свого життя» [7, с. 247], «... одичалый и забытый всеми» [15, с. 139].

Щодо часу смерті якутського засланця – різночитання. Л. Винар стверджував, що «... по 1740-му році вже не маємо жодних вісток про його існування» [5, с. 96]. З ним погоджується Т. Таїрова-Яковлева [31, с. 237]. І. Борщак уважав, що «десь у 1740-1741 роках Войнаровський закінчив своє бідолашне життя... Могила його невідома...» [4, с. 246].* На думку А. Єнсена, «історична доля постановила, щоби два суперники – Войнаровський і Орлик – вмерли в однім часі (1742 р.); перший з них в ледовій Сибірі, другий над соняшним берегом Дунаю [...]. Ні один, ані другий не були в силі ... врятувати Україну від загибелі, бо історична доля України була припечатувана ще в р. 1709 суперництвом на арені світової історії між Петром I і Каролом XII» [12, с. 112].

Останнє судження заслуговує на особливу увагу: шведський дослідник заперечує одновимірне сприйняття А. Войнаровського. Мав рацію Л. Винар, коли писав: «... майже кожна історична індивідуальність позначила свій життєвий шлях додатними й від'ємними сторінками діяльності, що їх у багатьох випадках промовчується або тенденційно наświetлюється» [5, с. 113]. У Войнаровському, – продовжував учений – «з одної сторони ми бачимо ... безмежне довір'я і відданість гетьманові Мазепі, який рівнож зачислив ... сестрінку до найвірніших своїх однодумців. З другого боку, бачимо його негативне ставлення до провідних Мазепинців і відмову від тягару гетьманської булави. Це останнє його потягнення, як також боротьба за гетьманську спадщину були осуджені майже всіма українськими істориками. Це правда, що ... Войнаровський ... присвячував багато уваги збільшенню своїх матеріяльних дібр, але рівночасно являється правдою його безперервне зацікавлення справами козацької нації...» [5, с. 113], за що й став об'єктом полювання царських посіпак, подальшого викрадення й запроторення до Сибіру.

Взагалі «скарби гетьмана, – як справедливо зауважує Т. Таїрова-Яковлева, – не принесли нікому щастя. Спадкоємець його булави Пилип Орлик помер на чужині, серед іновірців. Племянник гетьмана А. Войнаровський – у Сибіру. Ще приголомшливішим ... було падіння ... Меншикова, що закінчив свої дні в убогому Березові. Мабуть, там він не раз згадував «лютезного брата» і заклятого суперника, казково багатого гетьмана Івана Мазепу» [32 с. 294].

Доля врятувала П. Орлика від пазурів двоголового орла, хоча й не була зичливою для реалізації подвижницьких задумів. Для нас же вельми цікавим є своєрідний історичний парадокс: затяте, аж до ворожнечі, протистояння між двома найближчими до І. Мазепи козацькими провідниками – А. Войнаровським і П. Орликом (укупі з генеральною старшиною) – кінцево стало одним із чинників створення вікопомного національного акта – «Конституції» 1710 року.

* В. Горобець, напевне, датує смерть 1744 роком, оскільки говорить про двадцятирічний якутський період мучеництва А. Войнаровського (в Якутськ же засланець прибув узимку 1724 року) [7, с. 247].

1. Апанович О. Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / О. Апанович // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1995. – С. 209–253.
2. Битинський М. Мазепинці по Полтаві / М. Битинський. – Лондон: Стейт Каледж, 1974. – 104 с.
3. Борщак І. Арешт Войнаровського / І. Борщак // Ювілейний збірник НТШ в п'ятдесятиліття основання (Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 138–140). – Львів, 1925. – С. 133–157.
4. Борщак І. Войнаровський. Сестрінок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський в'язень / І. Борщак // Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Львів: Червона калина, 1991. – С. 216–254.
5. Винар Л. Андрій Войнаровський. Історичний нарис / Л. Винар. – Мюнхен; Клівленд: Дніпрова хвиля, 1962. – 128 с.
6. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа: збірник: у 2-х т. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 107–132.
7. Горобець В. «Немає більшого болю, як у дні печалі згадувати хвилини щастя» («Залізна маска» з роду Мазеп-Калединських) / В. Горобець // Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайомі Клію. Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII століття. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 242–247.
8. Договори і постанови // Упорядник О. Алфьоров. – Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – 156 с., іл.
9. Допит Андрія Войнаровського 1716 р. // Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 388–391.
10. Замлинський В. Пилип Орлик / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 345–354.
11. Журавльов Д. В. «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик) / Д. В. Журавльов // Журавльов Д. В. Усі гетьмани України. – К.: Гетьман, 2012. – С. 445–464.
12. Єнсен А. Орлик у Швеції / А. Єнсен // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – 1909. – Т. 92. – С. 93–169.
13. Єнсен А. Родина Войнаровських у Швеції: причинки до історії недолі Мазепинців / А. Єнсен // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – 1909. – Т. 92. – С. 170–193.
14. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – М.: Республіка, 1992. – 385 с.
15. Костомаров Н. И. Мазепинцы / Н. И. Костомаров // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 137–148.
16. Кресін О. В. «Бендерська комісія» 1709 року і питання про політичні та правові основи організації влади у Війську Запорозькому / О. В. Кресін // Держава і право. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 23–30.
17. Кресін О. В. «Мазепинці»: державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання / упорядн. Ольга Ковалевська; автор. колект. О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – С. 229–247.
18. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.
19. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси: 36. / Упорядн. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 337–383.
20. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Б. Крупницький. – К.: Дніпро, 1991. – 80 с.
21. Маркевич Н. История Малороссии: В 5-ти томах / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С. 325–338.

22. Молчановский Н. Нѣсколько данных о смерти и наслѣдствѣ Мазепы / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1903. – №1 (январь). – С. 91 – 101.
23. Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – 410 с.
24. Орлик, Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Пилип Орлик. – К.: МАУП, 2006. – 736 с.; іл.
25. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – К.: Вид. дім. «КМ Академія», 2004. – 602 с.
26. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб, – Львів: Світ, 2011. – 440 с.: факсиміле.
27. «Покірний меморіал Запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції» від 7 жовтня (26 вересня за ст. ст.) 1709 року // Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. В. Кресін – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 329 – 337.
28. Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / В. Різниченко. – К.: МГП «Інформ ОТсервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – 48 с.
29. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.
30. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
31. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271[1] с.: іл. – (Жизнь замечательных людей: Сер. биогр.; Вып. 1041).
32. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 403 с., іл.
33. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (Авт. передмови В. А. Смолій). – К.: Варта, 1994. – С. 419 – 499.
34. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

В статье исследуются предыстория и деятельность «Бендерской комиссии» 1709 года, окончательное постановление которой не развязало гордеев узел противоречий в среде мазепинцев, а обострило и определило способ преодоления их через создание политико-правового акта – «Конституции» 1710 года. В контексте событий характеризуются главные действующие лица противостояния – А. Войнаровский и Ф. Орлик.

Ключевые слова: «Бендерская комиссия», А. Войнаровский, «Конституция» 1710 года, «наследство» И. Мазепы, Ф. Орлик.

This article examines the background and «Bender Commission» activities in 1709, the final ruling of which has not unleashed a «Gordeev node» of contradictions among Mazepians, aggravated and defined the way to overcome them through the creation of political and legal act – the «Constitution» in 1710. In the context of events the protagonists of confrontation – Voynarovsky A. and F. Orlik are characterized.

Keywords: «Bender Commission» A. Voynarovsky, «Constitution» in 1710, the Ivan Mazepa's «legacy», F. Orlik.

Ігор Ситий**З ІСТОРІЇ СЛАБИНСЬКОЇ СОТНІ**

Стаття присвячена історії Слабинської сотні Чернігівського полку XVIII ст.: її канцелярії (розміщення, приміщення, будівництво, руйнування) та печатці.

Незважаючи на певні здобутки, історія переважної більшості сотень ще чекає своїх дослідників. До них належить й історія Слабинської сотні Чернігівського полку. Але спочатку декілька загальних слів про адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини. Як відомо, базовою одиницею адміністративно-військового устрою України XVII–XVIII ст. була сотня, а вже з них формувався полк. Очолював його полковник, який у своїй діяльності спирався на полкову канцелярію. Я. Дашкевич подавав відомості про 20 полків та приблизно 367 сотень¹. Кожний полк та сотня мали свої зовнішні атрибути або клейноди: полковий прапор (корогву), сотенний значок та печатку², якою засвідчувалися документи полкової та сотенної канцелярії³.

І не тільки документи. У 1712 р. у Харкові царським указом та указом канцелярії адмірала Ф. Апраксина були встановлені «питейные меры» з тим, «чтоб по шинкам незапечатаными мерами ничего не продавали». Указ виконували всього кілька років, а потім він був забутий. У 1746 р. Харківська полкова канцелярія згадала про цей указ і для напоїв були встановлені міри – кварта, півкварти й гарнці «за полковою печатью», які були роздані по шинках, а з шинкарів була стягнута їхня вартість⁴.

Полкові та сотенні клейноди дарувалися полковником чи гетьманом або виготовлялися на місці за власний рахунок полку, сотні чи урядовця. Наприклад, нехворощанський сотник Каленик Прокопів виготовив значок за 25 рублів власним коштом⁵.

Печатки зберігалися здебільш у відповідних канцеляріях⁶, а розпоряджався ними писар. Траплялися випадки, коли цей порядок порушувався.

У 1749 р. Генеральна військова канцелярія розглядала таке порушення з боку омельницького сотника Григорія Остроградського⁷. 2 квітня 1749 р. омельницький отаман Лук'ян Книшенко та манжелейський отаман Гнат Даценко у своєму донесенні в Миргородську полкову канцелярію звинуватили сотника у тому, що той ще у листопаді 1747 р. забрав з ратуші додому сотенну печатку і скріплює нею офіційні документи, у т. ч. купчі. 2 травня 1749 р. Генеральна військова канцелярія своїм указом вимагала від сотника повернути печатку у сотенне правління і засвідчувати документи у присутності всієї старшини, щоби запобігти виготовленню фальшивок, особливо купчих, а саму печатку зберігати під його особистою печаткою та печатками сотенної старшини. Але сотник стояв на своєму. У донесенні від 18 травня 1749 р. до Генеральної військової канцелярії він виклав свої аргументи. Остроградський писав, що миргородський полковник Капнист незаконно обернув у своїх посполитих сотенного писаря Петра Корецького та його брата Антона. Манжелейський та омельницький отамани – наклепники і вірні слуги полковника в його незаконних оборудках з купчими на козацькі землі. Вони примушували в. о. сотенного писаря Івана Бакая прикладати сотенну печатку до фальшивих купчих на користь полковника. Але той відмовився і приніс печатку у будинок сотника. Григорій Остроградський залишив печатку у себе, щоби запобігти виготовленню фальшивих купчих. Він звинувачував отамана Книшенка, що той має власну фальшиву сотенну печатку, якою незаконно скріплює офіційні документи. Проте була «сказка» від 10 березня 1749 р. омельницького похідного отамана Яроша Дубовика, де останній повідомляв, що печатку зробив омельницький козак Стефан Морозенко⁸.

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник обласного музею ім. В.Тарновського.

Інший приклад. Отаман Даценко у порушення порядку одноосібно видавав паспорти під сотенною печаткою підозрілим особам, про що була промеморія срібнянської сотенної канцелярії від 21 січня 1749 р. В останній, зокрема, було зазначено: «Виш прописаний даний прошедшого 748 году сентября 19 дня якобы з сотенного омельничкого правления за подписом руки омельничкой старшины сотника наказного омельничкого Грицка Жадана, атамана Ігната Даценка да підписка сотенного Василя Карнѣева одною рукою писаний пашпортъ и на оном печать з воску красного притиснена означениемъ людямъ ... сумнителен явился да к тому ж со всего видимо их бежавших людей непостоянство что они какиесь злочинци»⁹.

Гроші для придбання матеріалів, як то паперу, воску, сургучу, що були потрібні для виготовлення відбитків печаток, надходили від встановлених зборів. Наприклад, у 1719 р. бахмацький сотник Семен Боровський подав Івану Скоропадському скаргу про те, що городиський староста неправно захопив собі всі ярмаркові збори зі Спаського ярмарку в Бахмачі: «Наветь для уставичныхъ сотенныхъ расходовъ и паперу не зъ чего и не за що купити»¹⁰.

Запровадження полкових та сотенних печаток розтягнулося у часі, причому зазначаючи певних трансформацій у формі, зображенні, техніці та матеріалах виготовлення. Наприклад, лубенська полкова печатка згадується вже у жовтні 1659 р. – червні 1660 р. У запису лубенського полковника Якова Засядка на «пляц» у Лубнах читаємо: «даем тое писане наше, з подписом руки моей и притиснением печати полковое, так же и товаришов при мне бывших ... у того запису печать полковая лубенская»¹¹.

Печатка Слабинської сотні відома у двох варіантах. До середини XVIII ст. це була восьмикутна печатка, 16 x 17 мм, а потім користувалися овальною, 27 x 30 мм, із зображенням у щиті якоря, у супроводі 2-х зірок, над щитом – коронований шолом; обабіч – намет; по кутах – літери «П С СЛ» («ПЕЧАТЬ СОТНИ СЛАБИНСКОЙ»)»¹².

Проте для Гетьманщини була характерною практика засвідчення документів, окрім офіційних, і приватними печатками урядовців. Наприклад, донесення Слабинської сотенної канцелярії від 5 жовтня 1747 р. скріплене овальною, на червоному сургучі, печаткою сотника Самійла Ливандовського. Цікаве нетипове для Гетьманщини зображення на печатці: на тлі хрестоподібної фігури, рамена якої вкриті горизонтальними рисками, навхрест покладені т. зв. грабельки, тобто перед нами знаки, що були характерні для писанок – сонце та вода. Чому сотник обрав ці символи, можна тільки здогадуватися.

З огляду на назву розвідки, нашу увагу привернули матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві у Києві. Це справа 1746–1748 рр. про напад бунчукового товариша Василя Лизогуба на Слабинську сотенну канцелярію¹³, справа 1743–1744 рр. про обрання слабинського сотника¹⁴ та справа 1781–1784 рр. під назвою «Сборник документов о казенных домах, находящихся в Малой России. Планы сотенных канцелярий и др.»¹⁵.

Документи дозволяють нам відтворити історію Слабинської канцелярії у XVIII ст.: місце розташування, склад будівель, їхні конструктивні особливості, технологію будівництва. Окрім цього, вони проливають світло на відносини козацької старшини з козацькою громадою, роль у цьому адміністративно-територіальних органів; організацію та хід судового процесу, зміни в процедурі обрання сотника, що відбулися у XVIII ст. у порівнянні з XVII ст.

16 квітня 1743 р. слабинський наказний сотник Тимофій Кулчицький¹⁶ та інша сотенна старшина¹⁷ звернулися з чолобитною до Чернігівської полкової канцелярії. Вони повідомляли, що 19 березня 1743 р. помер сотник Стефан Михайлович, і просили указу канцелярії про обрання «волними голосами» нового сотника, згідно з «решительными пунктами» Д. Апостола¹⁸. У резолюції на чолобитній та указі від 23 квітня 1743 р. наказувалося провести вибори вибелському сотнику Миколі Тризні у сотенному правлінні «всем товариством» 2 – 3 кандидатів¹⁹. У донесенні Тризна писав, що він прибув до правління 29 квітня і за участі старшини, отаманів та козацьких делегатів від сіл «по трезву с утра» провів вибори з «добрих и в верности неподозрительных» кандидатів²⁰. У цей же день сотенна старшина дала вибелському сотнику «подписку», де лукаво зазначала, що буцімто через «рабочее время» зібрати всіх козаків на

вибори неможливо, тому обрали від них уповноважених делегатів і в такому складі провели вибори кандидатів – військового канцеляриста Романа Михайловича, брата покійного сотника; сотенного хорунжого Івана Паливоду та військового канцеляриста Василя Силича²¹. Але з кандидатів бажають першого. Пояснення цьому знаходимо у «виборі» від 29 квітня 1743 р. Мовляв, його батько сотникував 30 років, брат – 9 років. Сам Роман був з Чернігівським полком у поході 1739 р., а з 1740 р. служив військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії (ГВК). Стосовно Паливоди зазначалося, що він займає уряд «здавна» і служить «добропорядочно». Про Василя Силича писали, що його батько служив чернігівським городовим отаманом, а сам він служить в ГВК уже 4 роки.

Микола Тризна фактично підтримував цю позицію у своєму донесенні від 30 травня 1743 р.²²

Проте це було порушенням пунктів 1728 р., на що вказувалося у резолюції полкової канцелярії на «виборі». У ній вимагалось провести перевибори у строгій відповідності пунктам, скріпити підписами та вислати по одному списку до полкової канцелярії, ГВК, канцелярії Міністерського правління малоросійських справ²³.

На підставі резолюції був виданий відповідний указ від 4 травня 1743 р.²⁴ Жорстка позиція полкової канцелярії пояснюється тим, що вона виконувала припис ГВК провести обрання кандидатів «за силу решительних пунктов»²⁵. Певні порушення у процедурі обрання кандидатів, канцелярія пояснювала відсутністю полковника.

21 липня 1743 р. ГВК видала указ по цій справі. Він був отриманий полковою канцелярією 3 серпня. В указі зазначалося, що сотенна старшина наполягає на кандидатурі Романа Михайловича і просить його затвердження, але це суперечить пунктам 1728 р. Окрім цього, про своє бажання зайняти вакантний уряд заявив військовий канцелярист Павло Мокриєвич. Тому наказувалося провести вибори згідно з пунктами, додати до кандидатів Мокриєвича, скріпити підписами і через полкову канцелярію прислати до ГВК на розгляд і затвердження²⁶. Цей указ був продубльований полковою канцелярією з наказом провести вибори 10 серпня²⁷.

І як гім з ясного неба для сотничан був указ ГВК від 13 серпня 1743 р., отриманий полковою канцелярією 21 серпня. У ньому повідомлялося про призначення слабинським сотником колишнього корибутівського сотника Самійла Левандовського у зв'язку з тим, що він втратив уряд сотника, бо указом Сенату Корибутівська сотня Прилуцького полку приєднана до Красноколядинської. Про нового сотника зазначалося, що він 4 роки був «в комиссиях и походах», у 1743 р. заготовляв провізію для турецького посла, будував стайні для його почту, супроводжував посла під час подорожі через Україну, служив на Українській лінії, внаслідок чого біденький «разорился». Тому ГВК наказувала не ставити його в полкову чергу сотників для відбування «комисий и походов», поки він не відремонтує свого будинку у Корибутові²⁸.

У резолюції полкової канцелярії від 28 серпня зазначалося: вибори припинити «для того что уже Левандовского в сотники указом определен»²⁹. Ймовірно, Самійло Левандовський мав неабиякі зв'язки у ГВК, якщо отримав такі преференції, заступивши уряд сотника із звільненням від полкової служби³⁰. Поява Левандовського на уряді саме слабинського сотника, можливо, пов'язана з його шлюбом з представницею родини Домонтовичів, а як відомо, Іван Домонтович був одним з перших слабинських сотників³¹.

Справа свідчить про те, що від демократичної процедури обрання сотника, окрім формальних словосполучень, нічого не залишилося. Все вирішували ГВК та сотенна старшина.

Поява нового сотника спричинила нову колізію. 25 травня 1746 р. у своєму донесенні до полкової канцелярії він повідомляв, що сотники Семен та Стефан Михайловичі мешкали у Чернігові і там же вирішували сотенні справи, внаслідок чого у Слабині відсутнє справжнє сотенне правління. Справи зберігаються у «чорной, дряхлой, гнилой избе» і псуються від негоди, та й жити там «опасно». У травні по його «усмотрению» та письмовому «сознанию и отводу» давніх козаків обрали місце для будівництва правління, очистили його від хмизу, «побили колья» і почали збирати будівлю. Проте на заваді встав прикажчик бунчукового товариша Василя Лизогуба. Він заявив, що

«пляц» належить його господарю, тому деревину для будівництва порубає та попиляє, якщо будівництво не припиниться. Після цього демаршу прикажчик повіривав та покидав кілки. Сотник зазначає, що відведений «пляц» належав, згідно зі «сказкою» старожилів, козаку Юхиму Горбику та його синам: «по смерть и службу с нею отбывали». Горбик був записаний у «ревизию» 1690 р. Після його смерті з «пляцу» служив другий чоловік його дружини Богдан Пироцький, значковий товариш Ройської сотні. Окрім цього, у Любечі мешкають його онуки, а у Чернігові «свойственный» полковий канцелярист Петро Григорович, які можуть підтвердити козацький характер «пляцу». С. Левандовський просив допитати їх, дозволити продовження будівництва, щоби заготовлена деревина не псувалася і не розкрадалася. Він звинувачує В. Лизогуба у загарбанні пустуючих козацьких земель, забороні жити на них козакам та пропонує, щоб той доводив свою правоту «по порядку суда»³².

До донесення прикладена «подписка» старожилів від 25 травня 1746 р. У ній зазначається, що Юхим Горбик жив у Слабині, ще до прибуття на уряд чернігівського полковника з Канева Якова Лизогуба був ктиторм³³. З Горбиковського ґрунту служили його сини Сава, Семен, Андрій, Богдан Пироцький. Козацтво Горбиків можуть підтвердити діти його сина Артема, мешканці Любеча, «свойственный» Петро Григорович. Козаки свідчили, що стосунки Горбиків та Лизогубів зіпсувалися за полковництва Я. Лизогуба³⁴. Старожили вважали «пляц» козацьким, а будівництво правління законним: «под совестию подтверждаем». У резолюції полкового судді Сенюти читаємо: послати «нарочних следователей» у Слабин, з'ясувати обставини суперечки «при депутате» від сотенного правління та «поверенном» Лизогуба, скласти документ, скріпити його підписами сторін, надіслати до полкової канцелярії, зняти «справки з старинних» ревізій³⁵.

На підставі цієї резолюції полковою канцелярією був виданий відповідний указ від 26 травня 1746 р. та направлений лист В. Лизогубу³⁶. Слідство проводили чернігівський городничий Плохута та канцелярист Губаревський. У своєму донесенні за червень 1746 р. вони повідомляли, що прикажчик В. Лизогуба, посилаючись на відсутність пана, не надав необхідних документів на Горбиківський пляц, тому вони надсилають до канцелярії тільки «допрос» старожилів³⁷. «Допрос» був складений 28 червня 1746 р. у присутності прикажчика (старости) Івана Пороховенка. Старожили, тобто особи, які мали 70 років і більше, підтвердили свою «сказку» (підписку) від 28 травня 1746 р., додавши деякі деталі: Петро Григорович був поіменований економом бунчукового товариша Семена Полуботка і він надав у користування город за р. Гнилицею, що належав до пляцу, наказному сотнику Кулчицькому³⁸.

Окрім «допроса», до донесення прикладені лист любецького п'ятиницького попа Федора Артемовича Горбика та копії купчих, які він надіслав³⁹. У купчому запису від 2 січня 1674 р. йдеться про те, що слабинський обиватель Іван Андрійович Кажамяка продав будинок з пляцем, городом, садом, який розташовувався «со одное стороны Карнея Давидовича, а з другое стороны од рову тылом до Гнилицы, четвертым концем до улицы», за 15 кіп слабинському обивателю пану Юхиму Процковичу Горбику. Запис був зроблений у Чернігові, у будинку Стефана Пинчука Кажамяки слабинським дяком Євдокимом Андрійовичем Владичкою⁴⁰. У купчому запису від 2 травня 1692 р. йдеться про продаж за 10 кіп будинку пакульським попом Семеном Шандаленком слабинській обивательці Євфимії Горбиковій. Цікаво, що будинок роташований «с четвертой стороны от Вала и от Церкви», поряд з будинком названого вище Владички. Документ був складений у Слабині у присутності отамана Семена Туренка та слабинського паламаря Єрмоли Лихоцького⁴¹.

У «сказке» Параски Горбик від 28 червня 1746 р. слідчим зазначено, що Юхим, Сава, Семен, Андрій Горбики та їхній батько Юско Горбик мали пляц у Слабині та поза селом⁴².

У своєму донесенні від 2 липня 1746 р. Василь Лизогуб пише, що указ полкової канцелярії він отримав щойно, бо був у степовому хуторі Рокитновському, звинувачує старожилів в упередженості, адже вони не козаки, а його піддані, про що є справа у ГВК; за указом Сенату на відповідну чолобитну слабинців, яку вони подали під час «шествия в Киев» імператриці (1744), справа про Горбиківський пляц перенесена в канцелярію Міністерського правління, тому його повірений з купчими відправлений

до Глухова; просить заборонити будівництво⁴³. Незважаючи на резони Лизогуба, полкова канцелярія наполягала, щоб він представив купчі – «праведное уведомление»⁴⁴.

Петро Григорович у «сказке» від 7 липня 1746 р. засвідчив, що його дід по матері Юхим Горбик та його сини-козаки мали ґрунти у Слабині, на які є купчі у любецького п'ятницького попа Федора Горбика⁴⁵.

10 липня 1746 р. сотенна старшина направила «протест» до полкової канцелярії на дії Лизогуба, який, зібравши своїх підданих, «косарей, молотовников, возниц, служителей», на світанку 10 липня напав з «друччем, и з сокирами и з другими инструментами» на будівельників сотенної канцелярії, скориставшись відсутністю сотника. У робітників відібрали «сокири, свердла, инструмент» і зачинили у порожній кузні, по селу і на околицях поставили караули і нікого не випускали; хату, комору, сінці, огорожу правління зламали і кинули у Гнилицю⁴⁶.

11 липня 1746 р. до «протесту» була додана чолобитна вже всієї старшини та старожилів. Обурені зухвалим нападом бунчукового товариша, слабинці писали в полкову канцелярію, що Горбиківський ґрунт та 2 «пляци» зараз «впусте», вони були куплені у Кожемяки та Шандаленка, з них відбувалася козака служба, про це свідчать племінник Петро Григорович, чернігівська жителька Параска Горбикова, любецький піп Артемій Горбик та старожили «под совестью». Лизогуба підтримують лише його «мужики», на «пляц» у нього немає купчих, він хоче захопити «последние козацкие земли». Сотник, маючи на руках письмові свідчення племінників Горбика та «сознате» старожилів, санкціонував будівництво повноцінного правління. Для цього у чернігівських «перепечаев» придбали «избу, сени, комору», перевезли до Слабина, зібрали та огородили. Проте 10 липня 200 найманців Лизогуба «строение сломали, угли порубали». Коли сотенний писар Олексій Ковалковський намагався виїхати до Чернігова зі скаргою на цей гвалт, його затримав караул «возле коловорота на гребле возле млинка Лизогуба, возле гумна покойного слабинского сотника Михайловича». Писар вимушений був повертати до слабинського хутора В. Лизогуба і просити перепустку. Бунчуковий зустрів його лайкою, погрожував побити «дручками» не тільки писаря, а й сотника. Який сором для козака! Слабинці вимагали провести нове слідство «нарочными» згідно з імператорськими указами та малоросійськими правами, повернути відібрані сокири, свердла, пояси та інший інструмент. Спихвату чолобитну написали на простому папері, але, розуміючи, що це зможе використати на свою користь Лизогуб, склали ще один примірник на гербовому папері. Документ був створений у Чернігові, бо за неписьменних хорунжого, осавула та старожилів підписалися чернігівські жителі Пилип Степановський та Іван Марченко⁴⁷.

13 червня 1746 р. указом полкової канцелярії було наказано Плохуті та Губаревському для вирішення справи щодо Горбиківського «пляцу» провести «разбор дела» у присутності сотенного депутата та повіреного Лизогуба з представленням купчих, опитуванням старожилів, скласти письмове слідство з підписами обох сторін та представити на розгляд полкової канцелярії⁴⁸.

Іншим указом від 15 липня 1746 р. полкова канцелярія наказала полковим отаману Григорію Плохуті та канцеляристу Губаревському з'ясувати завдані збитки⁴⁹. У своєму донесенні від 31 липня 1746 р. слідчі повідомляли, що Лизогуб зруйнував правління, деревина для будівництва не годиться, вартість будинку з роботою оцінили у 7 рублів⁵⁰. До нього прикладений список задіяних у будівництві підвід та робітників, складений сотенним писарем. Для перевезення будинку з Чернігова було задіяно протягом 30 днів 33 підводи зі Слабина, Киянки, Шостовиць, Козорогів, Смолина, Друцких, Ладинки, Гнилуш, Максима. Збирали його 26 робітників 68 днів⁵¹.

13 липня 1747 р. С. Левандовський звернувся до полкової канцелярії з проханням пришвидшити розгляд справи згідно з царськими указами та малоросійськими правами. Він знову нагадав про події 10 липня 1746 р., про «протест» та «исковое челобитье» слабинців за липень 1746 р., про відсутність повноцінного сотенного правління. Цікавою деталлю було його свідчення про розташування кузні з ув'язненими будівельниками біля сотенної канцелярії⁵².

Своїм «определением» за липень 1747 р. полкова канцелярія розпорядилася привести до присяги старожилів у полковій канцелярії та звернулася до В. Лизогуба з

вимогою таки представити купчі на Горбиківський «пляц» до 16 серпня⁵³. Ці вимоги були повторені в указі від 10 серпня 1747 р. та в листі до В. Лизогуба. Причому зазначалося, що до присяги відправити старожилів «по прошествию каникулярних дней», а бунчуковому погрожували розглядати справу і без його купчих⁵⁴. Після цієї погрози бунчуковий не забарився з відповіддю. У своєму донесенні за серпень 1747 р. він ігнорує вимогу канцелярії представити купчі на «пляц». Проте заявляє, що село його «грамотное», тобто одержане за царською грамотою, слідство ведеться неправильно, бо по «форме суда» треба заслухати обидві сторони – чолобитника та відповідача. Замість цього слідчі беруть до уваги тільки донесення слабинського сотника та свідчення старожилів, які «подкомандние ему люди» і, більше того, перебувають з ним у «ссоре»; при розгляді справи був відсутній його представник. Лизогуб вимагає слідство «отставит» і провести нове, після його одужання, по «форме суда»⁵⁵. Отримавши це донесення 27 серпня, канцелярія розпорядилася «учиня з дела росписание доложит».

У «росписании» було зазначено, що сотник С. Левандовський на підставі письмового «сознания» слабинських козаків Тимофія Стеценка, Гната Хурси, Федора Силина, Кузьми та Остапа Левоненків, Михайла Дурневця, Павла Кондратія розпорядився будувати на Горбиківському «пляцу» нове правління, про що повідомив полкову канцелярію своїм донесенням від 26 травня 1746 р. На заваді будівництву став лизогубівський прикажчик Пороховенко, який заперечував козацький характер ділянки. Протилежної думки були сотенна старшина, старожили, племінники Горбика. Слідчі чернігівський городничий Григорій Плохута та канцелярист Артомон Губаревський доносили, що прикажчик відмовився представити купчі на землю, за відсутності пана старожили у своїй «сказке» від 28 травня «под совестью» підтвердили козацький характер «пляца». Про це свідчили також чернігівська жителька Параска Горбикова, колишній економ Полуботка, онук Ю. Горбика Петро Григорович. Про це говорилося і у чолобитній слабинців від 11 липня 1746 р. Окрім того, у ній повідомлялося про руйнування будівель сотенного правління 10 липня людьми Лизогуба. Руйнування було підтверджене названими слідчими, визначені вартість роботи, заподіяні збитки. На ці докази В. Лизогуб виставив свої: справа була перенесена за указом сенату у Глухів до канцелярії Міністерського правління, тому його довірена особа і перебуває там з купчими, Т. Стеценко ніякий не козак, а його підданий, про що є справа в Генеральній військовій канцелярії; слідство проводилося з порушенням процесуальних норм. Полкова канцелярія погодилася з його аргументацією та призначила розгляд справи у полковому суді 21 червня 1748 р. з представленням Лизогубом купчих, у присутності його повіреного та сотенного повіреного Андрія Злотницького⁵⁶.

У своєму рапорті за вересень 1747 р. С. Левандовський писав, що до присяги відправляються старожили, але не всі, оскільки двоє вже померли. Канцелярія розпорядилася присягнути наявних⁵⁷.

У своєму указі за жовтень 1747 р. полкова канцелярія повідомляла сотника, що старожили були відпущені додому, бо В. Лизогуб не прислав свого повіреного, тому призначається нова присяга з названими особами⁵⁸. З цього приводу відповідний лист був направлений і Лизогубу, адже саме він наполягав на змагальності судового процесу «о произведении судными речами» по «силе Прав»⁵⁹.

5 жовтня 1747 р. С. Левандовський знову пише донесення до полкової канцелярії. Щоб якось уплинути на пришвидшення справи, він повідомляє, що караули були поставлені прямо біля його слабинського будинку, а йому погрожували смертю і що слідство Плохути у справі вже завершено. На ньому з'явилася доволі меланхолійна резолюція: «Произведенное следствие прислать к слушанию».⁶⁰

З його ж донесення від 19 березня 1748 р. ми дізнаємося цікаві подробиці не тільки про справу щодо Горбиківського «пляцу». У полковій канцелярії лежали також справи «О завладении двором вдови Дручанки», «О завладении двора Тимофея Кулчицкого» сотником Левандовським та залучення ним козаків для незаконного вирубування лісу для власних потреб. Як бачимо, позивач був далеко не білий та пухнастий і мало чим відрізнявся від Лизогуба. Левандовський повідомив, що по Горбиківському «пляцу» у суді його повіреним буде Андрій Злотницький. З чим полкова канцелярія погодилася⁶¹. Цього ж числа С. Левандовський подав ще одне донесення, у якому просить

вирішити справу «в силе указов и прав». У резолюції за підписами полкового судді Сенюти та полкового хорунжого Ліонтовича читаємо: «приискан дело буди готово допросными и свидетелскими речми представить к слушанию»⁶².

15 червня 1748 р. були видані укази про розгляд справи у полковому суді у присутності повірених обох сторін, з документами та доказами⁶³.

24 червня 1748 р. Андрій Злотницький доносив, що слідство по справі проведене Губаревським та Плохутою з порушенням процесуальних норм. З'ясувалося, що староста Лизогуба таки був присутній під час слідства, що любецький піп Федір Горбик уповноважив племінника Петра Григоровича судитися за Горбиківський «пляц»⁶⁴. Повірений вважав, що справу треба вирішити «безволокитно по указам и правам судним порядком», адже є загроза продажу ділянки сторонній особі названим племінником. Проте він вважав, що суд повинен судити тільки «за гвалт и разорение» сотенного правління, залишивши осторонь питання власності ділянки⁶⁵.

Ми не знаємо, чим завершилася ця справа, але зрештою перемогли слабинці, про що свідчать документи 1781 р. У Слабині було побудовано повноцінне сотенне правління з канцелярією, конторою, архівом, караульною та сараєм (див. мал. стор. 32).

Аналіз документів свідчить про те, що сотенна канцелярія могла розміщуватися у будь-якому селі сотні: «по сее время указных сотеной канцелярии дѣл в содержаніи и отправленіи за неимѣнием так в самом селѣ Слабинѣ яко и в других сотнѣ Слабинской угодного мѣста крайняя и нестерпеливая нужда состоит и где дѣл указных отправлят отнюд нѣгде». Ба більше і у самому полковому місті.

Звертає на себе увагу ретельне планування, бездоганне з військового боку, та реалізація «гвалту»: відсутність на момент нападу сотника у селі, час атаки, відсутність охорони, рішучість дій та скупчення великих сил нападників, блокування вулиць та околиць села потужними караулами (по 6 і більше бійців), що завадило організувати контрнаступ. Та й сил для цього бракувало, адже, за ревізією 1732 р., у Слабині мешкало тільки 94 козаки, а в сотні – 328⁶⁶. Мабуть, Василь Лизогуб мав неабиякий військовий хист, про що свідчать план операції та його реалізація.

29 червня 2012 р. разом з чернігівським істориком Сергієм Горобцем ми здійснили експедицію до Слабина, щоб на місцевості з'ясувати географічні, топонімічні деталі, згадані у справах. Як зазначено вище, у документах згадується річка Гнилиця, у яку нападники скинули канцелярію. Але у відомості 1754 р. про річки Чернігівського полку зазначено, що Слабин стоїть на річках Десні та Слабині: «Імѣется рѣка Десна (...) а на оной рекѣ (...) село Слабин по сюю сторону от Чернѣгова и при оном селѣ Слабинѣ имѣется рѣчка прозиваемая Слабин, по которой и оно село званіе имѣет»⁶⁷. Ця гідронімічна колізія поглиблюється даними Рум'янцевського опису Малоросії 1765 р. У ньому зазначено, що Слабин «при рѣчкѣ Верепутѣ и оз. Слабинѣ»⁶⁸. На наше запитання уродженець цього села Володимир Рапута засвідчив, що і зараз є лугова річка Слабин, яка тече попід південною околицею села і впадає в озеро Ямочка, що під південно-східною околицею і яке з'єднане з Веребом (сучасна назва Верепути); ліворуч Ямочки, за 100 м, розташоване озерце Гнилиця, яке зараз наповнюється тільки під час водопілля на Десні. Це і є згадана в документі річка Гнилиця, точніше її залишки. У XVIII ст. ця річка протікала попід східною околицею села і впадала в теж-таки озеро Ямочку, сама назва якого вказує на те, що тут збігалися два річкових потоки, виривши ямку. Під час опитування мешканців вул. Колгоспної з'ясувалося, що у Слабині нічого не чули і не знають про згадані укріплення. Проте засвідчили, що під час земляних робіт час від часу знаходять людські рештки. Серед знайдених артефактів пригадали монету XVIII ст. З'ясувалося, що вулиця Колгоспна проходить по найдавнішій частині села, яка має вигляд високого мису, що врізається у деснянську заплаву. На її початку міститься куток Цвинтар (колись тут височіла церква, а зараз – металевий хрест та збереглися декілька пізніх поховань), подалі – куток Билибівка (розповсюджене у селі прізвисько). На нашу думку, саме на кутку Цвинтар колись розміщувалася сотенна канцелярія і відбувався згаданий гвалт.

Нашу розвідку ми доповнюємо публікацією кількох документів, планів споруд сотенної канцелярії, зображень печаток Чернігівського полку та С. Левандовського.

Справа про напад Василя Лизогуба на Слабинську сотенну канцелярію

№ 1

В полковую Чернігговскую канцелярию
покорное доношение

Поимночомусь в полковой Чернігговской канцелярії о разореніи самовольном и гвалтовном построенной в селѣ Слабинѣ на козакой Горбиковской по отводу старожилых козаков землѣ сотенной канцелярії бунчуковым товаришем Василием Лизогубом и о вброшеніи оной в рѣчку Гнилицу дѣлу по опредѣленію полковой канцелярії за силу мною в сотеном Слабинском правленіи полученного указа висилани были для приводу козаки сотнѣ Слабинской Тимофѣй Стеценко, Игнат Хурс, Михайло Дурновец, Козма и Остап Левоненки, Кондрат Бовсук и Федор Силин, на показаніи их в слѣдствіи чиненом городничим бывшим Плахутою и канцеляристом Артемоном Губаревским о той козакой Горбиковской свободной и нѣвчем никому нѣ от кого не заведенной землѣ к присяги точию за неприсилкою от показаного Василия Лизогуба по посланному к нему з полковой канцелярії писму от себе повѣренного объявленное дѣло рѣшением до сего времени умедлѣло, а с преописанных козаков по отпуски их без приводу к присяги в доми Игнат Хурс и Кузма Левоненко умерли и за нерѣшением того дѣла з 746 году з мая месяца по сее время указных сотеной канцелярії дѣл в содержаніи и отправленіи за неимѣнием так в самом селѣ Слабинѣ яко и в других сотнѣ Слабинской удобного мѣста крайняя и нестерпеливая нужда состоит и где дѣл указных отправлят отнюд нѣгде того ради по должности моей в полковую Чернігговскую канцелярию представляя покорне прошу без далшого продолжения рѣшением показаного дѣла яко видимо есть что оной Лизогуб не могучи нѣкакими крепостми и документами той землѣ присвоит от года в год своими вимишленными полковой канцелярії доношениями в решеніи чинит препятствія в силѣ указов и прав окончит.

К сему доношению сотник Самойло Ливановский руку приложил. //

Под марта 19 д. 1748 году записав отдат к дѣлу имѣющоеся дѣ в полковой канцелярії о сем дѣло приискав буди готово допросним и свѣдѣтельскими рѣчами представит к слушанию.

Судия Сенюта

Хоружий Лионтович //ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 48–49.

№ 2

Под июня 24 д. 1748 году записав [доложит]

В полковую Чернігговскую канцелярию

Доношение

Сего июня 14 д. в полковой Чернігговской канцелярії на учиненой з дѣла в оной полковой Чернігговской канцелярії о гвалтовном бунчуковым товаришем Василем Лизогубом сотнѣ Слабинской новоустроенной на козаком Горбиковском пляцу сотенной канцелярії разореніи виписки по доношению оного бунчукового товарища Лизогуба коим он Лизогуб учиненое городничим чернігговским Плохутою и канцеляристом Губаревским о показаном гвалтѣ за тѣм что якобы оное слѣдствие без присутствія от него Лизогуба повѣренного производимо неправильно порочит состоявшіеся опредѣленіем велено мнѣ к произвождению означенного дѣла судним порядком з доказательств к дѣлу потребными бить готову а понеже мнѣ в произвождениі оного дѣла судним порядком за нижей слѣдующими резонами вступат не доводится, первое что при чинимом реченого городничим Плохутою с товарищи вишеписаного слѣдствія сотнѣ Слабинской старожиліе козаки к означенному Горбиковскому пляцу наслѣдником нинѣшнего городничего чернігговского Петра Григоровича сказкою показали де он Григорович сам тем правильним себе наслѣдником при том же слѣдствіи на требованіе слѣдователя [кой] сказкою объявил де на том Горбиковском пляцѣ от сотнѣ Слабинской и от реченого городничего Григоровича правиленого наслѣдника писмених мнѣ к доказательству // Губаревским о показанном Горбиковском пляцѣ следствием произведено точию

по нинѣ еще хотя минувшого июля доношеніем і просил рѣшит: по указам и правам: не рѣшено того ради вторично полковой Чернѣговской канцеляріи прошу означенное козаков сотнѣ моей дѣло зреченим бунчуковым товаришем Лизогубом за гвалтовное сотеной канцеляріи разореніе і за протчое в оной полковой Чернѣговской канцеляріи по указам и правам безволокитно рѣшит ибо чрез оное упомянутим Лизогубом сотеной внов устроенной канцеляріи гвалтовное разореніе весьма нѣгде государевих дѣл отправлят а гдѣ нинѣ правленіе содержится та изба вовся согнила и в оной дѣл правит яко скроз течет опасно и гнүсно как и в означених протестѣ и искомом челобити обстоятельно показано и многими доношениями в полковую Чернѣговскую канцелярію представлянно.

Сотник слабинский Самойло Ливановский

Судия Сенюта

Писар Маркевич

1747 года

октября 5 д.

Слабин

Произведенное слѣдствием дѣло в сотенной Слабинской канцеляріи приіскав представит в слушаніе к разсмотренію [...].

//ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 52–53.

№ 3

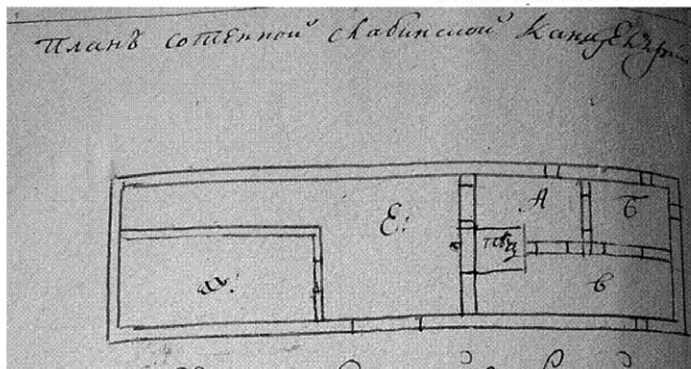
План сотенной Слабинской канцелярии

Описаніе сотенной Слабинской канцеляріи с означеніем каждого покоя лѣтерами

А: Канцелярія

Б: Кантора

В: Архив

Три сіи покои с полом: кантор же и архива в угол не рублены но в ставню досками перегороджены, то есть в одной избѣ старой три покои издѣланы и все строеніе старое [...] канцелярска изба з двома в ней покаями в длину 3-х треаршинных сажений⁶⁵ в перек 3-х треаршинных сажений и в вышину от земли до кришки 1 сажня 1 аршина⁶⁶ и 12-ть вершков⁶⁷ зрублена в простой угол.

Е: Сѣни срублены с кругляка ветхіе в длину до коморки [...] треаршинных сажений и 4-ри вершка, а от угла избы до угла сѣнечного треаршинных сажения 2 двох аршин и 12 вершков, а от угла до коморки 2-ва аршина и 9 -ть вершков.

Ж: Каморка в сѣнцах в простой угол с кругляка рублена ветха ж вишир 5-ти аршин и 12-ти вершков, а в длину 5-ты аршин и 12-ты вершков, а в вишину 4-и аршин и [4] вершков.

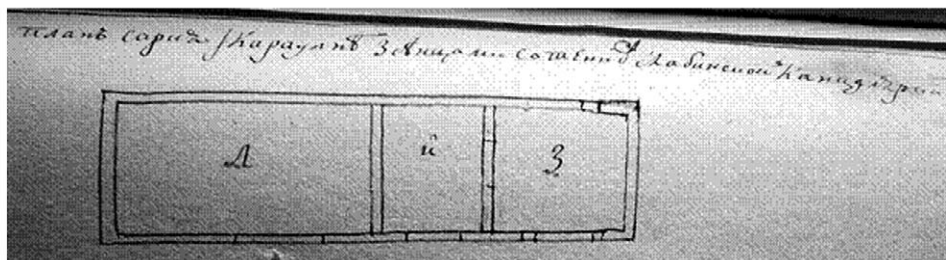
Над всем сим строеніем кришка стара вышиною двох треаршинных сажений.

Асаул полковой чернѣговский Яков Крупянский

// ЦДІАК, ф. 204, оп. 2, спр. 224, арк. 114зв., 116.

№ 4
План сарая і карауль з сѣнцами сотенной Слабинской канцелярии
№-м 15-м

[малюнок]

З: Караульни изба нестроена с кругляка, в длину 2 треаршинных сажень и 14 вершков, а вшир 3 треаршинных сажень 1 аршина и 6 вершков, в простой угол дѣлается но еще не пристелена без дверей и без печи, в гору 4 аршин.

И: Сѣни до караульнѣ длиною и вшир по 2 треаршинных сажни и 15 вершков, а в ширину 1 треаршинного сажни, покрыти соломой, с кругляка старіе.

Л: Сарай рубленой на двух дубовых сохах крепок з ветхою соломяною кришкою длиною 4 треаршинных сажень и 4 вершков, а вшир 2 треаршинных сажень 1 аршина и 15 вершков, с кругляка, не старой.

Асаул полковий чернігівський Яков Крупянский
//ЦДІАК, ф. 204, оп. 2, спр. 224, арк. 115.

Печатка С. Левандовського

Печатка Чернігівського полку

1. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя //Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 11–13; № 3. – С. 18–20. Названий устрій не був специфічним винаходом українців. Ще у IV ст. так була організована орда Жужань (зараз це територія Монголії). Л. Гумільов писав: «Единицей, боевой и административной, считался полк в тысячу человек. Полк подчинялся предводителю, назначенному ханом. В полку было десять знамен по сто человек; каждое знамя имело своего начальника» (Гумилев Л. Древние тюрки. – М., 1993. – С. 12). Звичайно, що треба робити кореляцію на суспільний прогрес. На відміну від кочівників, українці були письменні і для рахунку використовували досконаліші прилади, аніж овечі кізяки. Самі умови буття, в яких опинилися українці в цей час, покликали таку організацію суспільства, бо під загрозою фізичного і духовного знищення був увесь етнос. Слушною виглядає й наступна думка: «Цю політико-адміністративну систему іноді вважають козацьким новотвором, але такий погляд не видається незаперечним: територіяльні поділи багатьох середньовічних держав зважали на потреби оперативної мобілізації збройного люду. Не були тут винятком і повіти та воєводства Великого князівства Литовсь-

кого та Польського королівства, що первісно постали як осередки замешкання рицарства-шляхти, котра на виклик володаря мусила ставати «на коні і в зброї» під корогву власної округи-повіту, звідки простувала під стяг кількох повітів, що підлягали вищому воєначальникові – воєводі. Інша річ, що на середину XVII ст. первісний зміст такого територіального поділу вже притлумився, бо з плином часу на нього наклалися фіскальні та судові функції. Що ж до поділу нерицарського населення (службових бояр та міщан) на десятки й сотні, то аж до козацької революції, як уже згадувалося, саме за таким принципом було організовано самооборону від татарських набігів» (Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 357–358).

2. П. Сас припускає, що полкові, сотенні та волостні печатки з'явилися у першому десятилітті XVII ст. (Сас П. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 55–57). Проте, здається, він плутає печатки полковників, отаманів, сотників з печатками адміністративно-територіальних, корпоративних утворень. На опрацьованих ним документах немає якісних відбитків, які б дозволили дати ствердну відповідь, що це та або інша печатка. Адже різнилися вони не скільки зображенням, стільки написом. Для остаточного вердикту треба продовжити ретельне опрацювання архівних, музейних, бібліотечних збірок.

3. Чернігівський обласний історичний музей (ЧОІМ), інв. № Ал 508/1. Бумаги сотника нехворощанського Каленика Прокопиева и его наследников, касающиеся их личных дел (1734–1784). – Док. № 1.

4. Коваль В. Вмesto предисловия (попытка классификации бутылок) //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. Випуск 14. – К., 2005. – С. 297.

5. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини //Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 76–78.

6. У розкладі служб Чернігівського полку на літо 1776 р. зазначено, що «в содержании караулов при суммѣ и в полковом домѣ, при знаменах и клейнодах полка сотенные старшины 2, рядовые козаки 13; сменяются по мѣсячно» (Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5. – С. 181).

7. Однороженко О. Козацька територіальна геральдика кінця XVI–XVIII ст. – Харків, 2009. – С. 348–353.

8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 9780. Доношение омельницкого сотника Григория Остроградского в Генеральную войсковую канцелярию (1749), арк. 5–9.

9. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 9720. Промемория Сребнянской сотенной канцелярии в Омельницкую сотенную канцелярию (1749), арк. 1–2.

10. Неопубліковані нариси Володимира Євфимовського з історії Чернігово-Сіверщини /Упор. О. Коваленко, А. Острянка //Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 131.

11. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Част. II /Упор. В. Ринсевич. – Київ; Львів, 2006. – С. 549.

12. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. //Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С. 287–288, мал. 14.

13. ЦДІАК, ф. 108 (Чернігівська полкова канцелярія), оп. 2, спр. 113, 54 арк.

14. ЦДІАК, ф. 108 (Чернігівська полкова канцелярія), оп. 2, спр. 65. Дело о выборе на место умершего слабинского сотника Степана Михайловича из кандидатов, 22 арк.

15. ЦДІАК, ф. 204 (Чернігівське намісницьке правління), оп. 2, спр. 224, 148 арк.

16. В. Кривошея подає його прізвище як *Купчинський*, але в іншому місці як *Кульчицький*; зазначає, що він був **повним** слабинським сотником у 1742–1743 рр. (Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 452–453). Інші дати його урядування – 1741–1743 рр. – цей дослідник наводить у новітньому дослідженні (див. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: Монографія у 2 т. – К., 2012. – С. 227).

17. Згадуються отамани: слабинський Кузьма Левоненко, шостовицький Іван Хвилоненко, максимівський Остап Сироватка, смоленський Кіндрат Рашко, козозький Федір Приходько, гнилуський Осип Аврааменко, киянський Максим Матил, ладинський Гаврило Свириденко (він же Отрощенко), дручанський Іван Євтушенко.

18. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 2–2зв.

19. Там само. – Арк. 3–3зв.

20. Там само. – Арк. 4–4зв.

21. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 6–6зв., 10.

22. Там само. – Арк. 12.

23. Там само. – Арк. 7–9, 18–19, 21зв.

24. Там само. – Арк. 5.

25. Там само. – Арк. 11, 13.

26. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 14.

27. Там само. – Арк. 14–15.

28. Там само. – Арк. 16–17зв. У літературі щодо урядів, які займав С. Левандовський, спостерігається певна плутанина. О. Лазаревський вважав, що він займав уряд корибутівського сотника у 1740–1750 рр. (Описание старой Малороссии. Том третий. Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 269). Проте, описуючи справу 1751 р., зазначає його як слабинського сотника та ще й додає, що він був ставленик ГВК і чужий для корибутівських козаків, а будинок свій та угіддя у Корибутові продав генеральному підскарбію Скоропадському, коли його перевели до Слабина (там само. – С. 271). В. Кривошея пише, що С. Левандовський займав уряд слабинського сотника з 29.06.1743 р. по квітень 1760 р. (В. Кривошея. Українська козацька старшина. Част. 1. Урядники гетьманської адміністрації. – К., 2005. – С. 70; його ж. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 462; його ж. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк: Монографія у 2 т. – К., 2012. – С. 227), а корибутівського у 1740–1743 рр. (Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – С. 134, 462) або у 1740–1742 рр. (Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. – С. 229. Жодних коментарів розбіжностей автор не дає). В. Заруба дублює О. Лазаревського, але додає якогось Миколу Левандовського, який займав уряд слабинського сотника у 1744 р. (Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 203, 286).

29. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 65, арк. 20. Сам Левандовський писав власне прізвище через *и*, тобто *Ливандовский*, але в документах писали через *е* – *Левандовский*.

30. Служив військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії у 1732–1740 рр. (Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. – С. 229).

31. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті: Чернігівський полк. – С. 229.

32. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 12–12зв., 15.

33. У реєстрі 1649 р. згадуються чернігівські козаки Іван Горбик, Прокоп Горбаченко, Процик Матвієнко (Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром. составленные 1649 года октября 16 дня и изданные по подлиннику О.М. Бодянским. – М., 1875. – С. 329–331).

34. Займав уряд у 1687–1698 рр.

35. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 13–14, 15зв.

36. Там само. – Арк. 16–17, 17зв.–18.

37. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 19–19зв. У донесенні Стефана Смяловського, старости Лизогуба, йдеться про те, що він отримав указ канцелярії щодо слідства про Горбиківський пляц 25 травня, але надати копії не може, бо ще 22 червня пан у справах поїхав до свого степового хутора в Яготинській сотні Переяславського полку і пробує там до середини липня. Це зухвале донесення викликало гнів у полковій канцелярії, яка вимагала: «Смяловському отослать указ господину немедленно» (ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 55–55зв.).

38. Там само. – Арк. 20–21зв.

39. Там само. – Арк. 22.
40. Там само. – Арк. 23.
41. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 23зв. Текст купчих свідчить про те, що у Слабині існували фортифікаційні споруди. У переписних книгах 1666 р. він іменується «городом» (Российский государственный архив древних актов, ф. 124, оп. 5, д. 28, л. 261). У дослідженні П. Семенова-Тяньшанського зазначені залишки земляного валу у селі, а під селом – польського земляного замку (Семенов-Тяньшанский П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб, 1873. – Т. 4. – С. 625).
42. Там само. – Арк. 24–24зв.
43. Там само. – Арк. 26–26зв.
44. Там само. – Арк. 27.
45. Там само. – Арк. 25–25зв.
46. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 28–28зв.
47. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 29–33.
48. Там само. – Арк. 50–51зв. Указ скріплений круглою паперово-восковою печаткою на коричневому воску, з зображенням орла з хрестом у лапі, по колу напис: «МАЛОРОССИЙСКОГО ... ПОЛКУ ПОЛКОВАЯ ПЕЧАТЬ».
49. Там само. – Арк. 34–34зв.
50. Там само. – Арк. 35–35зв. Пізніше дата переправлена на 21.07.1747 р.
51. Там само. – Арк. 36.
52. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 45–45 зв.
53. Там само. – Арк. 37.
54. Там само. – Арк. 38–39.
55. Там само. – Арк. 2–3зв.
56. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 3–9зв.
57. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 40–40зв.
58. Там само. – Арк. 41.
59. Там само. – Арк. 42.
60. Там само. – Арк. 46–46зв.
61. Там само. – Арк. 44–44зв. Як бачимо, від С. Левандовського постраждав наказний сотник Т. Кульчицький.
62. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 48–49.
63. Там само. – Арк. 10, 11.
64. Копія листа Ф. Горбика до С. Левандовського (ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 53–53зв.).
65. ЦДІАК, ф. 108, оп. 2, спр. 113, арк. 52–52зв., 54.
66. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19364, арк. 162–163, 168зв.
67. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Інв. № ВП 1474/35. – Арк. 23.
68. Обзорение Румянцевской описи Малороссии Ал. Лазаревского. – Чернигов, 1866. – С. 36.
69. Сажень = 2.13 м.
70. Аршин = 71.1 см.
71. Вершок = 4.4 см.

Стаття посвящена истории Слабинской сотни Черниговского полка XVIII века: ее канцелярии (расположение, помещения, строительство, разрушение) и печати.

Article describes the history of county of Slabinskoy Chernigov Regiment of the 18th century: her office (location, structure, repair, destruction), the seals.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ЛИСТ КНЯГИНИ ДОЛЬСЬКОЇ ДО КАРЛА XII (ВЕРЕСЕНЬ 1704 р.)¹

(Публікація Хокана Хенрікссона, переклад з латинської Ольги Циганок,
коментар Олександра Дубини)

Найясніший і Найласкавіший Пане!

Як тільки я отримала дуже радісну звістку про найбажаніше прибуття в наші далекі краї Вашої Найяснішої Величності, так одразу ж поспішаю припасти до стіп Вашої Найяснішої Величності, Пана мого Найласкавішого. І оскільки, будучи дуже зобов'язаною, я повинна низько поклонитися за виявлені Вами Найяснішою Милістю добродіяння, хай зараз незаслужені, моїм сестринським вибором й у такий спосіб віддаю також саму себе під протекцію і милість Вашої Найяснішої і Найласкавішої Величності. Це з обмовкою, щоб я не зазнала якоїсь суворої критики за своїх синів, від яких і сама (хоч я і є їхньою матір'ю) зазнаю дуже несправедливих утисків. Про щире серце моє, дуже прихильне до Найласкавішого мого Пана (хоч я знаю напевно, що Ваша Величність має інформацію від Найясніших Сипіз²), також може розповісти шляхетний посланець, який доставить цей лист; до того ж він може передати на словах більш детально цю мою щирю готовність до виконання своїх зобов'язань щодо Найяснішої Вашої Величності. Я ж, знову припадаючи до стіп Найласкавішого Пана мого, найпокірніше прошу зберегти деякі мої маєтності, яких мене все ще не позбавили мої сини, щоб Ваша найясніша величність, як Пан мій Найласкавіший, став для мене прихистком і протекцією, цієї ласки знову прохаючи, торкаюся стіп Найяснішої Вашої Величності, Пана мого Найласкавішого.

Написано в Білому Камені³
7 вересня 1704 р.

найпокірніша слуга
(підпис)

* * *

Донедавна головні аспекти й подробиці зносин польської княгині Анни Дольської з українським гетьманом Іваном Мазепою видавалися в основних рисах з'ясованими. Провідні сучасні мазепознавці, базуючись, головним чином, на інформації, що містилася в листі Пилипа Орлика до Стефана Яворського від 1721 року, без суттєвих розбіжностей відтворюють хід переговорів між гетьманом і княгинею⁴. В тому ж ключі описує події й відомий польський україніст Владислав Серчик⁵. Ні в кого з дослідників не виникало жодних сумнівів, що княгиня відстоювала інтереси, насамперед, її свояка, Станіслава Лещинського, якого шведський король Карл XII посадив на польський престол.

Час від часу, щоправда, між науковцями виникали доволі мляві суперечки, переважно навколо двох питань: 1. Чи був вплив Анни Дольської визначальним для прийняття Іваном Мазепою рішення про перехід до шведів? 2. Чи існувала між старим гетьманом і вже немолодою княгинею любовна інтрига?

Автор першої вітчизняної наукової праці з історії України Д. Бантиш-Каменський був переконаний, що Мазепа погодився «знов привести Малоросію у польське підданство» задля «отримання руки Княгині Дульської»⁶. Для підтвердження цієї тези вчений посилався на висловлювання Теофана Прокоповича й Івана Голікова. Облишимо осторонь пропагандистські маневри головного ідеолога Петра I – Т. Прокоповича. Та

до міркувань серйозного історика, автора першого багатотомного ґрунтовного дослідження життя й діяльності Петра І варто прислухатися. За твердженням І. Голікова, прихильники С. Лещинського уклали з І. Мазепою договір, згідно з яким «Мазепа доставить у підданство Польське Малоросію, як вона була перед тим, за що йому... З. сполучатися зі згаданою Княгинею шлюбом...»⁷. Про матримоніальні мотиви у взаємовідносинах між гетьманом і княгинею свідчив під час допиту росіянами й небіж І. Мазепа – А. Войнаровський. «Він бачився тоді з княгинею Дольською, матір'ю князів Вишневецьких та родичкою Станіслава Лещинського. Вона й намовила його аби бути в підданстві по-старому в поляків, обіцяла всіляку милість та ласку від Станіслава. А ще говорила йому, що сама вона хоче за нього вийти заміж», – розповідав А. Войнаровський⁸.

Менш категоричним у своїх судженнях був П. Орлик. Він припускає, що «малый вѣтрикъ реляції Дмитрія Горленка и Ивана Черниша поколибаль сердце его Мазепы и до измѣны преклонилъ», але далі висуває альтернативу: «или княгиня Долская прелестми своими ему оную выперевадовала, о томъ самъ единый Богъ вѣсть. Однакожъ отъ болшой части разсуждаю, что тая прелестница мѣла его обезумить»⁹.

Так або інакше як безпосередні свідки подій – П. Орлик і А. Войнаровський, так і пізніші їх інтерпретатори визнають вагому роль Анни Дольської у прийнятті Мазепою його доленосного рішення. При цьому майже ніхто з істориків не сумнівається, що княгиня була посередником у переговорах гетьмана з польським королем Станіславом Лещинським – ставлеником Карла XII.

Та ось перед нами лист, який ставить під сумнів це, здавалося би, незаперечне твердження.

Дуже важливий сам факт його написання більш ніж за рік до першої зустрічі А. Дольської з І. Мазепою. Лист свідчить про безпосередні контакти княгині зі шведським королем. Причому, як випливає з тексту документа, ці контакти були встановлені до написання даного листа, адже княгиня пише про свої зобов'язання перед Карлом XII за вчинені ним по відношенню до неї благодійня. Цілком імовірно, що одним з таких благодійнь було сприяння Карла XII обранню свояка княгині Станіслава Лещинського польським королем 12 липня 1704 року.

Треба зазначити, що контакти між Анною Дольською і шведським королем були не тільки тривалими, але й вельми корисними для неї. Так, вона прохає Карла XII не піддавати її критиці за дії синів. Йдеться в першу чергу про старшого – Януша Антонія Вишневецького, який протистояв Сапігам і був прихильником Августа II. І Карл XII не лише не висунув претензій до А. Дольської, він сприяв кар'єрному росту Януша Антонія: у 1704 р. той стає воєводою віленським, у 1706 р. – краківським. Він зберігає свої володіння, в тому числі резиденцію свого батька – Білу Криницю¹⁰, де наприкінці 1705 р. відбулися хрестини його дочки Урсули¹¹, на яких І. Мазепа познайомився з А. Дольською. Протекція Карла XII, вочевидь, обумовлює й те, що сини не тільки не чинять їй утисків, а навпаки – старший запрошує її бути хрещеною матір'ю своєї доньки.

А тепер про головну загадку цього листа. Якими могли бути зобов'язання княгині перед шведським королем, що вона не наважилася їх викласти письмово, а повідомила про деталі їх виконання усно через свого посланця? Чи не було серед тих зобов'язань встановлення прямих контактів з гетьманом Мазепою? Давайме поміркуємо.

Десь за пару місяців до знайомства з А. Дольською до І. Мазепа прибув емісар від короля Станіслава Лещинського – шляхтич Франц Вольський. Він привіз із собою інструкцію, в якій були сформульовані пропозиції польського короля українському гетьману. Пропозиції ці були розпливчастими й неконкретними. Так, у пункті 5 Вольському доручалося донести, що «столько войска в Украину на президиум дадут, сколько г. Мазепа потребовать будет». Пунктом 3 передбачалося, що «приносец сего», тобто Вольський, «объявит г. Мазепе не смертельную славу, которую воспримет из успокоения отчизны своей, всякую вольность, которая ему от маестата и Р. П-той дана будет, освобождения из под владения тиранского, впоследствии награждение, какое сам себе желати будет». А пункт 4 обумовлював: «ежели приносит сего что подлинного

и истиннаго от Мазепы с собою принесет, то обязуется король для истинности сего трактату от короля шведскаго гваранцію получить и к нему немедленно отослать...»¹².

Як бачимо, з конкретних обіцянок, що містилися в інструкції, була хіба та, що «приносець» Ф. Вольський оголосить «не смертельную», тобто безсмертну славу Мазепі. Ані кордони його майбутніх володінь, ані владні повноваження гетьмана, ані кількість війська, що він мав отримати собі в допомогу, ані навіть розмір винагороди не були вказані. Тільки гучні пустопорожні слова. Неначе Мазепа все життя мріяв отримати «не смертєльну» славу від такого собі шляхтича Вольського! І на додаток – вельми туманна обіцянка гарантій шведського короля. Та й підпис під документом короля Станіслава і його кімнатного секретаря Адамуса Радомського навряд чи влаштовував гетьмана.

Отже, немає нічого дивного, що І. Мазепа негайно переслав інструкцію до Петра І, а «приносця» залишив у себе для допитів, а згодом закував у кайдани та переправив у Київ до князя Дмитра Голіцина.

Відтоді минуло зовсім небагато часу, і Мазепа не тільки уважно вислуховує А. Дольську, а й веде з нею «денные и ночные конференции»¹³. Які ж зміни відбулися за ті кілька тижнів, що відділяли місію Ф. Вольського від перемовин з А. Дольською?

Як ми вже бачили, П. Орлик стверджує, що на гетьмана вплинули свідчення прилуцького полковника Д. Горленка (у 1705 р. – наказний гетьман козацького війська) про численні образи, приниження, смертельні побої козаків тощо від великоросійських начальників, а також послання резидента гетьмана при Петрі І у Гродні, що містило копію царського указу, за яким Київський та Прилуцький полки мали послати в Пруси, щоб учинити з них регулярні драгунські полки. Коли Мазепа почув ці відомості, то, за словами П. Орлика, мовив: «якогожь намъ добра впредь надѣяться за наши вѣрные службы, и хтожь бы былъ такой дуракъ, якъ я, чтобъ подъ сее время не преклонилъся до противной стороны на такіе пропозиції, якіе Станиславъ Лещинскій до мене прислалъ?»¹⁴.

Та слід зазначити, що ще до отримання листів Горленка й Черниша Мазепа мав аналогічні відомості, отже, ті листи не були для нього сюрпризом. Можливо, вони переповнили чашу терпіння гетьмана, а можливо, були інші обставини, завдяки яким він не відхилив посередництва княгині.

Провідні мазепознавці сходяться на думці, що головною ставкою гетьмана був союз зі Швецією¹⁵. «... Лещинський був потрібен Мазепі... для виходу через нього на шведів», – пише Валерій Шевчук¹⁶. Найчіткіше цю думку сформулював Борис Крупницький: «Метою нового курсу гетьмана ледве чи було польсько-українське зближення, бо він розумів, що значущою постаттю є не Станіслав, а Карл XII, від якого усе й залежало. Але це (контакти з А. Дольською. – О. Д.) був єдиний шлях порозуміння із шведами. Встановити прямі контакти з Карлом XII Мазепа не міг, та й не наважувався. Хоч польське посередництво, включно із Станіславом, залишалося для нього небажаним, воно давало змогу здобути шведські «гарантії» за умови попередньої згоди між новим польським королем і Україною», – зазначав учений¹⁷.

А тепер ще раз уважно перечитаємо лист П. Орлика. Після хрестин, свідчить писар, «По килкаденныхъ пированіяхъ и доволныхъ розговорахъ, повернувшись Мазепа на квартиру свою съ Бѣлой Криницы до Дубны, велѣлъ мнѣ писать листъ благодарственный до тоей же прелестницы княгини Долской, и послать ей ключъ циферной для корреспонденціи съ собою, отъ которой въ килка дней получилъ онъ Мазепа респонсъ и въ ономъ малую цодулку цифрами писаную, которая въ децифровани своемъ тое заключала: «Уже я гдѣ надлежитъ послала съ донесенемъ истинной в. м. пана пріязни». По прочитани тоей цедулки циферной, одобравъ оную отъ мене, ни единого мнѣ не сказавши слова».

Тут головна загадка полягає в тому, кому саме повідомила княгиня про приязнь гетьмана: тільки польському королю чи, може, насамперед, шведському, з яким вона перебувала в кореспонденції? На цю думку наводить і те, що Мазепа ніяк не прокоментував зміст цидули Дольської своїй довірній особі.

Далі. Вже перебуваючи в Мінську, Мазепа «получилъ тамъ невѣдомо черезъ кого

отъ княгини Долской малое писмечко дворами писаное, въ которомъ она княгиня извещала ему о поворотѣ посланця своего отъ двору, и о посылки листу отъ якогось безыменного короля до его писаного». Хто був той «безіменний король», Орлик так і не з'ясував. А коментар гетьмана зовсім збив з пантелику писаря: «По прочитаню децифрованого отъ мене того писмечка взялъ къ себѣ оное и, засмѣявшись, сказалъ тые слова: «дурная баба! хочеть черезъ мене царское величество обмануть, чтобъ его величество, отступя короля Августа, принялъ въ свою протекцію Станислава и воспомоглъ ему до сукцессіи на королевство Полское, а онъ обѣщаетъ подать такіе способы, которыми латво можетъ царское величество Шведа побить и побѣдить. Уже я о томъ еи дурачествовъ государю говорилъ, которому его величество посмѣялся».

Утім: «Повѣрилъ я тому и ни единого подзору о его Мазепиной измѣнѣ не имѣлъ. А хто былъ тотъ посланецъ и який былъ черезъ него листъ, и *отъ якого короля* (курсив мій. – О. Д.), и въ какое время и съ какимъ отвѣтомъ отъ себе Мазепа оного отпустилъ, о томъ я досели не вѣдаю, и не видѣлемъ его, въ чомъ свѣдитель мнѣ есть на небеси вѣренъ»¹⁸. Отже, неперевершений майстер інтриги Мазепа вкінці заплутав недосвідченого ще на той час у таких справах Орлика. Писар лише через багато років зізнався, що ані змісту якихось таємничих листів гетьману, ані їх адресантів він достеменно не знав.

Таким робом, зважаючи на контакти княгині Дольської з королем Карлом XII, не таким уже й неймовірним буде припущення, що вона була прихованим посередником між шведським монархом і українським гетьманом, а отже, в очах останнього мала більшу вагу, ніж прямі емісари польського короля. Можливо, А. Дольська дала зрозуміти І. Мазепі, що Карл XII в курсі перебігу їх переговорів, що вони ведуться з його відома, і що саме він у даному разі стоїть за спиною Лещинського. На це вказує хоча б те, що листа Станіслава, отриманого через княгиню восени 1707 року, на відміну від депеші, доставленої Ф. Вольським за два роки до того, він не відправив царю, а передав на збереження своїй матері.

Про можливість саме такого перебігу подій опосередковано свідчить те, як Мазепа відреагував на лист іншого контактера Станіслава Лещинського – воєводи Адама Тарло влітку 1708 року. Те послання із закликом до гетьмана «звільнитися від тиранської влади, повернутися до свого спадкового государя і до спільної матері – Речі Посполитої»¹⁹, він, не вагаючись, переслав російському державному канцлеру Г. Головкину. У своїй відповіді воєводи Мазепа так самовіддано присягався в любові й вірності «пресветлейшему, всемилостивейшему государю», що не викликає жодних сумнівів відносно справжнього адресата листа – ним був Петро І. Крім того, на прохання А. Тарло відпустити Ф. Вольського, гетьман відповів відмовою, тому, що той «гідний шибениці». У такий спосіб І. Мазепа маскував свій справжній переговорний канал, який проходив через А. Дольську.

Спочатку цей канал був малоефективним: Карл XII не був зацікавлений в Україні. І не тому, що, як стверджують окремі російські історики, не мав жодної про неї уяви. Просто він не сумнівався у своїй війсьній перемозі, й допомога України в цьому йому не була потрібна. Більше того, у 1705 році він уклав з Лещинським Варшавську угоду, п. 8 якої передбачав повернення до Польщі втрачених нею «східних земель», тобто Лівобережної України (Гетьманщини). Вельми цікаво, що дата укладення угоди – 14(28) листопада майже збігалася з датою першого знайомства І. Мазепи з А. Дольською. Їх зустріч відбулася, як ми знаємо, наприкінці листопада, себто за кілька днів після підписання угоди. Цілком імовірно, що саме княгиня розповіла гетьману про ту угоду й мала завдання від свого патрона з'ясувати реакцію українського можновладця на ту подію. Як би там не було, але на відміну від інших емісарів Лещинського Мазепа подбав про налагодження з нею сталих і безпечних контактів.

У підтвердження цього припущення можна навести лист, якого начальник шведської польової канцелярії Карл Піпер написав до Станіслава Лещинського у вересні 1705 року. На той час щойно коронований польський король активізував зусилля по поверненню України в лоно «спільної матері» – Речі Посполитої. Та власних аргументів для переконання гетьмана Мазепи повернутися в «лоно» йому явно

бракувало. Отже, Станіслав попросив у Карла XII дати українцям гарантію безпеки, аби схилити Мазепу на свій бік.

«Але польському монарху ввічливо відмовили. Піпер повідомив: його зверхник, звичайно ж, дуже прихильний до всього, що може піти на користь інтересам Станіслава, зокрема й до ініціативи розпочати переговори з Мазепою. Однак перш ніж виробити ставлення до польсько-української угоди, Карл XII потребує докладних даних про її зміст і вміст. Він готовий дати Мазепі гарантію безпеки, але не через посередництво Станіслава, а під умовою, що гетьман «письмово чи через підхожого посланця» надішле прохання прямо до короля Швеції», – викладає суть листа К. Піпера Б. Кентржинський²⁰. А чи не могла княгиня Дольська стати тим самим каналом, по якому прохання гетьмана Мазепи про безпеку могло дійти до Карла XII напяму?

Лист Піпера був перехоплений росіянами. Та Станіслав Лещинський вже виступив із власною ініціативою – послав до Мазепи місію Вольського. Ми вже бачили, чим вона скінчилася. Аналогічними були й результати інших проявів самодіяльності польського короля, які він робив через голову Карла XII, наприклад, – лист до Мазепи воеводи Тарло.

Зі свого боку, гетьман не квапився форсувати події. Прохання княгині, «чтобъ дѣло намъ ѣренное зачиналъ, надежень будучи скорого себѣ цѣлымъ войскомъ Шведскимъ съ Вольня суккурсу и всѣхъ желаній своихъ, чого тылько претендовати будетъ, неотрицательнаго исполненія, обѣщая на тое прислать ассекурацію Станислава и гваранцію короля Шведского», що містилося в листі, отриманому ним у липні 1706 року в Києві, Мазепа рішуче відкинув. І не тільки відкинув, але й наказав Орлику писати до «тоєй проклятой бабы» «оставити тую корреспонденцію, которая мене можетъ погубити и на житій и на гонорѣ и на субстанцій»²¹. Після цього, за свідченням П. Орлика, переписка між гетьманом і княгинею переривається на рік.

Небажання І. Мазепи вдаватися до активних дій краще за інших пояснив О. Оглоблин. «...після Варшавської угоди 1705 р., коли шведська армія загрузла була на терені Польщі й Саксонії, Мазепа міг спокійно вичікувати й навіть гальмувати хід українсько-польських переговорів», – зазначав історик²².

Та невдовзі ситуація докорінно змінилася. 14(24) вересня 1706 року Карлом XII, Августом II і Станіславом Лещинським була підписана Альтранштадтська угода, в якій титул польського короля Станіслава I був виписаний так: «Король Польщі, Великий Князь Литви, Русі, Пруссії... Кийовії, Волині, Поділля, Підляшшя... Сіверщини, Чернігівщини і т. д., і т. д.»²³ (курсив мій. – О. Д.). Отже, в 1705 - 1706 роках шведський монарх не бачив на мапі Європи ніякої України, – ані Гетьманщини, ані Західної. «Альтранштадтська угода й неминучий похід Карла XII на Росію висували питання про долю України на порядок денний української і міжнародної політики. Карл XII віддавна, а особливо після завоювання Польщі й Саксонії, задумував похід проти Москви. Від цього походу... багато залежало для України й політики гетьмана Мазепи», – зазначав О. Оглоблин²⁴.

А навесні 1707 року відбулася сумнозвісна нарада в Жовкві, яка, на думку багатьох фахівців, стала поворотним пунктом для Мазепи у прийнятті рішення про перехід на бік шведів. Петро I не тільки відмовився виконувати свою роль сюзерена й надавати військо для захисту України в разі наступу Карла XII, але й суттєво урізав повноваження гетьмана. Тепер уже І. Мазепа шукав контактів з А. Дольською. Повертаючись з Жовкви, він по дорозі заїхав до одного з маєтків княгині, де мав тривалу розмову з її наближеною особою.

Улітку А. Дольська дала про себе знати. Та, на відміну від попередніх послань, в яких містилися заклики до конкретних дій, цього разу княгиня просто повідомляла про небезпеку, що загрожувала Мазепі в особі князя Меншикова, котрий «сам в Україні хоче бути гетьманом». Мазепа подякував за пересторогу. У вересні союзницька тема знов стала центральною в листуванні гетьмана і княгині. На той час Карл XII вже готував похід на Московію й активізував зусилля своєї дипломатії на східному напрямі. Наступав новий етап у шведсько-українських відносинах.

Зазвичай архівні знахідки проливають світло на ту або іншу подію чи персону.

У даному ж випадку сталося дещо інакше. Так, ми встановили надзвичайно цікавий факт: княгиня Анна Дольська мала сталі, тривалі й конфіденційні контакти зі шведським королем Карлом XII задовго до зустрічі з українським гетьманом Іваном Мазепою. Але внаслідок встановлення цього факту виникли численні запитання, на які сьогодні не існує чітких відповідей. Головне з цих запитань: а чи не була Анна Дольська у стосунках з Іваном Мазепою таємним агентом Карла XII? Чи не вела перемовини з українським гетьманом від імені свого племінника – польського короля, маючи при цьому за спиною шведського монарха?

Що ж стосується амурної інтриги, то вона насправді могла виникнути між цими двома екстраординарними особистостями. Та не будемо забувати, що вони водночас були непересічними дипломатами й намагалися афішувати свої особисті взаємини аби приховати політичні аспекти своїх відносин.

1. Riksarkivet, Stockholm, Sverige – Kunglig Majestäts kansli – Skrivelser till konungen – Karl XII – volume 6.

2. Сапіги (Сапєги) – литовська магнатська (з XVII ст. – князівська) родина. Під час Північної війни 1700 – 1721 рр. особливу роль відігравав великий гетьман литовський (у 1682 – 1703 і 1707 – 1708) Казимир Ян Павло Сапіга (біл. Казімер Ян Павал Сапєга, пол. Kazimierz Jan Paweł Sapieha; 1637 або 1642 – 1720). У Громадянську війну 1696 – 1702 рр. у Великому князівстві Литовському став на чолі роду Сапіг, у боротьбі за їх домінуюче становище в Литві. Після поразки від великолитовської шляхти (1700 р.) перейшов на бік шведського короля Карла XII і підтримував його ставленика Станіслава Лещинського. 1708 р. під тиском Карла XII поступився владою іншому представнику родини Сапіг – Яну Казимиру (пол. Jan Kazimierz Sapieha; ? – 1730), який був великим гетьманом литовським до 1709 року.

3. Білий Камінь – село в Руському воєводстві Речі Посполитої (нині – Золочівський район Львівської області). Власником села був перший чоловік Анни Дольської (уродженої Ходоровської) – Костянтин Христофор Вишневецький (1633 – 1686). В селі був розташований величний замок, з яким пов'язано багато визначних осіб і подій в історії Речі Посполитої.

4. Див.: Кентржинський Б. Мазепа. К.: Темпора, 2013. – С.232 – 235; 237 – 241; Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. К.: Либідь, 2006. – С.154 – 162.

5. Serczyk Władysław A. Poltava 1709. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982. – S.75 – 76.

6. Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству. Часть третья. М.: Типография Семена Селивановского, 1822. – С.78.

7. Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранные из достоверных источников и разложенные по годам. Т.11. Издание второе. М.: в типографии Николая Степанова, 1839. – С.19 – 20.

8. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Док. № 581. – С.732.

9. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського / Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Док. №386. – С.347.

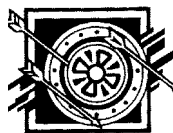
10. Нині – село Білокриниця Кременецького району Тернопільської області.

11. Урсула-Франціска Радзивілл (1705 – 1753) – донька Януша Антонія Вишневецького і Теофілії Лещинської. Відома польська поетеса.

12. Инструкция секретная, данная Вольскому, отъ Короля Станислава къ МазепѢ посланному / Маркевич Николай. История Малороссии. Т.IV. М.: Издание книгопродавца О. И. Хрусталева. – С.161 – 163.

13. Лист Пилипа Орлика... – С.347.

14. Там само.
15. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доповнене видання. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – С. 263.
16. Шевчук Валерій. – Вказана праця. – С. 162.
17. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К.: Грамота, 2008. – С. 239.
18. Лист Пилипа Орлика... – С. 348.
19. Костомаров Н. Монографії и изследованія. Т.16. Мазепа и мазепинцы. СПб: Типографія М. М. Стасюлевича, 1885. – С. 355.
20. Кентржинський Б. – Вказана праця. – С. 225.
21. Лист Пилипа Орлика... – С. 348.
22. Оглоблин О. – Вказана праця. – С. 258.
23. Instrumentum Pacis inter Sacras Regias Majestates Sveciae et Poloniae. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, Kongl. Placater Resolut. – Förordn. – Och Påbud MM. – 1705 – 09. – s. 1465.
24. Оглоблин О. – Вказана праця. С. 258.

Наталія Реброва

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПЕТРА ІВАНОВИЧА ПРОКОПОВИЧА БАТУРИНСЬКОЮ СПІЛКОЮ ПАСІЧНИЦТВА В 20-і РОКИ ХХ ст.

Підготовка до друку рукопису голови Батуринської спілки пасічників імені Петра Прокоповича Василя Дуброви за 1925р. із фондів Конотопського краєзнавчого музею імені О. Лазаревського

Ключові слова: Петро Прокопович, Батуринська спілка пасічництва, с. Пальчики, Кочубеївщина.

У фондах Конотопського краєзнавчого музею імені Олександра Лазаревського (директор Артур Ігорович Мокроусов) зберігаються унікальні документи – серед них рукопис Василя Дуброви 1925 р. (*інв. № KB-1806 ППД-4353*), писаний в Батурині, раніше не був опублікований. Рукопис містить важливі дані про ряд батуринських пам'яток та роль Батуринської спілки пасічництва ім. П. Прокоповича у їх реставрації та належному утриманні.

Батуринська спілка була створена в 1921 році і діяла до 1932 року.

Пасіка спілки «...состояла из 200 пчелиных семей, 20 из которых содержались во «втулочных» ульях с пасек Прокоповича, найденных у жителей деревень Пальчики и Митченки. Были созданы также пчеловодный музей и библиотека. В 1932 г. в связи с массовой коллективизацией пасеку передали в местный колхоз, а экспонаты пчеловодного музея – в Конотопский краеведческий музей.» [1]. Василь Іванович Дуброва був беззмінним головою спілки з 1921 по 1932 рр. Він народився у 1860 році в дворянській родині. Проживав у Роменському повіті. Батько його мав чин губернського секретаря, закінчив Лубенську гімназію у 1879 році. Навчався в Московському університеті на медичному факультеті, який закінчив у 1884 рік з відзнакою, окуліст. Головний лікар Конотопської земської лікарні 1897-1898 рр. Головний лікар Батуринської лікарні 1921–1924 рр. У 1935 році вийшов на пенсію і проживав у Конотопі на службовій квартирі міської лікарні.

Хочеться звернути увагу на сміливі плани членів спілки, які сповна не вдалося реалізувати на початку ХХ ст., але які втілилися в життя в 1975 році, коли в будинку Генерального судді Василя Кочубея таки був відкритий музей до 200-річчя з дня народження Петра Прокоповича, основна експозиція якого розповідала про життя та діяльність видатного бджоляра, а на території парку «Кочубеївський» постав пам'ятник роботи І. Коломієць. Саме ця подія стала початком музейної справи в Батурині, що в 1993 році реалізувалася в заповідник «Гетьманська столиця». У плані його роботи відкриття музею імені Петра Прокоповича в приміщенні Покровської церковно-парафіяльної школи, для чого велику науково-пошукову роботу здійснює колектив заповідника.

Подія, до відзначення якої готується вся Україна, яка вивела нашу державу на передові місця в питанні наукових досліджень в галузі бджільництва та за обсягами виробництва меду, – винахід Петром Прокоповичем у 1814 році рамкового вулика, що

© Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

поклав початок раціонального гуманного пасічництва, стала поштовхом для детальнішого вивчення життя та діяльності видатного українського бджоляра, засновника вітчизняної науки про бджільництво, засновника першої професійної школи бджолярів.

Документ відкриває прагнення до належного вшанування П.Прокоповича, велику повагу, яку українська спільнота, навіть у найтяжчі часи мала до нього, та, на жаль, звертає увагу на байдуже ставлення місцевого населення до унікальних пам'яток, яке для багатьох є типовим і на сьогодні. Документ друкується без будь-яких скорочень із збереженням мовних та стилістичних особливостей.

Пальчиковская Могила и Батуринский памятник Петра Ивановича Прокоповича.

Захолустное село Пальчики, на юго-восточной стороне которого, в захудалом саду, сиротливо стоит могила великого Украинского пчеловода Петра Ивановича Прокоповича, находится в 8 верстах от Батурина и в 1 версты от большой дороги на Киев. Нелепо разбросанное среди болот, усилиями ряда поколений превращенных, при помощи запруд и гатей, в жалкие ставки (пруды), оно в осеннюю и весеннюю распутицу превращается в совершенно непролазное болото зловонной грязи. С этим обстоятельством должен считаться всякий, кто пожелал бы посетить места, где рождались и зрели идеи и открытия Петра Ивановича и почерпнуть у его могилы силу для служения делу его жизни, делу – выше, чище, назидательнее и увлекательнее которого, нет другого на земле... И мы советуем читателю этих строк, если бы он вздумал совершить паломничество в Пальчики, сделать это летом и не позже середины Августа; тогда Пальчики предстанут ему утопающими не в зловонной грязи, а в чудных фруктовых садах и богатыми мощными древесными насаждениями. И мы советуем туристу под'ехать к могиле П. И. не со стороны Киевского шляха, а со стороны Бахмачского, через смежное село Городище. Тогда он под'едет к могиле не по пыльным границам села, а по алее, по обе стороны которой раскинулись чудные сады. И не проедет он по этой улице-алее и 100 сажень, как справа, на открытом месте расступившегося сада, увидит накрытую грот-могилу. Впрочем, догадаться неосведомленному заранее лицу, что это именно могила, трудно, так как на гроте, напоминающем собою ледник или погреб, нет никакого знака, который сказал бы прохожему, что это место вечного покоя...

Свое первое паломничество на могилу «Первоучителя» мы совершили около 5 лет тому назад. Мы знали, что грот-могила находится в частном владении, что она уже обветшала и рисовали себе картину этого разрушения. Но того, что мы встретили в действительности и что глубоко нас потрясло, мы никак не ожидали встретить. Грот-могила массивной старинной кладки пострадал не от рук беспощадного времени, а от рук темных людей, на половину разобравших его на кирпичи. И так как разбирать грот сверху было неудобно, ибо для этого пришлось бы снимать с него толстую земляную настилку и при этом работать у всех на виду, то разрушение его было повязано изнутри и достигло того предела, когда можно было уже опасаться его обвала. Внутри грот оказался засоренным мусором и до неприличия загрязненным. Бывший с нами глубокий старец О. Яницкий сообщил, что несколько лет тому назад кем то был вскрыт склеп с останками

П. И. и кости его были выброшены наружу. О. Яницкий бережно собрал их и снова похоронил в склепе.

Вандализм Пальчиковских граждан казался нам тем более жестоким и обидным, что оглядываясь вокруг, мы на каждом шагу встречали следы творчества Петра Ивановича. Так, переселившись в Пальчики, П. И. насадил вокруг своего хутора, для подготовки пасеки к сезону главного взятка более 2 тысяч лавролистных Украинских верб – и эти вербы остаются и до сей поры излюбленным деревом местных жителей; ими обсажены не только гребли и ставки, но и усадьбы и нигде Вы не найдете таких гонких и мощных верб, как в Пальчиках. Точно также нигде в окрестных селах Вы не найдете такого обилия садов, а в них такого разнообразия лучших сортов фруктовых деревьев, как в Пальчиках. И это – дело рук П. И., который был не только великим пчеловодом, но и

образцовым хозяином и в тоже время горячим патриотом, посвятившим свою жизнь восстановлению экономической мощи разоренной и закабаленной Екатериной II-ой Украины. Ничто не ускользало от пытливого взора П. И. И если Вы обратите внимание на сорные травы, дико растущие по канавам и дорогам, то и тут Вы найдете много медоносов, каких не найдете нигде на далекую округу.

Под впечатлением всего виденного нами, у нас созрело решение взять на себя инициативу восстановления могилы и увековечения памяти Петра Ивановича. Еще раньше, организовав Батуринское Общество пчеловодства, мы присвоили последнему честь именоваться О-вом имени Петра Прокоповича и, параграфом 3-м Устава, возложили на него долг охраны памятника и памяти своего шефа. Для достижения этой цели мы прежде всего выкупили из частных рук д. земли с расположенной на ней могилой П. И. Достичь этого нам удалось легко, благодаря нынешнему владельцу усадьбы – Я. М. Кухаренко, охотно пошедшему на встречу нашему предложению. Однако посещение могилы убедило нас в том, что не только реставрацией грота, но хотя бы даже постановкой величественного монумента в Пальчиках цель увековечения памяти П. И. достигнута не будет.

И монумент останется также далек и чужд семье союзных пчеловодов, как был чужд до сих пор затерявшийся в глуши Пальчиков грот. И у нас созрела мысль создать в Батурине учреждение, связанное с именем П. И., которое было бы кровным детищем каждого русского пчеловода и вместе с тем бесперестанно служило бы тому делу, которому П. И. отдал всю жизнь, всю мысленность, всю бдительность. Таким учреждением мы считали бы устройство Музея, Библиотеки, показательной пасеки и мастерской по изготовлению рамочных ульев и пчеловодных принадлежностей. Для выполнения этой чрезвычайно трудной задачи мы, кроме добрых намерений, никакими реальными ресурсами не обладали. Но мы твердо верили в обаяние имени П. И. и по впечатлениям довоенного времени, все свои упования возлагали на неоднократно выявлявшуюся перед нами солидарность и отзывчивость всесоюзной пчеловодной семьи.

Считаясь с обширностью своей задачи, мы решили повести работу в двух направлениях. С одной стороны мы решили связаться со всеми учреждениями и лицами, в сочувствии которых к нашей задаче мы не сомневались, а с другой – попытаться получить в пользование Общества усадьбу с домом и другими постройками, где свободно могли бы расположиться все показательно-просветительные учреждения по пчеловодству.

Для достижения первой цели мы прежде всего связались с Московским Обществом Сельского Хозяйства, в свое время высоко ценившим своего сочлена П. И., все лучшие труды которого напечатаны в журнале О-ва. Наши ожидания нас не обманули. Мы получили от М.О.С.Х. исполненный горячего сочувствия нашим планам ответ, а затем и денежную помощь в размере 500 руб, что в переводе на более твердую Украинскую валюту составило 30 пудов ржи. К сожалению, по причине остающейся нам неизвестной, наша переписка с М.О.С.Х. прервалась, так как на последнее письмо наше, написанное в наиболее тяжелые для нас дни, мы ответа не получили. Далее, мы связались с руководителями Конотопского Пчеловодного товарищества И. М. Королевым и В. И. Лысенком, с биографом П. И. – В. Ф. Резниченко и с нашим сочленом, проживающим в Харькове, Ф. Н. Ковтуном. Из них В. И. Лысенко и Ф. Н. Ковтун оказали нам неоценимые услуги.

К решению второй задачи – получить в пользование Об-ва Пч-ва усадьбу, удовлетворяющую всем, перечисленным выше условиям, мы подошли таким путем. Наблюдая местную жизнь, мы убедились, что вековая обрушительная политика начисто вытравила из души народной всякий интерес к историческому прошлому «милой» Украины; что случайно уцелевшие остатки исторических памятников интересуют обывателей лишь со стороны ценности кирпича уцелевших зданий и деревьев, их окружающих. Так, к началу войны 1914 года в Батурине стоял на половину уже отремонтированный потомком последнего Гетмана Украины Кирилла Разумовского – Камиллом Разумовским величественный дворец Гетмана, весьма ценный как архитектурный и исторический памятник старины. В годы революции как-то незаметно, понемножку с дворца была содрана крыша, затем растасканы бревна и стропила, наконец дворец сгорел. И

теперь от чудного здания остаются голые стены-руины, никому ненужные, никого не интересующие... Близко время, когда от Гетманского дворца не останется и следа....

Не в лучшем состоянии находится и другая Батуринская историческая ценность – бывшая крепость (“городок”). Как ни пунктуален был Меньшиков при выполнении приказа Петра – сравнять Батурин с землей, – но и ему не удалось уничтожить ни крепостного рва, ни бывших редутов, ни, что наиболее ценно, сокрытых под землею ходов. Бывшая крепость занимает площадь земли в 13 десятин, во времена П. И. Прокоповича была покрыта вековыми деревьями и служила местом стоянки одной из его пасек. После смерти П.И., повелением Александра II, городок был передан в собственность для нужд пчеловодства С. П. Великдану, а после его смерти вместе со всеми владениями П. И. Прокоповича был продан, за долги Великдана Юдовичу и Мезенцеву, первому из них – Крепостной парк, как и Пальчиковские насаждения П. И., пошли на пополнение лесного склада Юдовича в г. Конотопе, а земля продана последнему теперешнему владельцу городка Б-у. В руках последнего дело Меньшикова резко двинулось вперед – подземный ход, по которому еще 3 года назад можно было пройти 2-3 десятка шагов, разобран на кирпичи.

Недалеко время, когда остающийся на месте хода, мусор покроется древесной растительностью и навсегда похоронит под собой и ход, и предания, и возможность изысканий....

Третьей исторической ценностью Батурина является Кочубеевщина, некогда принадлежавшая Коронному Судье Василию Кочубею, воспетому Пушкиным в его поэме «Полтава» и трагически погибшему в неравной борьбе с Мазепой. Усадьба эта занимает площадь земли в 10 дес., из которых 3 дес. под огородом, а остальные 7 под вековым парком, богатым липой, кленом, дубом и осокорем. Выстроенный точно по плану старого дома, лет 70 тому назад, каменный дом вмещает 7 просторных комнат. Под домом сохранился в полной неприкосновенности подвал, в котором творил Суд и расправу Коронный Судья и в котором затем был заключен и пытан сам. При доме имелся флигель и сарай. Словом, Кочубеевский парк и дом в такой полной мере соответствовали созданному нами плану, что, казалось нам, как бы providенциально для него предназначенными. И так как Кочубеевщина в это время быстро шла к своей гибели, то перед нами встала вдвойне благодарная задача: спасти Кочубеевщину от гибели и устроить в ней достойный памятник Петру Ивановичу Прокоповичу! (“Связать во едино два славных исторических имени» писали мы в докладной записке НКЗему).

Поданная нами НКЗему докладная записка была, надо полагать, достаточно убе-

Члени Батуринської спілки імені П. І. Прокоповича біля відновленого склепу П. Прокоповича в с. Пальчики, фото 1925 р.

*В. Лисенко та В. Дубрава
в парку «Кочубеївському»,
фото 1925 р.*

дительной, так как наше ходатайство о передаче Кочубеевщины Батуринскому О-ву Пчеловодства было признано подлежащим удовлетворению. К сожалению, домогательства О-ва встретили на месте непреодолимые препоны, в силу которых двукратное распоряжение НКЗему о передаче Кочубеевщины О-ву выполнено не было и последняя дважды была передаваемая местному лесничеству. И только благодаря нашей настойчивости и неутолимой энергии Ф. Н. Ковтуна нам удалось, наконец, получить Кочубеевщину на 9 лет из рук Конотопской Политпросвита. К сожалению, условия передачи, принятые Советом после долгих колебаний, оказались очень тяжелыми. Мы обязались в двухлетний срок восстановить и поремонтировать дом и оградить усадьбу, при чем по фасаду ее на протяженности в 5 сажень поставить штакет из толстой шелевки высотой в 2 арш. (нами поставлен штакет в 135 саж.). Как видно из приемного акта, мы приняли Кочубеевский дом на 80% без стекол, с разрушенными печами, с совершенно разрушенной печной и дверной арматурой и с требующими ремонта полами. Крыльца – полуразрушены, один угол дома и часть входа в подвал разобраны на кирпичи,

ведущая в подвал широкая, в 2 марша, лестница полуразрушена, половицы унесены, крыша дома протекает и требует ремонта и покраски. Наконец, мы обязались немедленно положить начало Музея и Библиотеки и организовать показательную пасеку. Невыполнение в срок этих условий грозило нам расторжением договора.

Совет О-ва ясно представлял себе всю тяжесть принятых на себя обязательств, но бодрил себя верой в обаяние имени своего шефа и в отзывчивость всесоюзной пчеловодной семьи. К сожалению, действительность не оправдала наших ожиданий. В наше распоряжение поступили столь скромные суммы, что вложив все свои ресурсы в Кочубеевщину, мы мало успели в выполнении своих обязательств, о чем и получили недвусмысленное напоминание Окрисполкома. Весну этого года О-во встретило, казалось, в безвыходном положении: приближался уже юбилейный день – 10 Июля (29 Июня ст/ст), а могила шефа продолжала оставаться в прежнем ужасном виде, о продолжении ремонта Кочубеевщины нечего было и думать, так как касса О-ва была пуста.

Оставалась единственная надежда на помощь НКЗема, к которому мы заблаговременно обратились с просьбой о пособии, приложив смету расходов, связанных с увековечением памяти П. И. Прокоповича. Эта надежда нас не обманула, мы получили субвенции в 1200 руб., что дало нам возможность выполнить полностью и своевременно все свои обязательства. Можно пожалеть лишь о том, что Губземуправление задержало перевод денег в Округ и мы получили их всего лишь за 2 недели до юбилейного дня. И если мы успели за это время выполнить реставрацию грот-могилы шефа и украсить ее, согласно ранее намеченному плану, то этим мы всецело обязаны многоуважаемому Василию Лысенко, бескорыстно руководившему работами по реставрации и собственноручно выполнившего всю художественную отделку памятника. По его совету вся каменная кладка, с целью придать гроту монолитную крепость, выполнена на цементе и из цемента же созданы им все орнаменты грота. Над входной в грот дверью утверждена доска с изображением пчелы и с надписью: Петр Иванович Прокопович родился 29 июня 1775 года, скончался 22 марта 1850 года. На гробнице положена другая доска с надписью: Петр Иванович Прокопович. Наконец, у изголовья гробницы, опираясь на нее своим нижним краем, стоит третья доска, на которой начертано: «Определив

себя к пчеловодству, я отдал оному всю жизнь, всю мысленность, всю бдительность».

Столь же спешно и успешно были проведены наши работы по реставрации Кочубеевщины – и в настоящее время все обязательства О-ва выполнены полностью, в размере 100%.

Очень крупные достижения получены нами в деле устройства Музея, обогатившегося несколькими весьма ценными пожертвованиями. Из них первое место должно быть отведено высланным Н. В. Ломакиным чудной работы гравированным вальцам, сработанным специально для Музея П. И. Прокоповича, о чем свидетельствует остающийся на местах воины соответствующего содержания оттиск. Далее, мы получили 2 улья Д. Б. от Тульского Пчеловодного Товарищества, конструкции, принятой на Тульской Опытной Станции, что вместе с прежде пожертвованными ульями В. Д. Мордовцева, ульем-музеем Харьковского Пчеловодного Товарищества, ульями шефа и реликвиями его пасеки, приобретенными нами пчеловодными принадлежностями и, наконец, разысканными нами документами и собственноручными записками шефа по пчеловодству, сделано наш Музей настолько мощным, что мы и Окружной сельскохозяйственных выставках.

Библиотека О-ва пополнилась отчасти сочинениями, приобретенными нами на книжном рынке, отчасти пожертвованиями авторов А. Н. Брюхоненко, Ол. Невиньского и А. Е. Титова и 14 томами пчеловодных журналов довоенного времени, высланных нам неоднократно уже приходившим к нам на помощь В. Д. Мордовцевым. Прекрасно переплетенные книги щеголяют чистотой и изяществом, как и все полученные нами от В. Д. пожертвования.

Наконец, нами приобретено для организации показательной и доходной пасеки 40 мощных семей пчел в дуплянках и заказано 25 ульев разных систем для показательной пасеки и отремонтировано 20 старых ульев для доходной.

Реставрация могилы шефа и Кочубеевщины, покупка пчел, пчеловодных принадлежностей, книг и проч. почти полностью поглотили субвенцию Н.К.З. В распоряжении О-ва остается около 300 рублей, которые весной уйдут полностью на постройку ульев, устройство пчельника, посев медоносов и. т. п. А между тем все наши достижения по увековечению памяти П. И. Прокоповича находятся, можно сказать, в зачаточном состоянии и чтобы завершить их достойным памяти нашего шефа образом потребуется еще много средств. Дать их может лишь дружная, солидарная семья пчеловодов. И не смотря на то, что и наш слабый голос, и призыв пчеловодной печати («Пчеловодное дело») до сих пор не встретил дружного отклика пчеловодных организаций и отдельных товарищей пчеловодов, мы все же не теряем веры в успех задуманного дела и не перестаем звать к себе на помощь всех, кому близки и дороги судьбы родного пчеловодства, слава и вечная память великого Славянского «Первоучителя» пчеловодства Петра Ивановича Прокоповича.

М. Батурин, декабрь 1925.

В. Дуброва

1. Хомяков Д. Памяти Прокоповича // Пчеловодство. – 1975. – №7 – С.17

Подготовка к изданию рукописи главы Батуринского общества пчеловодов имени Петра Прокоповича за 1925 г. из фондов Конотопского краеведческого музея имени О. Лазаревського.

Ключевые слова: Петр Прокопович, Батуринское общество пчеловодов, с. Пальчики, Кочубеевщина.

Preparing the manuscript of the head of Baturyn P. Prokopovych beekeepers society for publication, written in 1925. The manuscript was taken from the funds of Konotop O. Lazarevskyi local lore museum.

Key words: Petro Prokopovych, Baturyn beekeepers society, village Palchyky, Kochubeyivshchyna.

Ольга Коваленко

ЗІ СПОГАДІВ МАРІЇ ЧОРНОСВИТОВОЇ ПРО СТАРИЙ ЧЕРНІГІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

*Статтю присвячено спогадам М. В. Чорносвитової про старий Чернігів. Вони містять цікаві факти й спостереження, які суттєво доповнюють наші уявлення про повсякденне життя мешканців Чернігова у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
Ключові слова: М. В. Чорносвитова, Чернігів, спогади, історія повсякденності.*

Призабута чернігівська мемуаристка Марія Василівна Чорносвитова народилася 13 липня 1875 р. у родині відомого громадського діяча і педагога В. М. Хижняка. У Чернігові минули її дитинство і юність. М. Чорносвитова закінчила Чернігівську жіночу гімназію та Петербурзьку консерваторію по класу співів. Деякий час вона викладала музику та співу у Виборзькому комерційному училищі, а в 1917 р. повернулася до Чернігова і стала свідком революційної вакханалії та закорінення радянської влади в регіоні. У середині 20-х рр. М. Чорносвитова виїхала за кордон і оселилася в Празі, де завдяки допомозі уряду Чехословаччини виникла мережа освітніх, наукових і культурних осередків російської та української еміграційних спільнот. У Празі М. Чорносвитова викладала співу й брала участь у роботі Російського музичного товариства і Союзу російських письменників та журналістів. Наприкінці Другої світової війни вона перебралася до Парижа, а у 50-х рр. – до США¹. Сини М. Чорносвитової Борис (1900 – 1948) і Лев (1902 – 1945) служили у Добровольчій армії А. Денікіна, а після її поразки емігрували до Чехословаччини й здобули освіту у Празькому університеті. Б. Чорносвитов став хіміком і працював на цукровому заводі у Франції, Л. Чорносвитов – зоологом, співробітником Британського музею природничої історії, автором близько 40 наукових праць².

У США М. Чорносвитова мешкала й займалася громадською роботою у м. Сиракузи (штат Нью-Йорк), а останні роки життя провела на так званій Толстовській фермі під Нью-Йорком – Будинку престарілих, відкритому в 1941 р. Толстовським фондом, який опікувався самотніми і знедоленими російськими емігрантами. Померла у віці 95 років 9 березня 1970 р. і була похована на кладовищі православного монастиря Ново-Дівеєво поблизу міста Спрінг-Веллі³.

М. Чорносвитова прожила довге, сповнене випробуваннями життя, була свідком багатьох подій, підтримувала дружні взаємини з відомими діячами науки та культури й цілком природно звернулася до мемуарного жанру, аби розповісти про них своїм сучасникам і нащадкам. Вона залишила спогади про публіциста і громадського діяча К. Кускову, філософа М. Лоського, архієпископа Сергія Празького, опубліковані в еміграційних виданнях. Особливе місце в творчості М. Чорносвитової належало спогадам про її «втрачений рай» – старий Чернігів. Страшні події революційного часу в місті й регіоні відтворено у мемуарах «Мы и Они», оприлюднених без зазначення прізвища автора у Празі в 1924 р. у VIII томі історико-літературного збірника «На чужой стороне»⁴. Того ж таки 1924 р. М. Чорносвитова доповнила свій текст кон-

© Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

кретними фактами і прізвищами жертв більшовицького терору, наведеними у трьох фрагментах спогадів: «Большевики в Чернигове», «Расстрелы после Деникина», «В Чернигове». Вони збереглися в рукописному вигляді й тільки у 2009 р. були опубліковані у впорядкованому російським істориком С. Волковим збірнику «Красный террор глазами очевидцев»⁵. Нарешті, в 1962 р. у часопису «Современник», який заснував у м. Торонто в Канаді історик, літературознавець, поет і громадський діяч Л. Страховський, побачили світ спогади М. Чорносвитової під назвою «Чернигов (то, что я знаю и помню о нем)»⁶.

Цей історико-мемуарний нарис має свої особливості. У ньому йдеться не тільки про власні спогади М. Чорносвитової, а й про історію Чернігова та його пам'ятки. Авторка також навела уривки з мемуарів О. Лазаревського, І. Петрункевича, І. Ясинського, С. Мінцлова, які свого часу мешкали або перебували в Чернігові, щоб у такий спосіб увірогіднити свої спостереження. Загалом, спогади М. Чорносвитової містять цікаві факти, які дозволяють скласти адекватне уявлення про повсякденне життя мешканців Чернігова у другій половині XIX – на початку XX ст. Крізь калейдоскоп призабутих імен і подій зі сторінок мемуарів М. Чорносвитової проступає неповторний образ міста, позначений глибоким знанням його історії та щирою любов'ю автора до отчого дому.

Із зрозумілих причин спогади М. Чорносвитової донедавна були недоступні для вітчизняних дослідників та читачів. Це й спонукало нас підготувати їх републікацію у дещо скороченому за рахунок суто історичних екскурсів і розлогого цитування інших мемуаристів вигляді.

Спогади М. Чорносвитової друкуються мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням усіх мовно-стилістичних особливостей авторського тексту. Публікацію супроводжують примітки, в яких наведено або уточнено відомості про згадані у тексті події та персоналії. Вважаємо своїм обов'язком висловити подяку В. І. Мезенцеву (Торонто) та Г. В. Морозовій (Чернігів) за допомогу в підготовці спогадів М. Чорносвитової до друку.

1. Незабытые могилы: Российское зарубежье: Некрологи 1917 – 2001 / [составитель В. Н. Чуваков; под ред. Е. В. Макаревич]. – М., 2007. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 212.

2. Там само. – С. 211 – 212.

3. Там само. – С. 212.

4. На чужой стороне: Историко-литературные сборники / [под ред. С. П. Мельгунова, при ближайшем участии Е. А. Ляцкого и В. А. Мякотина]. – Берлин; Прага, 1924. – Т. VIII. – С. 55 – 97.

5. Красный террор глазами очевидцев / [составление, предисловие С. В. Волкова]. – М., 2009. – С. 86 – 92.

6. Современник: Журнал русской культуры и национальной мысли (Торонто). – 1962. – № 5. – С. 34 – 61.

ЧЕРНИГОВ

(то, что я знаю и помню о нем)

На склоне лет у меня явилось желание увековечить образ моего родного города, каким я знала его в детстве и в пожилые годы. У Чернигова было свое совсем особое лицо, какого не было у других городов, знакомых мне лично или по рассказам. В нашем, утопавшем в зелени, городе было много поэзии и не было в нем ни чиновничьего духа, ни торгашества, ни мещанства. Особенно поэтичен был он весной. Купанье в Десне, катанье на лодках, песни кругом. Выйдешь вечером в сад, и пахнет на тебя запахом сирени или цветущей яблони, а соловьи так и заливаются.

Но не только в этом было обаяние Чернигова. Мы знали и чувствовали, что живем в городе былой славы. Гордились нашим древним собором¹ и его знаменитым колоколом, бархатный звон которого слышен был далеко на окраинах, домом Мазепы²

под Валом, курганами³ у Елецкого монастыря, а под Пятницкой церковью⁴ слепые лирники пели нам про запорожскую старину <...>

В 1866 г. в Чернигов приехал мой отец – Василий Михайлович Хижняков⁵. Пройдя школу 60-ых годов, одушевленный идеей служения родине, он избрал сначала педагогическое поприще. Директором гимназии был тогда Кустов⁶. Сам опытный педагог, он умел подбирать учителей все больше молодых, что создавало хорошую атмосферу, в которой приятно было работать. Н. А. Антиох-Вербицкий⁷ преподавал словесность, братья Константиновичи⁸ – историю и естественные науки, мой отец – латинский и греческий языки. С учениками у них установились хорошие отношения, и успешность была высокая.

В ту пору в Чернигове не было еще женской гимназии. Обыватели довольствовались пансионом для благородных девиц, где об их образовании заботились мало. Выпускной экзамен в пансионе Лашнюковой⁹, где учились сестры моей матери, состоял в том, что оканчивающие в белых платьях говорили русские и французские стихи, играли «Молитву Девы» или «Полонез Огинского» и танцевали качучу¹⁰. Но в 60-ые годы этого было уже мало. Черниговским губернатором был тогда кн. Голицын¹¹. Он энергично принялся за хлопоты: ездил в Петербург, рассылал по губернии подписные листы, устраивал спектакли, базары и, наконец, в 1865 г. гимназия была открыта¹². Но содержать ее первое время было не на что, и группа лиц, к которой охотно примкнул и мой отец, взялась преподавать бесплатно. Это была та же молодежь, что преподавала в мужской гимназии. Через много лет я встретилась с двумя его ученицами, которые с благодарностью его вспоминали. Одна из них была примадонна Мариинского театра Дейша Сионицкая¹³, другая – знаменитая украинская артистка Заньковецкая¹⁴. За услугу, оказанную моим отцом Черниговской гимназии, мы, его дочери, учились бесплатно.

Идиллическая атмосфера, царившая в гимназиях, рассеялась с воцарением на посту министра народного просвещения гр. Толстого¹⁵. Кустова убрали, сменили многих преподавателей, появился казенный дух, и в учеников пропал интерес к учению. Работать в новых условиях моему отцу было не по душе, и он ушел из гимназии. Как домовладелец он был гласным думы и вскоре был избран городским головой¹⁶. Должность эту он принял в то время, когда в Чернигове не было ни одной мощеной улицы, а в конце нашей Стриженской¹⁷ была знаменитая лужа, в которой, по преданию, утонул ребенок. Редкие фонари не горели, когда по расписанию полагались лунные ночи, в распутицу водовозы наполняли бочки из луж, пожарные лошади паслись на выгоне. Мой отец был городским головой 12 лет, и за это время было замощено несколько улиц, открыт городской банк¹⁸, появились городские на постах. Но самым главным делом его было устройство в Чернигове водопроводов¹⁹. Он ездил в Москву изучать дело на месте, пригласил инженеров, и наш водопровод был сделан по последнему слову инженерного искусства. Строились городские училища, устраивались народные чтения.

Мой отец был сильно захвачен войной 1877 г.²⁰ Как городской голова он должен был отправлять добровольцев, собирать пожертвования, делать закупки для военных нужд. Что-то осталось и в моей памяти из этой эпохи. Я сижу на окне, и чьи-то руки держат меня, и мы смотрим, как выводят из ворот нашего гнедого коня, реквизируемого в армию. Помню, как пленные турецкие офицеры в фесках важно ездили на извозчиках по городу.

Но деятельность городского головы уже не удовлетворяла моего отца, его тянуло на более широкую дорогу – в земство. В 1886 г. он уже занимал пост председателя губернской земской управы²¹. Земская деятельность его была очень разнообразна, и он отдавал ей все свои силы и все свое время. Вспоминаю, как он хлопотал об артели Кролевецких ткачей²², попавших в кабалу к купцу, который платил им гроши за работу. Земство взяло их под свое покровительство. Мой отец получил в благодарность от них вытканый ими рушник, на котором были такие слова: «Щирими руками рушник витикали та щастя у Бога про тебе прохали». Во Франции, в деревне,

я встретила старика родом из Кролевца, который знал историю кролевцевских ткачей и помнил имя моего отца.

Прослужив три трехлетия в земстве, мой отец почувствовал потребность отойти от дел. Он поселился в деревне²³, но без дела все же не оставался. Его стараниями была выстроена новая школа, устроена кооперативная лавка, кредитное товарищество, общественная кузница, ткацкая мастерская для «дівчат», приобретены сельскохозяйственные орудия для общественного пользования. Последней мечтой его было устройство Народного дома в деревне, но смерть помешала ее осуществлению. Он умер в день и час, когда в Петербурге произошла революция, не узнав о ней²⁴.

В Чернигове большую роль играло земство. Земские собрания, выборы были событиями для всех слоев общества. Город оживлялся приездом новых лиц, устраивались вечера, концерты, барышни шили себе новые платья. Публика деятельно посещала земские собрания, взволнованно следя за прениями. Всюду трактовались земские вопросы, цитировались речи гласных. Во время выборов страсти разгорались: кого-то выберут? Земскими вопросами интересовалась не только интеллигенция, а и извозчики, клубные лакеи, купцы. Учащимся было строго запрещено ходить на собрания, но гимназисты умудрялись как-то туда проникать. Даже в безнадежно затхлую атмосферу, царившую в нашей гимназии, проникал какой-то свежий дух в дни земских собраний. Учителя, такие далекие нам, поздравляли меня с милой улыбкой, когда моего отца выбирали на следующее трехлетие <...>

В мое время у каждой барышни был малороссийский костюм, и так приятно было в нем щеголять. На лодках, в городском саду²⁵, мы пели только малороссийские песни, русских мы не знали. А какое оживление вносили в нашу жизнь приезды Лысенко²⁶ со своим хором, который пополнялся местной публикой. А когда приезжала труппа Крапивницкого²⁷ с Садовским²⁸ и Заньковецкой, Чернигов буквально терял голову. Но надо сказать, что мы восторгались и русскими гастролерами, и русским хором Агренева-Славянского²⁹. Мы обожали Шевченко³⁰, «байки» Глібова³¹, сказки Драгоманова³², которые читал нам отец, но воспитывались мы конечно на русской литературе. Речь свою с удовольствием пересыпали малороссийскими словами и оборотами, а были и такие уголки Чернигова, как Лесковица³³ или Ганжовщина³⁴, где знакомые нам семьи и в домашнем быту говорили по-малороссийски <...>

По переписи 1891 г. в Чернигове числилось 27 тысяч жителей. Из них 15 тысяч евреев и 12 тысяч христиан (после революции цифра эта удвоилась). Все наше ортодоксальное еврейство жило по своим законам в своей замкнутой среде, и ни один взгляд нас, гоев, не проникал туда. В нашем маленьком городе мы жили с ними как два рядом бегущие ручья, никогда не сливавшиеся. В моем классе училось несколько евреек, но они держались особняком и с нами не общались. И все же, несмотря на эту разобщенность, мы жили с евреями как хорошие соседи. Отец мой, будучи городским головой, одинаково заботился о нуждах еврейского населения, как и русского. Погромы у нас никогда не были. Бывало наша кухарка, придя с базара, сообщает: «Кажись скоро жидів грабовать будуть». Это означало, что какие-то темные личности науськивают на погром. Тогда мой отец обращался к воинскому начальнику с просьбой прислать в город роту солдат. Солдаты эти часа два ходили с песнями по улицам, и о погроме не было больше и слышно. В доме у нас евреи почти не бывали. Вспоминаю только докторшу Кранц³⁵ и двух ее сестер, учившихся с моей сестрой в гимназии. Это была хорошая семья. Но нас к себе они никогда не звали. Много позднее у нас бывал милейший человек Б. И. Каминер³⁶. Он был женат на русской и принял христианство. Это все, кого я могу припомнить. Еврейское население занималось главным образом ремеслами и торговлей, и только на этой почве мы с ними общались. Но никакого юдофобства у нас не было.

Вот картинки быта города Чернигова в 80-х – 90-х годах. Приходит с черного хода переплетчик моего отца Френкель. Как сейчас помню его благообразное лицо. За ним разносчик фруктов Толбин. Он так приветливо нам улыбался, что мы за-таскивали его в детскую и показывали свои игрушки. Время от времени приходят два заморенные молодые еврейчика набивать папиросы моему отцу. Им выносят

в коридор стол, и мы детьми любили наблюдать, как быстро, быстро мелькают их пальцы, и на стол падают готовые папиросы. С нами они никогда не разговаривали и как-будто даже не замечали нас. На Новый год приезжает – это уже с парадного хода – городской раввин Турин³⁷. Он считал своим долгом поздравить моего отца, когда он был городским головой.

Помню бегавших по улицам еврейских мальчишек с хвостиками – это были их рубахи, торчавшие из разреза штанишек. И каждый пригостишка считал своим долгом дернуть одного, другого за этот хвостик.

Был у нас ювелирный и оптический магазин на Шоссе (главная улица в Чернигове)³⁸ Шлепянова³⁹. Это был добродушный и очень общительный старик. Каждый день утром шел он в банк. До банка было ходьбы минут пять, но шел он часа полтора – надо же с каждым встречным поговорить по душам. У него было четыре сына: двух он пустил по коммерческой части, другим двум дал университетское образование. Что было, когда его сын был арестован во время какой-то студенческой манифестации! Шел он верно тогда не полтора, а два часа – надо же было каждому встречному сказать: «Это не мой сын, это сукин сын». Жили мы тихо, жили бы так и дальше, но революция изменила наши добрососедские отношения. Большинство еврейской молодежи оказалось на стороне большевиков. И откуда только взялись эти студенты и барышни, которые приходили к нам с мандатами в руках реквизируют вещи, выселять из квартир? Кто и когда их этому научил и раздал им роли?

Было у нас немало поляков. Они держались особняком, между собой говорили по-польски, но никакой национальной розни между нами не было и в помине. В Чернигове был старый костел⁴⁰, сохранившийся верно еще с польских времен, был и ксендз, который приходил к нам в гимназию давать уроки ученицам католичкам. Когда образовалось польское государство, почти все поляки двинулись в Польшу. Но очень скоро наступило разочарование. Их там нашли обрусевшими, ни в чем не пошлы навстречу, и скоро почти все они вернулись назад. Поляки помещики никуда не ездили. Несмотря на польскую речь, они пустили глубокие корни на нашей земле. Мы часто общались с ними, особенно при большевиках, помогая друг другу и спасая в беде по мере сил.

Военные жили в Казарменном участке⁴¹, который был расположен в двух верстах от города. У них была своя жизнь со своими обычаями и своим уставом. Мы их как-то мало и видели. Один полк приходил, другой уходил, в городе они появлялись редко. Слышно было, что у них устраивались балы, спектакли, кто-то из города наверно бывал там, но жизнь их не сливалась с жизнью Чернигова, где царил земско-помещичий дух. В городе можно было встретить только стариков в отставке. Напротив нашего дома жил старый генерал Редин⁴². Он всегда сидел в кресле у окна. Время от времени на нашей улице появлялась рота солдат, выстраивалась перед его домом, приветствовала его по военному, отдавала ему честь и удалялась. Был у нас полковник И. А. Тризна⁴³. Это был еще не старый человек, а голос у него был такой, как будто он полком командует. Идешь по улице и еще издали слышишь крик. Что это? Кто это так раскричался? Подходишь ближе, оказывается это Иван Алексеевич мирно разговаривает со своим знакомым. Наша разобщенность с военной средой происходила не только от отдаленности Казарменного участка от города. Она была характерна для той эпохи. Когда пришли большевики, исчезло всякое различие между военными и не военными – общая беда сравняла всех.

Мало общения было у нас и с духовенством. Это тоже было характерно для той эпохи. Священник нашего прихода приходил по большим праздникам с молитвой, потом, посидев несколько минут в гостинице, уходил. Ни у нас, ни у наших знакомых священники никогда не бывали. Они держались особняком, в своей среде. Другое дело деревенские священники. Мы с ними ездили в лес по грибы, на Днепр, бывали друг у друга в гостях, но общение это было не на религиозной почве. Преподавание Закона Божьего в гимназии было чисто формальным делом и никакого религиозного значения не имело. Исключением был только учитель Закона Божьего о. Петр Карпинский⁴⁴. Он действительно старался пробудить в нас религиозное чувство. Когда

разсказывал нам о страданиях Христа, глаза его были полны слез, и мы, слушая его, плакали вместе с ним. Я была во втором классе, когда о. Петр скончался. Это было большим горем для нас. Несколько лет потом мы ходили на его могилу и украшали ее цветами. Архиереи были как на подбор мало симпатичные, от них в моей памяти остались только кареты и шелковые рясы. Светлую память оставил по себе только преосвященный Пахомий⁴⁵. Это было уже при большевиках. Они его держали в тюрьме, потом был суд над ним. Его благостный облик действовал даже на чекистов. Рассказывали, что когда его выпустили из тюрьмы, чекисты побежали за извозчиком, заботливо усаживали его, а он молился за них и благословлял их.

Купечество наше пользовалось большим уважением среди черниговских обывателей. Никому и в голову не пришло бы подумать, что в лавке Боброва, Селюка или Свешникова вас могут обсчитать, обмерить или обвесить. Хорошо помню старика Боброва⁴⁶. Держался он с большим достоинством и приказчиков подбирал солидных и знающих дело. Он оставил в дар Чернигову богадельню. Она была окружена садами и так оборудована, что врядли кто из черниговских обывателей пользовался такими удобствами, как старики и старухи, жившие в его богадельне. Семьи Свешниковых, Селюк, Тетеркиных принадлежали к культурному черниговскому обществу. Характерно, что никто из детей нашего купечества не пошел по торговой части. Следующее поколение дало чиновников, офицеров, врачей, помещиков, была одна артистка Большого Московского театра, одна террористка, один большевик Володя Селюк⁴⁷, убитый петлюровцами. В память его улица, где он жил, была названа Селюковской.

С домом Селюк[ов] у меня связаны милые воспоминания. Там мы танцевали до упаду, там собирались для совместного чтения, зачитывались Тургеневым⁴⁸, Элизой Ожешко⁴⁹, Бертой фон Сутнер⁵⁰ (против войны), занимались спиритизмом, рассказывали друг другу страшные истории. А перед гимназическим вечером там шли важные совещания: какого цвета ленту заплести в косу, какие у кого будут туфли, кто пригласил на третью кадрили. Третья кадрили имела символическое значение: любит, ухаживает, отдает предпочтение. Гимназический вечер устраивался 14 ноября в день тезоименитства Императрицы Марии Федоровны. Ярко освещенный зал Дворянского собрания⁵¹, царские портреты, малиновые кресла, военный оркестр на хорах – какие это незабываемые воспоминания. С упоением несешься в вальсе (тогда именно так его танцевали: быстро неслись) и забываешь и гимназию, и двойки по математике...

Скучна была наша гимназическая жизнь. Учение было тяготой, гимназия неизбежным злом, которое надо терпеть ради встречи с подругами. С тяжелым чувством вспоминаю я учительницу арифметики. На ее уроках такой страх сковывал наши души, что мы ничего не могли сообразить. Хороших отметок она никогда не ставила, потому что на 5 знает только Бог, на 4 она сама, а на 3 мы обязаны знать, зачем же ставить отметку? Ее журнал пестрел двойками, единицами и даже с минусами.

А немка Алексия Карловна⁵² преподавала всегда нараспев, так что можно было подумать, что это класс пения. Тон у нее был всегда восторженный и вдохновенный. Отпуская нас на Рождество, она говорила: «Когда ваши папочка и мамочка спросят, что подарить вам на праздники, скажите им: милые фатерхен унд мутерхен, не покупайте мне ни конфеты, ни игрушки, купите мне немецкую книгу». Фразы для диктовки она сочиняла сама: мамаша очень любит читать, но бабушка уехала за граница, или: дети любят рисовать червяков, но не кустов.

Была у нас одна классная дама, к счастью не в моем классе. Она была так огромна, что гимназисты прозвали ее дилижансом. Так же огромно было и ее лицо. Она казалась нам каким-то синим чудовищем (форма для гимназического начальства была синяя), существовавшим только для того, чтобы портить нам жизнь. На своем огромном шлейфе, волочившемся по пыльным коридорам, она обычно возила бумажку, остаток завтрака, а то и калошу, которую ловко и незаметно кто-то успел положить. Директором был мой родной дядя Петр Васильевич Кизимовский⁵³. Это был добродушный, но слабовольный человек. Никакого влияния на нашу жизнь он не имел, но импонировал своим важным и строгим видом. Начальницей была Мария Ивановна Мау⁵⁴. Старая дева, смолянка с глазами злой кошки. Педантка до

жестокости, она убила в себе все движения сердца, считая, что это ее долг. Идти к ней на допрос было истинной пыткой. «Подойдите поближе, смотрите мне прямо в глаза» и т. д. И сейчас жутко вспомнить. В этой затхлой атмосфере нам нечего и некого было любить. Мы жили двумя лагерями: один это начальство, которое считало, что воспитывать – значит карать, бранить, выслеживать, и мы привыкли, что от него исходит какое-то вредное начало, мешающее жить. Другой лагерь – это мы, учащиеся, которые старались при всяком удобном случае делать им разные пакости. Окончив гимназию, когда я встречалась с ними или слышала о них и их жизни по большей части такой одинокой и безотрадной, я впервые отнеслась к ним с человечностью и вниманием. По какому-то роковому недоразумению мы делали им зло, а они нам, и это называлось воспитанием.

Такая же почти атмосфера царила и в мужской гимназии, только, судя по рассказам моих братьев, для них это была не трагедия, а повод для веселья и шуток. На «Камчатке», т. е. на последних партах, сидели старики. В ту пору можно было по несколько лет сидеть в том же классе. Про одного еврея говорили, что он был уже давно женат. Старики были страстными охотниками и на «Камчатке» устраивались пиры – это они угощали товарищей убитой ими дичью. Немец Теффенберг⁵⁵ плохо владел русским языком, и перед его уроком вместо молитвы читалось «По синим волнам океана...» Когда ему это надоедало, он кричал: «Что ты бульван (болван) так долго молитва читаешь?» Фразы для диктовки повторялись из года в год. Помню одну: Жена вора не прядет, если ей что нужно, она крадет. Спрашивает: Как: Охотник? Вор. А жена его? Монах. А жена его? Начинается спор. Согласиться с тем, что у монаха нет жены и что жена вора может и не быть воровкой, он никак не мог. Был еще любопытный тип: преподаватель греческого языка чех Горинек⁵⁶. Гимназисты проведаль, что он влюблен в какую-то Марью Ивановну. Переводить Гомера до смерти надоело, и вот несколько мальчишек бросаются к окнам: «Алексей Яковлевич, Марья Ивановна идет». Горинек никогда не терял хладнокровия: «Какое отношение Марья Ивановна имеет к Гомеру, переводи дальше. А впрочем (приближаясь к окну) где она?» – «Уже не видно, за угол зашла». Все садятся по местам, и перевод продолжается. Кто-то вылезает опять: «Алексей Яковлевич, у вас новый галстук, совсем как у Марьи Ивановны юбка. Где покупали?» – «Какое имеет отношение галстук к Гомеру. Впрочем у Ильюшкина, советую покупать». А преподавателя истории П. П. Трезвинского⁵⁷, грозу обеих гимназий, гимназисты превратили в почтальона. Когда он шел в женскую гимназию, ему в калошу клалась записка, а та, которой она была адресована, клала в ту же калошу свой ответ. Можно себе представить, что было, когда это обнаружилось! Вне стен гимназии мы почему-то никогда не встречали наших учителей и об их частной жизни ничего не знали. Но на парадных приемах у дяди в его директорской квартире, уже окончив гимназию, я встретила с ними впервые, и так странно было видеть, что они умеют улыбаться, шутить.

А вот чем действительно мог гордиться Чернигов – это земство, суд, врачи. Так прекрасно оборудованную земскую больницу не во всех губернских городах можно было найти. И таких блестящих адвокатов, как Шраг⁵⁸ и Сац⁵⁹, тоже не везде можно было встретить. Хочется пропеть вечную память и таким прекрасным врачам, лечившим нас, как Ковальский, Соловьев, Ласкоронская, Тессен, Кранц⁶⁰.

Жили мы в Чернигове в сущности как помещики. Свой дом, сад, где были фруктовые деревья, маленький огород, держали лошадей, корову, бывало и две. Хлеб пекли дома: мука доставлялась из деревни. У всех была связь с деревней, у кого свое имение, у кого родственники. И не только мы так жили. И у бедноты на окраинах был клочек земли, около домика деревцо, кое-какая скотина, была и живая связь с деревней, где когда-то жили, где кто-то остался. Коров наших гоняли на общее пастбище, и мы любили вечером смотреть, как пастух гнал их домой и как каждая заворачивала в свой двор. О жителях Чернигова трудно было сказать городские они или деревенские. Имея свой дом в городе и имение поблизости, они жили в зависимости от сезона то в городе, то в деревне. На улицах, особенно в базарные дни, можно было видеть характерные фигуры помещиков в высоких сапогах, в поддевках и в картузах.

Базар был у нас посреди города под Пятницкой церковью⁶¹. Из деревень приезжали бабы и «дівчата» в плахтах, шныряли цыганки в широченных юбках и предлагали потанцевать или погадать, а под церковью слепые лирники пели казацкие думы.

Раз в год бывала у нас ярмарка⁶². Это было целое событие для Чернигова. Устраивалась она на заливных лугах около Десны. Мы любили толкаться среди народа, слушать веселый гомон, лакомиться знаменитыми черниговскими сластями, слушать лирников, любоваться разнообразием украинских костюмов. Приезжала, конечно, и масса цыган. Горожане по опыту знали, что во время ярмарки окна и двери должны быть на запоре. Особенно надо было беречь лошадей. Как-то во время ярмарки мой отец приехал из деревни на тройке лошадей. Кучер распрег их, поставил в конюшню, а ворота запереть забыл. Поужинал, пошел в конюшню – лошадей нет. Мой отец сейчас же отправился к полицмейстеру. Тот вызвал цыганского старосту и сказал: «Если не вернете лошадей, не получите паспортов». На рассвете лошади стояли у наших ворот. По их жалкому и заморенному виду можно было судить, что их угнали очень далеко.

Разные типы были среди помещиков. В моей памяти сохранились рассказы отца о знаменитом Седневе⁶³, где он бывал в молодые годы. Там шла еще привольная жизнь с охотами, пикниками, балами <...>

В мое время этот тип помещиков уже вывелся и родился другой. Хорошо ли, плохо ли, но помещики занялись своим хозяйством. Были и такие, которые вставали с зарей, во все входили сами, и им удавалось поднять доходность имения до высокого уровня. Но и старые традиции не были забыты – щедрое гостеприимство и умение повеселиться.

Отвеселившись летом, возвращались мы в Чернигов, где зимой, по совести говоря, было скучно. Осенью грязь, зимой морозы, бывало и сильные, фонари были редки, а на окраинах их и вовсе не было. Все попрятались по домам. В госте ходили, если близко, или у кого были свои лошади. Пешком невозможно, в снегу завязнешь, да и жутко на пустынных улицах. Мужчины проводили время в клубе, ну а молодежи скучно было, она стремилась в столицы. Единственным развлечением был каток, какойнибудь благотворительный вечер или елка в Дворянском собрании. Нашей столицей был Киев, но до открытия железной дороги с ним было только пароходное сообщение. Железная дорога была открыта в 1893 г., да и то узкоколейка до станции Круты Киево-Воронежской железной дороги⁶⁴. Путь был только один: этот же состав возвращался обратно. Ехали с прохладцей, спешить было некуда. Спрашиваю раз у кондуктора: «Отчего мы так долго стоим?» – «Машинист чай пьют» – был ответ. Помню и такой случай: поезд только что отошел от станции Муравейка, где поблизости было имение Ясновских⁶⁵. Вижу мчится экипаж и две женские фигуры машут платками и кричат: «Подождите, подождите!» Поезд остановился, подождет, пока усядутся Надежда Николаевна и ее дочь, и потом двинулся дальше.

Настает весна, и Чернигов просыпается после зимней спячки. Вдоль тротуаров бегут ручьи, разливается Десна, а за ней и Стрижень, пошли пароходы, и город оживает. Вспоминаю свой милый Чернигов и думаю, есть ли другой такой город на свете? Пишут о городе-саде, как о какой-то новой выдумке, но разве наш Чернигов не был городом-садом? Идешь по улице и везде дома перемежаются с садами, а из-за забора так и пахнет запахом цветущей яблони, груши, сирени. Когда цветет сирень, весь город напоен ее ароматом. Зелень, цветы, песни кругом. Поют в городском саду, поют бабы под мостом, на огородах, из окон семинарии раздается стройное пение, соберутся у кого-нибудь в доме – поют, катаются по Десне на лодках – поют. Какой-то вольный дух чувствовался в Чернигове. А главное, что он был наш, и мы были его, и что все нас знали, и мы знали всех. Постовой городской на Красном мосту был не просто городской, а Александр или Лисандра, как звала его наша прислуга, любимый извозчик – Яков, парикмахер – Яков Иванович. Уже в зрелых годах, приехав в Чернигов, зашла я в магазин Цыпина купить что-то. Прошу послать мне на дом и даю адрес, а приказчик с укоризной говорит: «И не стыдно вам, мадам, да я же вас гимназисткой помню». Отец мой, садясь на извозчика, лаконически говорил: «Домой».

Лучшей частью Чернигова было наше Застриженье⁶⁶, утопавшее в садах. Если

бы измерить площадь, которую занимали у нас дома, она оказалась бы значительно меньше той, что была занята садами. Да и улиц было мало, идешь, идешь, и все нет поперечной, да и где было бы ее проложить из-за этих самых садов. Чтобы попасть из города в наше «Замоскворечье», надо было пройти Красным мостом⁶⁷. Под мостом вода, когда разливается Стрижень, летом там огороды, где поют бабы, зимой каток. Летом Стрижень почти высыхал, только тоненькая струйка воды виляла между камней, зато весной он, бывало, затоплял не только набережную, а захлестывал и в нашу Стриженскую. А наш милый городской сад, сколько воспоминаний связано с его таинственными аллеями в особенности в лунные ночи, когда со всех сторон перекликались соловьи. Особенно любили мы сидеть над обрывом, где протекала когда-то река Кордовка⁶⁸, а в мое время там было болото, где заливались на все голоса лягушки. Они орли так оглушительно, что в тихие вечера и на нашей Стриженской их было слышно. Таких музыкальных лягушек, как в нашем городском саду, верно нигде не бывало <...>

1. Йдеться про Спасо-Преображенський собор у Чернігові – видатну пам'ятку давньоруської архітектури XI ст.
2. «Будинком І. С. Мазепи» у старому Чернігові зазвичай, згідно з фольклорною традицією, називали розташований на території колишньої фортеці будинок Лизогубів, у якому згодом було розміщено канцелярію Чернігівського козацького полку.
3. Йдеться про курган Чорна могила, який археологи датують X ст.
4. П'ятницька церква – пам'ятка давньоруської архітектури XIII ст. Оскільки поряд розташовувалась Базарна (нині – Красна) площа, тут зазвичай зупинялися і виконували свої твори кобзарі та лірники.
5. Хижняков Василь Михайлович (1842 – 1917) – педагог і громадсько-політичний діяч. У 1866 – 1879 рр. викладав у Чернігівській гімназії давньогрецьку і латинську мови, російську словесність, філософію та політичну економію.
6. Кустов Микола Панкратович обіймав посаду директора училищ Чернігівської губернії та Чернігівської чоловічої гімназії у 1866 – 1872 рр. Створена у 1805 р. Чернігівська чоловіча гімназія була одним з найстаріших середніх навчальних закладів Лівобережної України.
7. Вербицький-Антіох Микола Андрійович (1843 – 1909) – педагог, письменник і громадський діяч. Протягом 1866 – 1875 рр. викладав у Чернігівській чоловічій гімназії російську словесність і логіку.
8. Константинович Микола Олександрович (1844 – 1889) у 1865 – 1875 рр. викладав у Чернігівській чоловічій гімназії історію та географію, а його брат Константинович Митрофан Олександрович (1841 – 1897) у 1865 – 1869 рр. – природничу історію, технологію та комерцію.
9. Жіночий пансіон сестер Лашнюкових діяв у Чернігові в 1856 – 1859 рр. і давав своїм вихованкам освіту на гімназійному рівні.
10. Качуча – сольний танець іспанського (за іншими даними – кубинського) походження, який виконується у супроводі кастаньєт. Надзвичайно популярний в Європі й Америці в середині XIX ст.
11. Голіцин Сергій Павлович (1815 – 1888) – військовий і державний діяч, у 1861 – 1870 рр. чернігівський губернатор. Здійснював у регіоні селянську, судову і земську реформи, сприяв заснуванню Чернігівської жіночої гімназії.
12. Чернігівська жіноча гімназія була заснована у 1865 р. з ініціативи місцевої громадськості, яку підтримував губернатор С. П. Голіцин. З 1899 р. діяла у цегляному будинку, зведеному за проектом архітектора Д. В. Савицького на території колишньої Чернігівської фортеці. Нині у ньому розміщений Чернігівський художній музей імені Г. П. Галагана.
13. Дейша-Сіоніцька Марія Адріанівна (1859 – 1932) – оперна співачка і педагог. Народилась у Чернігові, навчалася у місцевій жіночій гімназії.
14. Заньковецька Марія Костянтинівна (справжнє прізвище Адамовська) Марія

Костянтинівна (1854 – 1934) – видатна українська актриса. Народилась у с. Заньки Ніжинського повіту Чернігівської губернії в родині збіднілого поміщика. Навчалась у Чернігівській жіночій гімназії.

15. Толстой Дмитро Андрійович (1823 – 1889) – учений і державний діяч, міністр народної освіти у 1866 – 1880 рр.

16. Хижняков В. М. перебував на виборній посаді чернігівського міського голови протягом 1875 – 1887 рр. і значною мірою прислужився розвитку інфраструктури міста.

17. Стриженська вулиця (з 1941 р. носить ім'я М. Ю. Лермонтова) була прокладена на лівому березі р. Стрижень неподалік Красного мосту. На ній стояв будинок родини Хижнякових, який після численних перебудов зберігся і до сьогодні.

18. Чернігівський міський банк був заснований, згідно з рішенням міської думи, наприкінці 1874 р. Значну частину чистого прибутку передавав у розпорядження міської думи для поповнення міського бюджету. Націоналізований у січні 1919 р. після встановлення радянської влади. Містився у будинку Чернігівської міської думи. Нині у цій будівлі по вул. М. Кирпоноса, що зазнала неодноразових перебудов, розміщено Чернігівське обласне відділення Національного банку України.

19. Спорудження Чернігівського водогону розпочалося у 1880 р. Насосна станція подавала питну воду з артезіанських свердловин, облаштованих в урочищі Ялівщина, до центральної частини міста. У 1913 р. до водогону було підключено понад 530 будинків і близько 20 водорозбірних колонок.

20. Йдеться про російсько-турецьку війну 1877 – 1878 рр., яка викликала в країні патріотичне піднесення і рух допомоги слов'янським народам Балканського півострова, що потерпали від турецького поневолення.

21. Хижняков В. М. очолював Чернігівську губернську земську управу в 1886 – 1896 рр. і відігравав визначну роль у розгортанні діяльності органів місцевого самоврядування в усіх сферах життя регіону.

22. Йдеться про об'єднання ремісників-ткачів у Кролевці – повітовому місті Чернігівської губернії, яке було відомим далеко за межами краю центром ткацтва.

23. В. М. Хижняков придбав невеликий (близько 57 десятин) маєток у с. Кезі Чернігівського повіту (нині – село Ріпкинського району), де в останні роки життя проводив більшу частину часу.

24. Хижняков В. М. помер у Чернігові після тривалої хвороби 27 лютого 1917 р., коли в Петрограді відбулася Лютнева революція, і був похований на міському кладовищі, а в липні того ж таки року перепохований, згідно з його заповітом, у с. Кезі. На жаль, ні могила, ні будинок В. М. Хижнякова у с. Кезі не збереглися.

25. Міський сад (нині – Чернігівський міський парк культури і відпочинку) був облаштований на околиці міста – у так званому Застриженні ще на початку XIX ст.

26. Лисенко Микола Віталійович (1842 – 1912) – український композитор, музикант і громадський діяч. Неодноразово давав концерти у Чернігові.

27. Кропивницький Марко Лукич (1840 – 1910) – український драматург і актор, один з творців українського професійного театру. Театральна трупа М. Л. Кропивницького неодноразово гастролювала в Чернігові.

28. Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище Тобілевич) (1856 – 1933) – український актор, режисер і громадський діяч.

29. Агрєнєв-Слов'янський Дмитро Олександрович (1834 – 1908) – російський співак, хоровий диригент і збирач народних пісень. У 1868 р. заснував хор «Слов'янська капела», який проводив активну концертну діяльність у країні та за кордоном і користувався значною популярністю у слухачів.

30. Шевченко Тарас Григорович (1814 – 1861) – великий український поет, прозаїк, художник і громадський діяч.

31. Глібов Леонід Іванович (1827 – 1893) – український поет, байкар, видавець і громадський діяч. Довгий час мешкав на Чернігівщині й, зокрема, викладав у Чернігівській чоловічій гімназії.

32. Драгоманов Михайло Петрович (1841 – 1895) – український учений, публіцист і громадський діяч, збирач пам'яток українського фольклору.

33. Лісковича – у минулому південно-західне передмістя, нині – історичний район Чернігова у заплаві Десни біля підніжжя Болдиних гір.

34. Ганжовщина – місцевість на північній околиці Чернігова, де був маєток поміщиків на прізвище Ганжа.

35. Очевидно, йдеться про Михаліну Маркусівну Кранц, яка згадується у «Календарях Черниговской губернии» як вільно практикуючий лікар (1888 р.), а згодом земський лікар (1890 р.).

36. Камінер Борис Ісакович – адвокат і гласний Чернігівського повітового земського зібрання.

37. Турін Єзекіль (Хацкель) Ісакович – адвокат і громадський діяч. У 1896 – 1907 рр. перебував на виборній посаді чернігівського рабина.

38. Шосейна вулиця (нині – проспект Миру) – центральна магістраль Чернігова, що перетинає місто з півдня на північ. Свою назву одержала від шосе Київ – Петербург, прокладеного через Чернігів у 1861 р.

39. Шлепянов Соломон Мусійович – потомствений почесний громадянин, власник магазину годинників і ювелірних виробів на Шосейній вулиці в центрі Чернігова.

40. Йдеться про католицький костюл, споруджений у Чернігові у 1857 р. Нині у цій будівлі по вул. П'ятницькій облаштовано одне з архівосховищ Державного архіву Чернігівської області.

41. «Казармена дільниця» – місцевість на околиці Чернігова обабіч шляху на Гомель, де на зламі XIX – XX ст. було споруджено казарми й житлові будинки для офіцерів військових частин, дислокованих у Чернігові.

42. Редін Костянтин Гнатович (1821 – 1889) – генерал-лейтенант російської армії.

43. Тризна Іван Олексійович (1827 – 1893) – капітан у відставці. У 1890 р. очолював Чернігівський дитячий притулок.

44. Карпинський Петро Кирилович (1839 – 1887) – з 1870 р. учитель Закону Божого у Чернігівській жіночій гімназії.

45. Пахомій (Петро Петрович Кедров) (1876 – 1937) – з 1917 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський, з 1920 р. – архієпископ. Був неодноразово заарештований більшовицькою владою, перебував в ув'язненні та засланні, помер у психіатричній лікарні.

46. Бобров Іван Васильович (1818 – 1905) – заможний чернігівський купець і благодійник.

47. Селюк Володимир Андрійович (1881 – 1918) – походив з відомої купецької родини. Брав активну участь у революційному русі. Один із засновників організації партії більшовиків у Чернігові. Його іменем було названо вулицю, яку в 1955 р. включили до складу вулиці Я. М. Свердлова (нині – вулиця Гетьмана П. Полуботка). Натомість іменем В. А. Селюка у 1960 р. було названо іншу вулицю у Новозаводському районі Чернігова.

48. Тургенев Іван Сергійович (1818 – 1883) – видатний російський письменник.

49. Ожешко Еліза (1841 – 1910) – видатна польська письменниця, твори якої неодноразово перекладалися і видавалися російською мовою.

50. фон Зутнер Берта (1843 – 1914) – видатна австрійська письменниця і громадський діяч, лауреат Нобелівської премії миру. Всесвітню відомість їй приніс роман «Геть зброю!» (1889), що став своєрідним маніфестом пацифістського руху.

51. Будинок Чернігівського губернського дворянського зібрання був споруджений у 1859 – 1870 рр. у стилі пізнього класицизму в історичному центрі міста. Важливий осередок громадсько-політичного і культурного життя Чернігова. Згорів у серпні 1941 р. під час бомбардування міста нацистською авіацією.

52. Профен Алексія Карлівна – з 1888 р. учитель німецької мови у Чернігівській жіночій гімназії.

53. Кизимовський Петро Васильович (1834 – 1895) – директор Чернігівської жіночої гімназії.

54. Мау Марія Іванівна – з 1888 р. начальниця (заступник директора) Чернігівської жіночої гімназії.

55. Теффенберг Станіслав Якович (? – 1890) – учитель німецької мови у Чернігівській чоловічій гімназії.

56. Горінек Климент Федорович – учитель давніх мов у Чернігівській чоловічій гімназії.

57. Трезвінський Петро Петрович (1846 – 1911) – учитель історії у Чернігівській жіночій та чоловічій гімназіях. Інший чернігівський мемуарист В. К. Пухтинський засвідчив, що сучасники називали його героєм «времен Очаковских и покоренья Крыма» і стверджували, що П. П. Трезвінський «имеет сейчас такой же самый вид, как в конце XVIII столетия, – настолько он законсервировался и походил на мумию».

58. Шраг Ілля Людвигович (1847 – 1919) – адвокат і громадський діяч, активний учасник національно-визвольного руху.

59. Сац Алтер Меєрович (Олександр Миронович) – адвокат і громадський діяч.

60. Йдеться про відомих чернігівських лікарів Ковальського Олексія-Фаустина Максиміліановича (1858 – ?), Ласкоронську Марфу Миколаївну, Тессена Георгія Васильовича (1851 – 1910), Соловійова Олександра Михайловича (1863 – ?), Кранц Михаліну Маркусівну (див. примітку № 31).

61. Міське торжище старого Чернігова містилося на території Базарної (нині – Красної) площі поряд з П'ятницькою церквою. Згодом його було облаштовано на Новобазарній або Олександрівській площі, де нині Центральний ринок Чернігова.

62. Насправді ярмарки у Чернігові наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. відбувалися чотири рази на рік: у січні – Богоявленський, весною (через тиждень після Великодня) – Проводський, влітку – Десятинний і у вересні – Воздвиженський. Вочевидь, у спогадах йдеться про найпопулярніший і найвселюдніший з них – Десятинний ярмарок, який збирався у десяту п'ятницю після Великодня і тривав 3–4 дні (у народі його зазвичай називали «Десятухою»).

63. Седнів – містечко Чернігівського повіту (нині – селище міського типу, центр селищної ради Чернігівського району), «фамільне гніздо» відомої дворянської родини Лизогубів, що походила з козацької старшини.

64. Вузькоколейна залізниця від станції Крути до Чернігова була прокладена у 1893 р. Лише наприкінці 20-х рр. XX ст. після завершення будівництва залізниць Чернігів – Коростень і Прилуки – Гомель Чернігів став залізничним вузлом.

65. Залізнична станція Муравейка розташовувалась у с. Вершинова Муравейка (нині – центр сільської ради Куликівського району). Неподалік був маєток поміщиків Ясновських.

66. Застриження – історичний район Чернігова на лівому березі р. Стрижень, де протягом XVIII – XIX ст. облаштовували свої садиби представники місцевої еліти.

67. Красний міст через р. Стрижень у Чернігові існує до сьогодні.

68. Кордівка (Кордиківка) – річка, ліва притока Стрижня. Протікала по території урочища Кордівка за східною околицею старого Чернігова.

Статья посвящена воспоминаниям М. В. Черносовой о старом Чернигове. Они содержат интересные факты и наблюдения, которые существенно дополняют наши представления о повседневной жизни жителей Чернигова во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: М. В. Черносова, Чернигов, воспоминания, история повседневности.

The article deals with the memoirs of M. V. Chernositova about old Chernihiv. They contain interesting facts and observations, that substantially supplement our conception of everyday life of Chernihiv residents in the second half of XIX – the beginning of XX centuries.

Key words: M. V. Chernositova, Chernihiv, memoirs, history of everyday life/

Олександр Салтан

«СДЕЛАНО МАЛО, БУДЕТ СДЕЛАНО БОЛЬШЕ»

**Корюківська трагедія мовою вхідних шифротелеграм,
отриманих Українським штабом партизанського руху
з 9 лютого по 27 березня 1943 р.**

Дослідження присвячене аналізу процесу обміну основними шифротелеграмами між партизанськими з'єднаннями М. М. Попудренка та О. Ф. Федорова з головою Українського штабу партизанського руху Т. А. Строкачем упродовж лютого – березня 1943 р. Вивчення даних першоджерел, більшість з яких уперше вводяться в науковий обіг, дозволяє переглянути усталені позиції щодо «партизанського сліду» в подіях, пов'язаних з масовим знищенням нацистами жителів містечка Корюківка Чернігівської області.

Ключові слова: акція відплати, корюківська трагедія, партизани, Український штаб партизанського руху, шифротелеграма.

Неупереджене та об'єктивне висвітлення маловідомих подій Великої Вітчизняної війни в останні десятиліття стає все більш популярним. Попри гіпертрофований ступінь її героїзації, дослідники і вчені все частіше приділяють увагу трагічним сторінкам цієї грандіозної воєнно-політичної конфронтації першої половини ХХ ст. Одним з таких епізодів є масштабний факт нацистського геноциду в березні 1943 року на Чернігівщині, відомий вузькому колу науковців як «корюківська трагедія», або «українська Хатинь».

Незважаючи на сімдесятиліття, яке віддаляє нас від тих подій, настав час об'єктивної переоцінки та переосмислення дій та бездіяльності з боку німецької та радянської сторін, які мали безпосереднє відношення до масового знищення мирного населення м. Корюківки.

Попри популяризацію героїчних і трагічних сторінок Великої Вітчизняної війни, публіцистичні есе та науково-етнографічні розвідки про корюківську трагедію носили переважно канонічно-монументальний характер [5].

Джерельну базу дослідження цієї історичної події складають поодинокі щоденники і мемуари лідерів партизанського руху на Чернігівщині: Г. Балицького [16], М. Попудренка [18], О. Федорова [28], котрі, як не дивно, практично не згадують про неї.

Однак цінність даних першоджерел полягає у можливості відтворення діяльності історичних осіб, усвідомлення специфіки подій, які сталися до та після каральної акції німецької зондеркоманди.

Не є винятком і враження очевидців та безпосередніх учасників тих подій Г. Артозеєва [2], І. Водоп'яна [3, 4], М. Микитенка [12], М. Скрипки [20], А. Тихоновського [22, 23], які в описі подій корюківського геноциду 1943 р. займають класичні дихотомічні позиції, що випливають з принципу «ми – вони», «захисники – вороги».

Тогочасні газетні публікації акцентували увагу лише на трагізмі та антифашизмі даної історичної події. Вони були покликані формувати вестфобію та антибуржуазні погляди радянських громадян в умовах загострення класової боротьби в період війни [7, 24].

Така необ'єктивність та односторонність сприяли появі суб'єктивної наукової парадигми на тлі багаторічної кон'юнктурності, яка стала можливою у результаті догматич-

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Харківської державної академії фізичної культури.

ності інтерпретації ходу та наслідків (уникаючи аналізу причин) вищезазначеного жахливого епізоду Великої Вітчизняної війни.

Доба незалежності відкрила можливість для плюралізму думок, аналізу архівних документів, подолання догматизму та кон'юктурності, вивчення темної сторони партизанського руху в роки війни. У цьому зв'язку варто звернути увагу на публікації вітчизняних науковців: С. Бутка [1, 10, 11], О. Зінченка [8], С. Павленка [13-15], Ю. Поташного [19], О. Ясенчука [37-38].

Вищевказані автори вперше порушили питання про провокаційні та пасивно-споглядальні дії з боку радянських партизан, вказуючи на складність та неоднозначність перебігу подій, пов'язаних з корюківською трагедією. Поштовхом до перегляду установлених догм та стереотипів радянської епохи стала загальна історична ревізія ключових епізодів Великої Вітчизняної війни, одним із яких є окупаційний режим та рух опору на захоплених ворогом територіях. Об'єктивізм та нове прочитання повсякденного буття населення в умовах окупації, формату та специфіки антифашистського руху на теренах України та європейської частини СРСР прослідковуються у монографіях та колективних працях Г. Гогуна [6, 21], Б. Ковальова [9] та ін. [17, 25, 26-27].

Серед розмаїття спогадів, наукових та публіцистичних статей, які висвітлюють події партизанського руху в період лютого – березня 1943 р. на півночі Чернігівської області, особливе місце посідають шифротелеграми партизанських загонів, надіслані в Український штаб партизанського руху (далі – УШПР. – **О.С.**) [28-36].

На відміну від надсекретних і нерозсекречених журналів бойових дій, численних звітів керівників партизанських загонів, відцензурованих щоденників та мемуарів свідків ці короткі повідомлення можна вважати більш оперативною і достовірною інформацією. Її цінність полягає у специфіці повідомлень такого характеру. Даний історичний документ має вихідні й вхідні дані із зазначенням не тільки дати, а й часу передачі та розшифрування відомостей, зазначених у ньому. Лист з текстом шифротелеграми після виходу в ефір радист партизанського загону мав знищити. Однак тексти збереглися, завдяки обов'язковій архівації їх іншою стороною.

Текст шифротелеграм – це жива мова адресантів та адресатів (у вигляді резолюцій), подекуди без будь-якої цензури та епістолярної коректності. Вони являють собою стисле, змістовне спілкування в умовах реального часу. Адже саме цей обмін інформацією є чи найголовнішою формою оперативного, дистанційного менеджменту військовими діями народних месників у роки війни.

Даний масив документів зосереджений у фонді № 62 Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Зокрема у справі 31 подані «Входящие радиограммы ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Центрального штаба партизанского движения в штаб соединения». Справи 36, 38 містять «Исходящие радиограммы штаба соединения в УШПД 5.01.42. – 1.12.43».

Аналіз цих документів дозволяє відновити діалог між керівниками партизанських загонів та з'єднань з керівництвом УШПР, створеним з метою координації дій партизан УРСР у роки війни. Шифротелеграми, подані у статті, більшість із яких вводиться в науковий обіг уперше, є яскравою характеристикою дій та бездіяльності очільників партизанських загонів, які мали безпосереднє відношення до корюківської трагедії. Водночас уважне прочитання приведенного радіолистування дає можливість оцінити реакцію керівництва партизанським рухом на теренах УРСР.

Як відомо, українські партизанські загоны та диверсійні групи перебували у безпосередньому підпорядкуванні УШПР, створеного 30 травня 1942 р. під керівництвом Тимофія Амвросійовича Строкача (1903–1963). УШПР являв собою розгалужену структуру, яка здійснювала загальне керівництво та координувала дії усіх партизанських загонів та з'єднань у межах України [Див. додаток № 1].

УШПР, підпорядковуючись Центральному штабу партизанського руху, в свою чергу був проміжною ланкою між військградою Південно-Західного напрямку і військградою партизанських загонів, які розробляли тактику і стратегію дій. У свою чергу Південно-Західний фронт перебував у прямій залежності від рішень Генерального штабу, підпорядкованого Ставці Верховного Головнокомандування, Державному комітету оборони, який напряму залежав від рішень ЦК ВКП (б) [Див. додаток № 2].

Вживання партизанських формувань, ефективність їх дій залежали не лише від харизми їх керівництва чи професіоналізму особового складу, а й від зв'язку та характеру відносин з «великою землею». Цінні поради, стратегічне планування, забезпечення загонів та з'єднань усім необхідним, повітряна підтримка, боєприпаси, продовольство тощо – усе це було неабиякою допомогою, без якої партизани не могли довго проіснувати [6, 21].

Попри існуючий графік радіозв'язку, за форс-мажорних обставин контакт з вищою керівною ланкою встановлювався негайно. Зайвий раз «турбувати ефір» партизанам не радили. Адже загін, забезпечений таким засобом зв'язку, викликав неабияку зацікавленість з боку німецьких спецслужб та спецпідрозділів, які влаштовували на нього справжнє полювання.

У цьому контексті слід зазначити, що уважне вивчення шифротелеграм спростовує версію ветеранів партизанського руху про те, що на захист чи акцію відплати жителів Корюківки нібито не було відповідної санкції від УШПР [4, 20, 22-23]. Запиту такого характеру архівні документи не фіксують. Навпаки, ми бачимо, що загони перебували в автономному режимі партизанської боротьби.

Зміст текстів шифротелеграм нагадує доповідь дрібного партійного чиновника телефоном в обком партії. І не дивно, адже керівники партизанських загонів – це колишні партійні функціонери, які лише змінили зовнішність та характер діяльності, зберігши при цьому класичний номенклатурний психотип.

Нежиттєздатною є і теза про відсутність у партизанів боєприпасів, що, на думку учасників партизанського руху, не дозволяло втрутитись у каральну акцію німців чи здійснити акт відплати за знищення м-ка Корюківка.

Незважаючи на розмах партизанського руху, далеко не всі формування мали власну радіостанцію. Хоча класичним диверсійним групам вона, в принципі, була не потрібна. Партизансько-диверсійні підрозділи, які складалися зі співробітників НКВС, являли собою високопрофесійні, мобільні структури, підготовлені для ведення ефективної підривної діяльності у тилу ворога. Здійснивши вилазку або рейд, диверсанти поверталися на заплановане місце збору. При цьому група зберігала номінальний зв'язок з тим чи іншим партизанським загonom, через який і передавала звіт про виконану роботу. Інколи, маючи власні засоби зв'язку, підрозділ виходив у ефір самостійно [6, 16, 21, 25].

Цей, по суті, військовий спецназ суттєво відрізнявся від стихійно сформованих партизанських підрозділів. Диверсійні формування ГРУ та НКВС складали конкуренцію партизанським загonom та з'єднанням, до яких, головним чином, входило цивільне населення. Між ними досить часто виникали конфлікти і навіть непоодинокі сутички. Подекуди доходило і до ліквідації конкурентів. Утруднювало координацію дій партизан і подвійне, а то й потрібне підпорядкування, здійснення контролю за їхньою діяльністю як з боку партійного керівництва, так і з боку військових та радянських спецслужб [6, 21]. Утім, у контексті розгляду корюківської трагедії ці факти грали другорядне значення.

Приведені тексти шифротелеграм дозволяють прослідкувати динаміку діяльності партизанського з'єднання, очолюваного Миколою Микитовичем Попудренком (1906 – 1943), до, під час та після знищення цивільного населення м-ка Корюківка. Дані архівні документи фактично заповнюють прогалини загадково втраченої, найціннішої, другої частини щоденника М. М. Попудренка, зміст якої так і залишиться невідомим.

Аналіз тексту шифротелеграм розкриває непрості взаємини Миколи Попудренка з керівництвом УШПР. Чим була викликана така неприязнь і чому Попудренко відкрито і свідомо йшов на конфлікт – сказати важко. Можна припустити, що причина криється у попередніх колізіях, які, імовірно, мали місце до моменту приходу попудренківців на Чернігівщину з Брянщини. Адже саме М. М. Попудренко керував партизанськими загonomи в ході прориву з оточених гітлерівцями Клетнянських лісів. Не можна відкидати й амбіційність Миколи Микитовича, який після відльоту до Москви 16 січня 1943 р. свого колеги і соратника Олексія Федоровича Федорова (1901 – 1989) прагнув бути першою, але відчував себе другорядною персоною у партизанському русі на Чернігівщині.

Часті візити О. Федорова до Москви у кінці 1942 – на початку 1943 р. не могли не викликати ревностів у М. Попудренка, про якого немовби забули. Можливо, до нього дійшли чутки, що ставка планує використати партизанське з'єднання О. Федорова для глибокого рейду в тил ворога. Тому його партизани залишаються на місці, для виконання рутинної другорядної роботи. Не можна виключати і невдоволення М. М. Попудренка роллю «пожежника», яку, як бачимо з його партизанської біографії, він регулярно виконував у ході співпраці з О. Ф. Федоровим.

Судячи з тексту шифротелеграм, у цих умовах Попудренко діє не як «передовик виробництва» під час збору зернових, а як голова райкому в процесі виконання плану, спущеного зверху. Єдине, чого постійно вимагає Микола Микитович, – це продовольства і боєприпасів, котрі він, як свідчать архіви, практично регулярно отримував. Така млявість М. М. Попудренка викликає обурення Т. А. Строкача, який звинувачує його у бездіяльності [29, 30, 32]. Пасивність та напівміри, з одного боку, честолобство та прагнення до лідерства – з іншого, підштовхують його до ухвалення імпульсивного рішення щодо нападу на корюківський гарнізон, який, як відомо, був абсолютно не доцільний з стратегічної точки зору. Втім, питання щодо «віддання наказу» до сьогодні залишається відкритим. У цьому контексті виникає певна диспропорція формального та фактичного підпорядкування «федорівців» за відсутності їхнього командира. Вочевидь, «федорівці» підпорядковувалися «попудренківцям», адже саме командир останніх підписував практично усі шифротелеграми і навіть ті, які надходили із загону О. Ф. Федорова, що свідчить про його особливу, навіть виняткову роль. Принаймні наявність і використання рації підтверджує цей статус.

Вихідні дані адресанта є свідченням дій конкретного партизанського формування за умови наявності єдиного командування. Із загальної кількості наведених у статті шифротелеграм М. М. Попудренко підписав три, зазначивши, що вони надійшли із загону О. Федорова. Така позиція є свідченням персоніфікації зроблених кроків. Попудренко, підписуючи шифротелеграму, підкреслює, що він – керівник, а вони – виконавці. Цей принцип закарбувався у свідомості та підсвідомості партійних функціонерів на все життя [34].

Перша з них – шифровка за №753 від 23 лютого 1943 р. повідомляє про зустріч із загonom Лисенка, на який федорівці випадково натрапили [33]. До речі, саме цих, вочевидь, озлоблених, фанатичних партизан, які досить довгий час не мали зв'язку з «великою землею», і буде використано як основну ударну групу під час нападу на м-ко Корюківка. Як відомо, саме лисенківці знищили гарнізон жандармерії, розігнавши «ворожі стани біля Рокмовича та Дасев-Студенверцької». Можливо, саме їхня лють під час виконання завдання і спричинила надасиметричні дії з боку карателів?

Удруге М. М. Попудренко приводить загін О. Ф. Федорова як адресанта в знаменитій шифровці №902.209, яка містить деталі корюківської партизанської каральної акції [34]. Отриманий УШПР о пів на першу ночі 2 березня 1943 р., цей радіолист, окрім дати і часу надходження, фактично називає виконавця й одного з винуватців корюківської трагедії, а саме начальника штабу загону О. Ф. Федорова Дмитра Івановича Рванова (1917 – ?), на якого М. М. Попудренко, підсвідомо захищаючи себе, фактично перекладає відповідальність. Слід звернути увагу і на той факт, що дана «героїчна шифротелеграма» була відправлена в той день, коли німецька зондеркоманда вже завершила перший етап акції масованої відплати. Події чотириденної давнини в ній розписані детально, а от вчорашні дії нацистів чомусь свідомо замовчуються. Як не дивно, але саме М. М. Попудренко з моменту відправлення вищезазначеної шифротелеграми започаткував традицію приховування деталей корюківської трагедії, перетворюючи її на «білу пляму» історії Великої Вітчизняної війни.

Нарешті, третя і остання шифротелеграма від федорівців, підписана М. М. Попудренком за №976, надійшла в УШПР 4 березня 1943 р. Її зміст фіксує моніторингово-споглядальну позицію партизан загону О. Ф. Федорова (а можливо, розвідувальної групи) за станом справ в м-ку Корюківка, де знову почали хазяйнувати німці [35]. Аналіз змісту цього документа знову вказує на пасивність та некомпетентність федорівців, які в даній ситуації діють свідомо або ж хтось використовує їх як пішаків у

ході блискуче розіграної інтриги в умовах боротьби за лідерство у партизанському русі на Чернігівщині.

Водночас слід віддати належне М. М. Попудренку, який у попередній шифро-телеграмі від 2 березня 1943 р. ніби просить, натякаючи на дозвіл проведення акції, відплати за знищену Корюківку. Контекст змісту документа дає можливість відчутти це інтуїтивно, однак прямих реальних слів та фраз, які б стосувалися запиту на акцію партизанської помсти, даний документ не містить [33]. Жодного схожого послання М. М. Попудренко не надіслав до УШПР і після 9 березня 1943 р., коли німецька зондеркоманда здійснила остаточну зачистку Корюківки. Чому М. М. Попудренко не скористався наявними силами двох об'єднаних партизанських загонів для здійснення помсти – залишається загадкою. Чому дана акція, на думку ветеранів партизанського руху, на відміну від нападу на Корюківку 27 лютого 1943 р., потребувала санкції УШПР – не зрозуміло.

Федорівцям після повернення їх командира з Москви буде вже не до Корюківки. Як відомо, партизанське з'єднання О. Ф. Федорова (після повернення 5 березня 1943 р. з Москви їхнього командира), маючи вже власну рацію і все необхідне, 11 березня 1943 р. вирушить у рейд на Правобережжя. За цю акцію О. Ф. Федоров, так само, як і Сидір Артемович Ковпак (1887 – 1967), отримає другу зірку Героя Радянського Союзу. До речі, звання Героя Радянського Союзу УШПР присвоїть 7 березня 1943 р. і Григорію Васильовичу Балицькому (1906 – 1989), обійшовши увагою М. М. Попудренка, який не був удостоєний уваги хоча б за організацію прориву партизанських загонів з Клетнянських лісів у кінці 1942 – на початку 1943 рр. [16].

Погано забезпечений, невеличкий партизанський загін М. М. Попудренка залишать для прикриття з метою відволікання ворога від переслідування основних ударних сил партизан Чернігівщини. У вирі цих подій М. М. Попудренко стане першим секретарем Чернігівського підпільного обкому КП(б)У та начальником обласного штабу партизанського руху на Чернігівщині, перетворивши свій загін на ефективну бойову одиницю.

Віддаючи перевагу пасивно-споглядальним методам, фіксуючи пересування значних сил ворога, загін М. М. Попудренка все ж здійснить низку дрібних операцій, про що його керівник повідомить Т. А. Строкача вже 24 березня 1943 р. Однак у будь-якому випадку акція масованої відплати за знищення нацистами Корюківки так і залишиться не реалізованою. Вочевидь, вона була не вигідна радянському керівництву. Адже на момент відходу (забезпеченого усім необхідним) з'єднання О. Ф. Федорова «піднімати зайвий галас» в УШПР вважатимуть не доцільним. Та й можливостей помститися у невеличкого загону М. М. Попудренка не буде. Швидке просування фронту змусить попудренківців змінити район партизанських дій. З'єднання перекинуть на Брянщину для здійснення диверсій у ворожому тилу напередодні Курської битви. Ці події стануть фатальними у долі Миколи Микитовича, який, потрапивши в оточення в районі Злинківських лісів, поблизу с. Софіївка, в ніч з 6 на 7 липня 1943 року загине.

Трагічна загибель М. Попудренка, посмертне присвоєння йому зірки Героя з деяким запізненням стануть моральною компенсацією за трагічні наслідки нападу на корюківський гарнізон чернігівських партизан. Комуністична номенклатура у властивій їй манері «спише» все на чиновника, що не справився із завданням, – М. Попудренка, який за таких обставин ставав цапом-відбувайлом. Адже ні до, ні після визволення Чернігівщини слідчі органи навіть не розглядали дій партизан як прецедент, що призвів до масового геноциду цивільного м-ка Корюківка.

Фактично жителів Корюківки радянська влада принесла в жертву з метою розпалювання ненависті до окупантів. Про знищення близько семи тисяч цивільного населення Чернігівщини буде наказано забути. Радянське керівництво після визволення м-ка Корюківка обмежиться лише з'ясуванням приблизної кількості жертв, переклавши всю провину на німців. Роль партизан у цих напівдетективних подіях буде ретельно затушована. У результаті корюківська трагедія стане непопулярною сторінкою історії Великої Вітчизняної війни, про яку воліли б не згадувати.

Підбиваючи підсумки проведеного історичного дослідження, слід звернути увагу на специфіку наукової концепції корюківської трагедії, яка на тлі переосмислення подій сімдесятирічної давнини задає якісно новий імпульс, визначаючи вектор наукового пошуку. Концептуальні засади корюківської трагедії, на думку автора, базуються на двох латинських юридичних принципах: **it facit cui prodest** (лат. «зробив той, кому це вигідно» – тут і далі курсив наш. – **О.С.**), та **culpa lata** (лат. «груба необережність вважається мотивом»). Ці принципи мають бути покладені в основу теоретичних, методологічних, аксіологічних та біхевіористичних засад неупередженого вивчення вищезазначеної історичної події, яка вважається найбільшою каральною акцією нацистів, спрямованою проти цивільного населення, в роки Другої світової війни.

Як не дивно, але знищення цивільного населення містечка Корюківка було вигідно обоим сторонам. Німецькій – в контексті залякування мешканців окупованих територій; радянській – з метою розпалювання ненависті до ворога, культивування антифашистських настроїв та активізації патріотичного підйому в ході визволення території СРСР.

Другий мотиваційний принцип, який лежить в основі причинно-наслідкового зв'язку, поки що залишається остаточно не з'ясованим. Саме він має спонукати вчених та істориків до нових досліджень, які повинні здійснити неупереджений та об'єктивний аналіз подій вітчизняної історії, пов'язаних з корюківською трагедією.

ШИФРОВКА ВХ. № 430

Поступила: 9 февраля 1943 11.00

Расшифрована: 9 февраля 1943 в 12.00

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Совершили налет на полицию в селе Казацкие Болсуны.

Взяли 2 ручн. пулемета 9 винтовок 1000 патр.

№ 50

ПОПУДРЕНКО

Резолюция Т. Строкача: Попудренко сообщение боевой деятельности Вашего такого крупного соединения (~~отряда~~) вызывают Смех и удивление всех, тч (так в документі. – **О.С.**) командиров других отрядов.

Мелкие партизанские группы делают больше чем Вы своим соединением. Обсудить на совещании командиров отрядов вопрос немедленного начала активных боевых действий.

Дальнейшее бездействие ваших отрядов, особенно теперь когда Кр. ар (так в документі. – **О.С.**) которая [...] нуждается в Вашей помощи не может быть терпимыми (так в документі. – **О.С.**).

9.2.43

Строкач

[29. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 10-10 зв.]

ШИФРОВКА ВХ. № 428

Поступила: 9 февраля 1943 (час отримання не зазначений. – **О.С.**)

Расшифрована: 9 февраля 1943 в 12.30

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

6-го февраля в с. Бутищи (виправлено червоним олівцем Будище. – **О.С.**) разбили

карательный отряд немцев 25 карательного полка. Убито 67 немцев 5 взяли в плен, убито 2 офицера.

Захватили 2 станковых и 3 ручных пулемета, 1 батальонный миномет, 56 мин, 22 винтовки, 5000 патронов, 8 автоматов и другого имущества. Документам *(зворот помилковий – так в документі. – О.С.)* этот полк блокировал партизан в Клетнянских лесах.

Часть их ушли за нами.

8 февраля

ПОПУДРЕНКО

[30. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 9]

ШИФРОВКА ВХ. № 431

Поступила: 9 февраля 1943 *(час отримання не зазначений. – О.С.)*

Расшифрована: 9 февраля 1943 в 14.30

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения Т. Строкачу

Стоим в деревне Бабичи Светиловского района. Будем рады если Красная армия придет в Чернигов раньше нас.

8 февраля №49

ПОПУДРЕНКО

Резолюция Т. Строкача: *Совсем потеряли совесть и чувство ответственности за поруч (так в документі. – О.С.) почетный участок работы. Заставляет действовать ук [...]у меня*

б/д

Строкач

(Подпись)

[31. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 11]

ШИФРОВКА ВХ. № 682

Поступила: 19 февраля 1943 15.50

Расшифрована: 19 февраля 1943 в 22.30

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения Т. Строкачу

Удивляюсь на каких основаниях обвиняете нас в бездеятельности. Сделано мало, будет сделано больше.

19.2.43.

ПОПУДРЕНКО

Резолюция Т. Строкача: *Попудренко у Вас все есть для того чтобы сделать больше по нанесению уронов пр-ку (так в документі. – О.С.)*

Все ясно

Жду больших результатов. Действуйте, в обиде не оставляю. У Вас хорошие перспективы.

20.02. Строкач

(Подпись)

[32. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 26]

ШИФРОВКА ВХ. № 753

Поступила: 23 февраля 1943 18.43

Расшифрована: 23 февраля 1943 в 23.00

От кого: из отряда Федорова

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

Встретили отряд ЩОРСА. В отряде 250 человек. Командир ЛЫСЕНКО, комиссар КОВТУН, ГЛАЗКО и ПРОТАСОВ убиты. За полгода отряд уничтожил 284 немца, забрано у немцев 500 овец, сожжено 12 мостов, взято 2 склада и 2600 пудов зерна. Отряд связи с фронтом не имел.

Боеприпасов нет.

28.2.43

№92

ПОПУДРЕНКО

[33. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 34]

ШИФРОВКА ВХ. № 902.209

Поступила: 2 марта 1943 00.30

Расшифрована: 2 марта 1943 в 1.15

От кого: из отряда Федорова

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

27 февраля группой партизан под командованием начальника штаба РВАНОВА разгромлен немецкий гарнизон на ж. д. станции Корюковка.

Уничтожено – 8 однотонных прицепов, 160 покрышек для автомашин, 2 гаража, механическая мастерская, слесарная, 2 лебедки на автомашинах, склад горючего с бензином, склад с сеном, пакгауз с картофелем, телефонная станция, склад с дровами и оборонной леспродукции 1000 кубометров.

Взорван эшелон, при этом уничтожено 18 вагонов, выведены из строя 110 ж. д. стрелок и взорван путь на протяжении 5 километров. Взорван деревянный мост длиной 8 метров, уничтожено здание госбанка с денежной кладовой и связь.

Взяты трофеи: 2 станк. пулемета, 119 винтовок, 2500 патронов, зерно, продукты и масло.

Взяли в плен – четыре мадьяра и одного немца – бывшего ж. д. мастера г. Дрездена.

Захвачены документы управы и комендатуры.

Освобождено 97 заключенных приговоренных к расстрелу.

В этот день другая группа Лысенко уничтожила кустовой гарнизон жандармерии.

Убито – 18 жандармов.

Взято 2 ручных пулемета, 12 винтовок.

Роздано крестьянам 220 тонн зерна, забрано 100 свиней с отправочного пункта.

Разогнаны немецкие станы в с.с. около Рокмовича и Дасев-Студенверцкая.

1.3.43 г.

№ 109

ПОПУДРЕНКО

[34. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 47]

ШИФРОВКА ВХ. № 921

Поступила: 2 марта 1943 22.30

Расшифрована: 2 марта 1943 в 23.55

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

Имею возможность вести большие операции. Еще раз убедительно прошу, не смотря на погоду, выбросить боеприпасы, а также послать самолет для переброски тяжелораненых. Посадочная площадка вполне пригодна.

2.3.43

№100

ПОПУДРЕНКО

[33. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 34]

ШИФРОВКА ВХ. № 976

Поступила: 4 марта 1943 19.50

Расшифрована: 4 марта 1943 в 23.00

От кого: из отряда Федорова

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Проверенными данными установлено в Корюковке и Сосновке за последнее время приговоренных к смерти фашисты не расстреливают, а отравляют. 8-го февраля в Корюковке отравлено 45 советских граждан.

4.3.43

ПОПУДРЕНКО

[35. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 53]

ШИФРОВКА ВХ. № 1460

Поступила: 22 марта 1943 11.25

Расшифрована: 24 марта 1943 в 13.30

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Требую официального уполномочия от Вас и ЦК партии все отряды и группы действующие в Черниговской обл. подчинить мне и скоординировать их действия.

21.3.43

ПОПУДРЕНКО

Резолюция Т. Строкача: *Согласен. С ЦК согласовано. Дайте указание об организации обл. штаба*

[36. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 68]

ШИФРОВКА ВХ. № 1525

Поступила: 24 марта 1943 12.30

Расшифрована: 24 марта 1943 в 14.10

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

За последние 10 дней отрядом очищен Корюковский район от врага. Все отряды собрались в селах Александровка и Наумовка. В ночь на 25 марта уничтожен противник в с. Наумовка. В с. Наумовка убито 12 гитлеровцев, взяты трофеи, с нашей стороны потерь нет.

За последние 3 дня взорвали и сожгли деревянные мосты через Снов, имеющие значение для противника. Один 800 мотр. (*так в документі – О.С.*) построенный немцами Боровичская Слобода. Второй 500 метров на этом участке, третий – Наумовка-Турец. 8 метров, Корюковский – 12 метров построен немцами. Охранский 8 метров.

23.3.43

ПОПУДРЕНКО

Резолюция Т. Строкача: В сводку

[37. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 76]

ШИФРОВКА ВХ. № 1602

Поступила: 27 марта 1943 11.50

Расшифрована: 27 марта 1943 в 13.40

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

21 марта с Холмов на Корюковку двигался обоз противника с войсками 700 подвод, несколько танков.

22 марта на Корюковку двигалось 150 конников, 200 подвод с войсками.

27.3.43

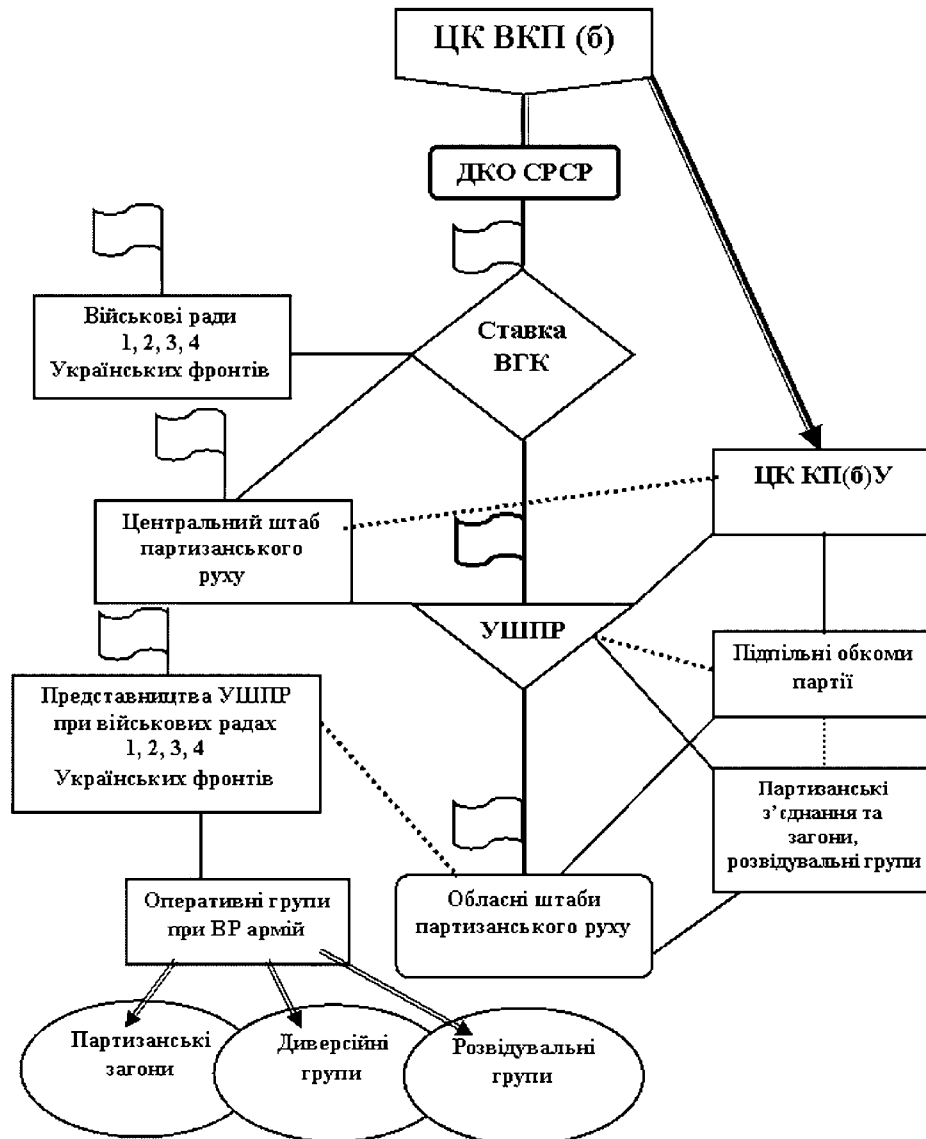
ПОПУДРЕНКО

[38. ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 83]

[26, с. 234].
Додаток № 2

СХЕМА КЕРІВНИЦТВА ПАРТИЗАНСЬКИМ РУХОМ В УКРАЇНІ **В 1942 – 1944 рр.**

1. Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С.В. Бутко, Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 144 с.
2. Артозеев Г. Партизанская быль [Текст] /Георгий Артозеев; лит. запись И.Бразуль. – М.: Воениздат, 1954. – 154 с.
3. Водоп'ян І. З племені нескорених [Текст] /Іван Водоп'ян //Комс. гарт (Чернігів). – 1979. – 27 січ.
4. Водоп'ян І.І. Граніт [Текст] /Іван Водоп'ян; літ. запис І.П.Дудка. – К.: Політвидав України, 1982. – 175 с.
5. Герої партизанської боротьби на Україні [Текст]: (зб. нарисів). Кн.1. – К.: Держполітвидав, 1948. – 312 с.
6. Гогун А.В. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944 / А.В. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.
7. Державін (б.і.). Ліквідуємо наслідки господарювання німців [у Корюківці] [Текст] /Державін //Прапор перемоги. – 1944. – 21 вер.
8. Зінченко О.М. Чотири документи про Корюківську трагедію / Українська правда. – 4 бер. 2011. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28873/>. – Заголовок з екрана. – 2.01.14.
9. Ковалев Б.Н. Повседневная жизнь населения России в период оккупации / Б.Н. Ковалев. – М.: Молодая гвардия, 2011. – 622 с.
10. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Корюківський історичний музей; Упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів.: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 88 с.
11. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліогр. покажч. /Скл. Т.В. Сіренко, Л.В. Студьонова; авт. вступ. ст. С.В.Бутко; ред. І.Я. Каганова, відп. за вип. І.М. Аліференко. – Чернігів.: ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2013. – 27 с.
12. Микитенко М. Кров Корюківки [Текст] /М.Микитенко //Деснян. правда (Чернігів). – 1944. – 26 бер.
13. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки [Текст] /Сергій Павленко // Літ. Чернігів. – 2003. – №1. – С.151-161.
14. Павленко С. Чорний понеділок [Текст] /Сергій Павленко / Голос України. – 2003. – 1 бер.
15. Павленко С. Чорний понеділок Корюківки [Текст] /Сергій Павленко //Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 111-121.
16. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 / Колл. составителей: О.В. Бажан, С.И. Власенко, А.В. Кентий, Л.В. Легасова, В.С. Лозицкий. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.
17. Под оккупацией в 1941 – 1944 гг. Статьи и воспоминания / А.С. Гогун, И.В. Грибков, А.Л. Таратухин, Т.С. Джолли, М.И. Матвеева-Рацелич и др. – М.: Посев, 2004. – 112 с.
18. Попудренко М.М. Щоденник / М.М. Попудренко. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1949. – 154 с.
19. Поташний Ю. Корюківка: забута трагедія. Як нацисти знищили 7-тисячне містечко / Українська правда. – 2 бер. 2011. – [Електронний ресурс] – Режим доступу до статті: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/2/28636/>. – Заголовок з екрана. – 2.01.14.
20. Скрипка М. Операція в містечку [Текст]: [спогади колишньої партизанки] / Марія Скрипка //Маяк. – 2003. – 8 лют. – С.6.
21. «... Создают невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Крас-

ные партизаны Украины 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.- сост. Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 403 с.

22. Тихоновський А.М. Тридцять років тому [Текст] /А.Тихоновський //Маяк. – 1973. – 20 вер.

23. Тихоновський Л. Як це було... [Текст] /Л.Тихоновський //Маяк. – 1989. – 20 чер. – С.4.

24. Трифон Л. Звірі! [Текст] /Л.Трифон //Більшовик (Чернігів). – 1943. – 18 бер.

25. Україна в Другій світовій війні. Погляд з ХХІ ст. Історичні нариси у 2-х кн. / В.А. Смолій, Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець та ін. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 2011. – 942 с.

26. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): Наук.-довід. Вид. / Авт.-упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.

27. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941–1944): Анотований покажчик / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М. та ін. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – 362 с.

28. Федоров О.Ф. Підпільний обком діє / Літ. запис Є. Босняцького; пер. з рос. А. Шияна / О.Ф. Федоров. – К.: Політвидав України, 1981. – 831 с.

29. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 10-10 зв.

30. Там само. Арк. 9.

31. Там само. Арк. 11.

32. Там само. Арк. 26.

33. Там само. Арк. 34.

34. Там само. Арк. 47.

35. Там само. Арк. 53

36. Там само. Арк. 68.

37. Там само. Арк. 76.

38. Там само. Арк. 83.

39. Ясенчук О. Корюківська трагедія: запитань багато [Текст] /Олександр Ясенчук // Сіверщина. – 2010. – 18 бер. – С.12.

40. Ясенчук О. Корюківська трагедія: запитань багато [Текст] /Олександр Ясенчук //Сіверщина incognita. – Чернігів, 2011. – Вип. І. – С.140-143.

Исследование посвящено анализу процесса обмена основными шифротелеграммами между партизанскими соединениями Н. Н. Попудренка и А. Ф. Федорова с руководством Украинского штаба партизанского движения Т. А. Строкачем в течение февраля – марта 1943 г.

Изучение данных первоисточников, большинство из которых впервые вводятся в научный оборот, позволяет пересмотреть устоявшиеся позиции относительно «партизанского следа» в событиях, связанных с массовым уничтожением нацистами жителей местечка Корюковка Черниговской области.

Ключевые слова: акция возмездия, корюковская трагедия, партизаны, Украинский штаб партизанского движения, шифротелеграмма.

Research is devoted to the analysis of the process of exchange of basic cipher telegrams between guerrilla N.M. Popudrenko and A.F. Fedorov with the management staff of Ukrainian Guerrilla Movement T.A. Strokacha, during February – March 1943.

The study of these primary sources, most of which are first introduced in the scientific revolution, lets reconsider the established position on the «partisan trace» in the events associated with the nazi mass murder of residents Koryukovka, Chernigov region.

Keywords: retaliation, koryukovskaya tragedy, the guerrillas, the headquarters of Ukrainian guerrilla movement, coded telegram.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94 (477)

Олександр Тарасенко

ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА ДІКАСТЕРІЯ/ КОНСИСТОРІЯ У СТРУКТУРІ ЄПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ (1802 – 1917 рр.)

Стаття присвячена історії Чернігівської духовної консисторії протягом 1802 – 1917 рр. Аналізуються її склад, функції, роль у системі єпархіального управління.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, духовна консисторія, Св. Синод, статут, склад, функції, управління.

Духовні дікастерії/консисторії як місцеві церковно-адміністративні та судові установи виникли і поширилися в єпархіях РПЦ, у тому числі й на українських землях, у XVIII ст. Вони підпорядковувалися єпархіальному архієрею і перебували у віданні Св. Синоду. Синодальним указом від 9 липня 1744 р. дікастерії перейменовувалися у консисторії, крім Київської та Чернігівської єпархій, де залишилися старі назви. Значно пізніше сенатським указом 18 травня 1832 р. «для соблюденія єдинообразія» дікастерії в Києві, Чернігові та Кишиневі були перейменовані в консисторії¹.

На нашу думку, весь час існування духовних консисторій можна поділити на три основні періоди. Перший – з 1720 – 30-х рр. до кінця XVIII ст. Він характеризується виникненням і становленням роботи єпархіальних установ. У період з початку XIX ст. до 1841 р., до введення в дію Статуту духовних консисторій, відбулася еволюція цього основного органу церковно-єпархіального управління в контексті загальноімперських структурних, насамперед, адміністративно-територіальних і управлінських перетворень. З 1840-х і по 1917 р. діяльність духовних консисторій можна вважати стабільною і найефективнішою з точки зору державних інтересів, що було зумовлено сформованою законодавчою базою та рівнем розвитку імперських структур у цілому. Зрештою, духовна консисторія сформувалася як класична імперська бюрократична установа місцевого рівня. І ця обставина, на нашу думку, також свідчить про неприродне, антиканонічне становище Церкви в той час, коли вона значною мірою управлялася світськими чиновниками.

У XVIII ст. склад, коло повноважень та функції духовних консисторій не були чітко визначені. Тому їхня діяльність не вирізнялася стабільністю. У першій половині XIX ст. прагнення уряду чіткіше регламентувати церковно-єпархіальне управління знаменувалося появою 27 березня 1841 р. Статуту духовних консисторій, до якого входило 4 розділи («Общие положения», «Епархиальное управление», «Епархиальный суд», «Устройство консистории») та 368 статей². 9 квітня 1883 р. був ухвалений новий Статут духовних консисторій³. Він складався з тих же розділів, 364 статей і являв собою дещо виправлений та доповнений попередній статут. У 1910 р. до статуту були внесені нові поправки, якими розширювалися повноваження духовних консисторій. Питання реформування цього органу єпархіального управління обговорювалися під час роботи «Предсоборного совещания», але через

© Тарасенко Олександр Федорович – докторант КНУ імені Тараса Шевченка.

встановлення більшовицької влади реалізувати наміри не поталанило ⁴. Положення Статуту духовних консисторій поширювалися далеко за рамки церковного суду, для чого початково створювалася консисторія. Фактично і юридично Статут регулював усі сторони церковно-єпархіального життя від управління, взаємодії зі світськими структурами до парафіяльної сфери.

Ступінь вивченості історії окремих духовних консисторій незначний. Це почасти стосується й Чернігівської духовної консисторії. На сьогодні в її активі лише один суттєвий історіографічний доробок – книга київської дослідниці Оксани Прокоп'юк, присвячена діяльності Київської, Чернігівської та Переяславсько-Бориспільської духовних консисторій у XVIII ст.⁵ Щодо функціонування Чернігівської духовної дікастерії/консисторії у XIX – на початку XX ст. маємо абсолютну науково-дослідницьку лакуну. Але, оскільки в цей час консисторія займала центральне місце у структурі єпархіального управління, то без всебічного аналізу її функціонування неможливе вивчення історії Чернігівської єпархії в цілому.

Маючи на меті дослідити історію цієї установи, необхідно з'ясувати її становлення як органу єпархіального управління і суду в контексті розвитку законодавства в галузі духовного відомства, її склад, функції та роль у житті Чернігівської єпархії протягом визначених хронологічних рамок, зумовлених існуванням єпархії, як і Чернігівської губернії, у незмінних територіальних межах та у певних рамках історичної епохи.

Джерельну основу даної теми дослідження складають уже згадані законодавчі акти – статuti духовних консисторій, що безпосередньо розкривають правову базу їх існування. Крім статутів, в окремих випадках діяльність духовних консисторій регулювалася окремими наказами Св. Синоду чи Сенату. Найчисленнішим видом джерел, що забезпечують інформацією для відповіді на більшість питань дослідження, є діловодна документація, здебільшого зосереджена у фонді Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області ⁶. Безпосередній інтерес становлять журнали та протоколи засідання, відомості прибутку і витрат та інші фінансові документи, рапорти, доповіді, звернення консисторії до влади і різноманітні накази духовного правління підлеглим, формулярні та послужні списки службовців консисторії, звіти про становище єпархії тощо. Подібні діловодні документи, що забезпечують джерельну базу дослідження Чернігівської духовної консисторії, виявляються у фондах Св. Синоду Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі. Аналіз персонального складу Чернігівської духовної дікастерії/консисторії можна здійснити за допомогою інформації, вміщеної у загальноросійських «Місяцесловах» і «Календарях», а також у губернських «Адрес-календарях».

Протягом 1861 – 1911 рр. у журналі «Черниговские епархиальные известия», а з 1912 р. до 1917 р. у журналі «Вера и жизнь» теж оприлюднювалися документи духовної консисторії, як-от: журнали і протоколи засідання, різноманітні накази, рапорти тощо ⁷. Цінними для вивчення історії Чернігівської духовної консисторії є джерела особового походження: листування, щоденники, спогади. Наприклад, щоденник кафедрального протоієрея Андрія Страдомського, який тривалий час був у складі «присутствія» консисторії, розкриває механізм роботи цієї установи, так би мовити, зсередини ⁸. У спогадах священика Матвія Полонського надibuємо приклади кадрових призначень парафіяльних причетників за протекцією канцеляристів консисторії ⁹.

Шлях до формалізації. У березні 1802 р. імператорським указом оголошувалося створення двох Малоросійських губерній – Полтавської та Чернігівської. Перетворення в галузі духовно-церковного управління на місцевому рівні слід розглядати в контексті губернської реформи в цілому. Головна ідея змін єпархіального управління полягала у його гармонізації з цивільними структурами і, зрештою, їхньої ефективної взаємодії. Це стосувалося усієї вертикалі церковного управління, від правлячого архієрея до парафіяльного священика. Поступово духовна консисторія набула центрального значення у структурі єпархіального управління. Але на початку XIX ст. зокрема Чернігівська духовна дікастерія була ще в стані формування структури і визначення своїх функцій. Ця робота була безпосередньо ініційована та організована

єпископом Михайлом (Десницьким), який посів кафедру після смерті архієпископа Малоросійського Чернігівського Віктора (Садковського) у 1803 р.¹⁰

19 вересня 1804 р. єпископ Михайло (Десницький) звернувся до Чернігівської духовної дикастерії з такою пропозицією: «Пастырски желая благоуспешнейшего течения дел и точнейшего исполнения наших предписаний предлагаю дикастерии рассмотреть и предоставить с мнением, не будет ли еще полезнее и успешнее дела так расположить, чтобы они будучи расчислены по поветьям по содержанию ли материй, или паче по положению поветов, имели за течением своим сверх Господина секретаря яко по множеству дел во всем иногда успеть не могущего, надзирателями и самых господ присутствующих в таком порядке, дабы каждый из них взял в свое смотрение повет или два, знал бумаги из оных входящие, рассмотрел прежде должные к докладу для лучшего об оных суждения, мог бы иногда об оных нетерпящих времени доложить и нам не дожидаясь письменного порядка, ведал особенно по своим бумагам резолюции наши, и даже положение или указ подписывал он как для точности, что предписания в прямом смысле выполняются, так и для скорости не выполняются, докладывал же дела следственные или другие какие, особенно рассуждения требующие по очереди относительно к присутствующим, а исполнительные столько в каждое присутствие, сколько успеть могут выслушать, или лучше сколько будет предписаний, дабы каждый мог по учинении должных справок побудить свои поветы к надлежащему исполнению оных»¹¹.

Така пропозиція владики Михайла, вочевидь, не сподобалася членам дикастерії. Вони відповідали: «Дикастерия, не находя удобностей к такому разделению поветов как бы в частное наблюдение присутствующих особливо по тому, что не всяк из нас всегда быть в пресутствии неупустительно может, по занятию другими должностями и по могущим встретится случаям, полагает быть надежнейший к успешнейшему течению дел способ, общее смотрение и наблюдение достодолжного порядка. Елецкий архимандрит Афанасий, кафедральный прот. Иоанн Еленев, Дома архиерейского казначей иеромонах Иоасаф»¹².

Реакція й відповідь членів консисторії у свою чергу не задовольнила єпископа Михайла. Він написав велику резолюцію, яка й визначила подальшу роботу дикастерії: «Оставляя впредь до усмотрения данное о наблюдении за течением дел сверх секретаря самим присутствующим на рассуждение предложение, согласны мы в сходственность сего дикастерии рапорта и на то, чтобы не деля дел на поветы иметь присутствующим общее смотрение и бдительное наблюдение за достодолжным порядком течения дел: НО как дикастерия в сем рапорте не изъяснила, в чем должен состоять таковой порядок, и за чем она будет иметь наблюдение: ТО нами предписывается оной к непременному выполнению: 1) иметь впредь вход. книгу по приложенной форме, в кою записывать дежурному канцеляристу или подканцеляристу все вступающие бумаги, как то рапорты требующие разрешения, доношения, прошения из других присутствующих мест с означением нумера, числа и с пропискою в особенной линейке, что он их принял; распечатать таковые бумаги, особливо некоторые, важность в себе заключающие самим присутствием на основании генерального регламента 16 главы, дабы тотчас дать приказание, к делу их приобщить, или в должный реестр записать, а секретарь по сдаче от присутствующих нумера подписать, и числа означить, и докладывать о них по порядку вступления на основании 5 гл. того же регламента;

2) докладной реестр иметь так же по приложенной форме, в которой о записанных по порядку делах резолюции писать своими руками самим присутствующим кратко и ясно по силе указа 1769 года ноября 13 дня; в сей же реестр записывать и все сходящие от нас на прошениях ли, или протоколах, или докладах и рапортах резолюции для назначения дикастериею, справку ли по оным сделать, или учинить особенное рассуждение, или тот час исполнить;

3) и журнал иметь по приложенной форме, в который ежедневно нотариусу или протоколисту записывать, кто был в присутствии, в каком часу прибыл, какие дела слушал, какие по оным даны присутствующим словесные резолюции, отмечая краткими, но ясными словами, точный смысл оных означающими, или иногда по важнос-

ти дела несколько и пространными для сочинения после из оных протоколов, или докладов, или рапортов в сходство резолюций на основании 30 главы генерального регламента, означая при том и голоса, ежели не все присутствующие на то согласны; по записке же слушанных дел записать и то, в каком часу присутствующие выбыли, и кто в собрании не был изъяснив причину, по какой не был, ежели известна, то есть ежели небывший дал знать. И какую повседневную записку подписывать на другой или третий, а не далее день присутствующим бывшим в то число в собрании, а не бывшим не подписывать, выслушав оны сперва, для верности и точности, что ими даны таковыя по слушанным делам приказания по силе указа 1753 года июля 4 дня; а сочиненные из журнальных приказаний протоколы подсчитывать всем присутствующим по указу 1767 года декабря 12 дня с означением в журнале, когда скреплены, и когда по оным указы посланы;

4) и исходящую книгу иметь по приложенной форме с верною записью числа подписи указов, и рапортов о получении оных, и о исполнении их, так же отпуска билетов, и дачи пашпортов с означением кому и на сколько. За сим-то порядком дикастерия обязана иметь строгое наблюдение, вникая, когда бумага взошла, когда были докладываны, когда приказаниями решены, когда протоколы креплены, и когда указы подписаны и посланы, и как скоро по духовным правлениям исполняемы, употребляя и законные взыскания за упущения, как с канцелярских служителей, так и с духовных правлений. А дабы и духовные правления своим порядком вспомоществовали дикастерии, то формы сии для наблюдения в течение дел, в чем им следует, препроводить и в оные с подобными предписаниями для единообразного исполнения с подтверждением, что в случае осмотра епархии и на сию часть обращено нами пастырское внимание, так как и по дикастерии не будет оставлено сие предписание без примечания»¹³. Для ведення діловодства в дікастерії єпископ Михайло (Десницький) власноруч склав форми офіційних паперів, які наводяться у додатку.

Становлення Чернігівської духовної дікастерії йшло повільно і важко. Після призначення Михайла (Десницького) митрополитом Санкт-Петербурзьким багато чернігівських канцеляристів зажадало переїхати разом з ним до столиці. 14 березня 1828 р. Св. Синод видав циркулярний наказ про налагодження ефективної роботи консисторій, дікастерій та духовних правлінь, бо по єпархіях накопичувалися купи невіршених справ. Зокрема, пропонувалося «каждому присутствующему поручить один или два канцелярских стола или повытия, смотря по числу всех присутствующих, по соображению с другими занятиями каждого»¹⁴. Від них вимагалось пильно контролювати належну обробку вхідних документів, суворо наглядати за канцеляристами, щоб вони «с прикосновенными к делам людьми поступали благоприлично, и не делали им затруднений и проволочек». Затримки і неполадки в діловодстві члени консисторії мали негайно усувати, а «о неисправностях важных или часто повторяемых, коими паче о злоупотреблениях, письменно доносить епархиальному преосвященному архиерею для принятия действительных мер к утверждению порядка и верности в службе». Особлива відповідальність за роботу всієї установи покладалася на секретаря.

Чернігівський архієпископ Лаврентій (Бакшевський) запропонував Чернігівській духовній дікастерії обговорити й запропонувати, як поліпшити роботу установи. 24 травня 1828 р. члени дікастерії доповіли владиці свої пропозиції. Так, присутній член дікастерії архімандрит Домницького монастиря Іов мав контролювати ділянку відповідальності повитчика Івана Івашутича, кафедральний протоієрей Олександр Огієвський – повитчиків Могилевського і Хоменка, протоієрей Петро Шишов – повитчика Поповича, священник Григорій Аренський мав займатися фінансовими питаннями¹⁵. У додатку наводимо документ з розподілом ділянок відповідальності за повитчиками. 28 травня 1828 р. архієпископ Лаврентій затвердив цю пропозицію дікастерії.

Порівняння інструкції чернігівського владики 1804 р. з доповіддю членів Чернігівської дікастерії 1828 р. з приводу організації роботи установи і з основними положеннями Статуту духовних консисторій 1841 р. дає можливість стверджувати,

що організаційні основи діяльності Чернігівської духовної консисторії у XIX ст. були закладені архієпископом Михайлом (Десницьким), який своєю резолюцією-розпорядженням на десятиліття випередив практику організації роботи й діловодства духовної консисторії. Багато з того, що ним пропонувалося для реформування Чернігівській духовній дікастерії на початку XIX ст., потім стало загальною нормою.

Структура, склад, матеріальне забезпечення. У цілому структура духовної консисторії була визначена на початку виникнення цієї установи в системі церковного управління. Це був допоміжний для архієрея колегіальний орган, призначений передовсім для здійснення духовно-церковного суду. Статут 1841 р. визначив, що «духовная консистория есть присутственное место, чрез которое, под непосредственным начальством епархиального архиерея, производится управление и духовный суд в поместном пределе Православной Российской Церкви, именуемой епархией» (ст. 1).

Консисторія складалася з двох адміністративних частин – *присутствія* і *канцелярії*. До «присутствія» входили виключно духовні особи. До того ж у складі переважали ченці. В останній чверті XVIII ст. до консисторії потрапляли представники білого духовенства. У кінці століття вимагалася рівна кількість ченців і білого духовенства в «присутствії». Аналіз персонального складу «присутствія» Чернігівської духовної дікастерії/консисторії у XIX – на початку XX ст. свідчить, що біле духовенство в ньому навіть переважало. У статуті 1841 р. пропонувалося від 5 до 7 членів «присутствія», при потребі призначалося «тимчасове присутствіє», куди входило ще 3–4 особи (ст. 280-281). Загальна чисельність членів «присутствія» у Чернігові коливалася від 3 до 8 чоловік. У той же час у складі «присутствія» Полтавської духовної консисторії перебувало від 4 до 7 членів ¹⁶.

Згідно зі Статутом 1841 р., обов'язковим членом «присутствія» був ректор духовної академії чи семінарії, хоча вони не зобов'язувалися брати участь геть у всіх засіданнях консисторії, а лише по можливості (ст. 283). Відтак, неодмінними членами (за рідкісним винятком років) «присутствія» Чернігівської духовної дікастерії/консисторії були архімандрити/настоятелі Чернігівського Єлецького монастиря, які за сумісництвом очолювали Чернігівську духовну семінарію. Після запровадження виборності посад ректорів семінарій у 1868 р. Чернігівську духовну семінарію очолювали представники білого духовенства і до складу «присутствія» консисторії вони не входили. Статут 1883 р. цю норму вже і не передбачав.

Крім архімандритів Єлецького монастиря, у складі «присутствія» поперемінно були настоятелі інших монастирів Чернігівщини, а також протоієреї та священники причту Чернігівського кафедрального собору, рідше парафіяльних церков Чернігова, іноді найближчих до губернського міста парафій. Так, протягом досліджуваного періоду до складу «присутствія» Чернігівської духовної консисторії з сільських парафій призначалися прот. Гавриїл Скачевський (с. Старий Білоус, церква Сходження Св. Духа) і Стародубський прот. Леонтій Рклицький, який певний час виконував обов'язки інспектора та вчителя Чернігівської духовної семінарії.

Грошова винагорода членам «присутствія» не передбачалася, але престиж виконання цих обов'язків був очевидний. Статус члена «присутствія», рішення якого безпосередньо і нарівні з архієрейською владою впливали на єпархіальні справи, був досить високим. Оскільки «присутствіє» було зобов'язане збиратися у консисторії щодня о 9–10 годині, крім вихідних і свят (ст. 292), то побажання Св. Синоду, аби члени «присутствія» по можливості обиралися з духовенства губернського міста, слід вважати слушним. Для настоятелів монастирів Чернігівської єпархії, які перебували в складі «присутствія», з фінансової та адміністративної точок зору було легше здійснювати ці обов'язки.

У Статуті духовних консисторій було закріплене положення, що персональний склад «присутствія» формувався правлячим архієреєм і затверджувався Св. Синодом. Звільнення відбувалося лише у такому порядку (ст. 282). В залежності від характеру правлячого архієрея відповідним чином відбувалося призначення членів «присутствія». Наприклад, архієпископ Михайло (Десницький), користуючись колосальним авторитетом, 1 вересня 1811 р. видав наказ: «Черниговской Крестовоздвиженской

градской церкви прот. Петру Кизимовскому быть присутствующим в дикастерии, о чем объявить ему, вызвав в оную». Так само було призначено священника кафедрального Спаського собору Адріана Павлова¹⁷.

Від членства в «присутствії» відмовлялися рідко. Так, у 1818 р. прот. Гавриїл Скачевський, настоятель церкви Сходження Св. Духу, що в с. Старий Білоус, який з 1803 р. був членом «присутствія», подавав «прошеніє» про відставку новопризначеному Чернігівському єпископу Симеону (Крилову), де зауважив, що «день ото дня ослабевают силами, изнемогает до крайности ездить в присутствии дикастерское». Владика відповів резолюцією: «Прот. Гавриил не столько еще, по видимому, слаб, чтобы не мог продолжать трудов своих по званию присутствующего духовной дикастерии, и я надеюсь, что, сколько силы его позволят, потрудится еще несколько времени»¹⁸. Прот. Гавриїл Скачевський трудився до 1822 р., коли вже за правління нового Чернігівського єпископа Лаврентія (Бакшевського) відбулося суттєве переформовування Чернігівської духовної дикастерії. У подальшому також, крім природних і об'єктивних причини, як-от смерть чи кадрові переміщення в інші єпархії, персональний склад «присутствія» почасти змінювався тільки з призначенням нового чернігівського архієрея. Загалом же Статут духовних консисторій визначав: «Внешнее устройство присутствия консистории должно быть согласно во всем с постановленными в Своде законов Российской империи правилами о внешнем устройстве и благочинии губернских присутственных мест» (1841, ст. 291; 1883, ст. 288).

Для ведення діловодства в консисторії існувала канцелярія під безпосереднім управлінням секретаря. Усі канцеляристи були світськими особами, хоча перебували на службі духовного відомства. Аналіз формулярних списків канцеляристів засвідчив, що більшість з них мала духовне походження (діти священників і причетників), іноді на службі в канцелярії перебували вихідці з дворян. Насамперед це стосується верхівки канцелярії – секретарів, повитчиків, столоначальників. Усі служителі канцелярії мали звання і просуваюся по службовій дробині згідно з імперським табелем про ранги. В такому ж порядку отримували відзнаки і нагороди.

Як і всі чиновники імперії (у тому числі духовенство), служителі Чернігівської духовної дикастерії/консисторії підписували «клятвенное обещание»¹⁹. Крім того, з 20-х рр. XIX ст. вони давали підписку такого змісту: «Я, ниже подписавшийся, дал сию подписку в том, что ныне не принадлежу ни к каким масонским ложам и другим тайным обществам, под каким бы они названьям не существовали, так и впредь к оным принадлежать не буду». Канцеляристи Чернігівської духовної консисторії давали підписку щонайменше до 60-х рр. XIX ст.²⁰

Канцелярія була, так би мовити, обслуговуючим персоналом і, очевидно, у XVIII ст. не відігравало значної ролі в управлінні єпархією. В XIX ст. ситуація змінилася. Особливо це стосується особи секретаря. Згідно зі статутом, секретарі духовних консисторій призначалися Св. Синодом за поданням обер-прокурорів і звільнялися лише у такому порядку. Стаття 288 (Статуту 1841, а в Статуті 1883 р. – ст. 285) визначала, що «секретарь консистории, находясь под ближайшим начальством епархиального архиерея, состоит вместе с тем в непосредственном ведении обер-прокурора Святейшего Синода, как блюстителя за исполнением законных постановлений по духовному ведомству, и обязан исполнять все его предписания».

Таким чином, Статут закріплював досить широкі права за секретарем консисторії, він фактично був незалежний від архієрея і підпорядковувався безпосередньо обер-прокурору Св. Синоду. Відтак, на єпархіальному рівні було сформоване двовладдя, яке ніби дублювало ситуацію у Св. Синоді. Тому не дивно, що секретарі Чернігівської духовної дикастерії/консисторії складали досить стабільний контингент і, якщо не виникало об'єктивних обставин звільнення з посади, керували канцелярією позитивно. Наприклад, перший секретар Чернігівської дикастерії в XIX ст. Семен Павловський почав службу ще в 1764 р. копіїстом, у 1789 р. став секретарем і управляв дикастерією до 1821 р., до самої смерті у віці 75 років²¹. Останній секретар Чернігівської духовної консисторії Олександр Олексійович Богословський обіймав посаду з 1896 р. по 1917 р.

У XVIII – в першій половині XIX ст. канцелярія дикастерії/консисторії поді-

лялася на повиття, очолювані повитчиками. Статут духовних консисторій закріпив загальноімперський розподіл канцелярії на столи, які очолювали столоначальники. Члени «присутствія» консисторії, крім архімандрита Чернігівського Єлецького монастиря (ректора семінарії), розподіляли між собою кураторство над столами. У підпорядкуванні кожного столоначальника було кілька канцеляристів, які виконували рутинну роботу діловодства. Столоначальники ж мали наглядати за вправністю та дисципліною своїх підлеглих і доповідати в разі її порушення, що, судячи з рапортів і відомостей служителів канцелярії, траплялося нерідко. Очевидно, це теж-таки позначалося на кадровому складі канцелярії, особливо нижньої ланки, що в XVIII ст.²² і в XIX ст. був досить плінним.

Контингент канцеляристів складався здебільшого з семінаристів, які з різних причин (передовсім хвороба, матеріальна неспроможність і відсутність здібностей) залишали навчання. Здебільшого просили в архієрея бути «при делах канцелярии» безоплатно, «быть на виду». Це давало можливість при нагоді потрапити або в штат, або заробити якусь грошову винагороду. Наприклад, 31 січня 1861 р. дячок с. Количівки Чернігівського повіту Іван Романович Новіков звертався до чернігівського владики з проханням допомогти, адже він 14 років був поза штатом, підробляв у різних «присутственных местах Чернигова», але тепер дуже сутужно, син навчається в духовному повітовому училищі, тому просить «допустить к переписке бумаг в Черниговской духовной консистории с назначением по усмотрению за труды ежемесячного вознаграждения из консисторской экономической суммы»²³. На зверненні була відмітка секретаря консисторії Івана Опришківа, що «дьячок Новиков оказывается действительно весьма способным к канцелярским занятиям». Відтак, на документі 4 лютого 1861 р. з'явилася резолюція архієпископа Філарета: «Определяется».

Безоплатне перебування «при делах» в консисторії, очевидно, було способом не лише залишатися на видноті у начальства і по можливості заробити копійчину, а й вчасно потрапити на слушну посаду. Іноді прохачі прямо вказували на це у своїх проханнях. Наприклад, у травні 1861 р. звільнений з середнього відділення Чернігівської семінарії Григорій Селігінський, звертаючись до владики, зауважив: «Вчера я утруждал просьбою Ваше Высокопреосвященство об удалении меня от дьячковской должности до приискания диаконского места и получил от Вас на то изволение, но чтобы я мог скорее и удобнее отыскать себе место, смиреннейше прошу дозволить мне заниматься приватно в консистории». Владика резолював: «Пусть занимается в консистории»²⁴.

Як відзначалося, у першій половині XIX ст. чисельність дікастерських/консигторських канцеляристів нижньої ланки з незакінченою семінарською освітою була чималою. Взагалі, що собою являв освітній ценз канцеляристів і якою була динаміка в цьому питанні? Погляньмо на верхівку канцелярії, користуючись послужними списками Чернігівської духовної дікастерії початку XIX ст. Відкривається дещо парадоксальна ситуація: верхівка канцелярії – секретар Семен Павлоський – не навчався, його помічник і повитчик Павло Мизько-Василевський не навчався, повитчики Василь Базилевич, Андрій Черський, Василь Серіков-Антонович не навчалися в школах²⁵. І тільки деякі канцеляристи нижньої ланки мали незакінчену початкову чи середню духовну освіту. В середині XIX ст. ситуація з освітнім рівнем консигторських служителів змінилася. Ось як виглядав склад Чернігівської духовної консисторії: секретар Олександр Корнух закінчив Київську духовну академію, столоначальники Олексій Митькевич, Аггей Левченков, Григорій Шершеревиц, Володимир Альфонський, Іван Петрович Баран, Іван Васильович Баран, Митрофан Огієвський мали за спиною духовну семінарію або духовне училище; усі інші канцеляристи теж мали різний ступень освіти²⁶. Надалі в штаті консигторської канцелярії працювали лише люди з освітою, хоч і не завжди закінченою. Зауважимо, що подібна ситуація і динаміка в галузі освіченості канцелярських працівників спостерігалася і в губернських канцеляріях.

У 10 – 20-і рр. XIX ст. фінансування на Чернігівську духовну дікастерію здійсню-

валося в розмірі 1480 руб. на рік. Гроші виділялися по півріччях порівну, по 740 руб. У 1812 р. у Чернігівській дікастерії було 22 штатних працівники. Секретар отримував 250 руб. сріблом на рік, старший канцелярист – 140 руб., повитчики – по 120 – 100 руб., канцеляристи – від 60 до 30 руб. на рік, сторож – 40 руб., а на канцелярські витрати передбачалося 100 руб. на рік ²⁷. За відомістю 1818 р., у дікастерії було 18 штатних посад. Загальний обсяг виділених коштів на установу не змінився. Але так само із значним відривом від усіх інших працівників дікастерії отримував заробітну платню секретар – у розмірі 265 руб. сріблом на рік, старший канцелярист і повитчик відповідно – по 195 руб., два інші повитчики – 145 і 95 руб., колезькі реєстратори – від 60 до 70 руб. на рік, а канцеляристи – від 20 до 59 руб., сторож дікастерії – 55 руб. на рік. На канцелярські витрати виділялися 100 руб. на рік ²⁸. Як бачимо, протягом кількох років загальний обсяг фінансування Чернігівської дікастерії залишався незмінним, заробітна платня підвищувалася за рахунок скорочення штату канцелярії.

У середині XIX ст. чисельність канцеляристів у Чернігівській духовній консисторії суттєво збільшилася. У списку її служителів за 1861 р. зазначено 36 осіб ²⁹. Зауважимо, що чисельність «присутствія» в цей час була найвищою – 8 осіб ³⁰. Відмітимо також, що колектив канцелярських служителів був досить молодий: середній вік працівників становив 30 років (найстарший – 48 років, наймолодший – 18 років). Заробітна платня фактично не зросла, навіть дещо зменшилася: секретар отримував 252 руб. сріблом на рік, помічник – 180 руб., столоначальники, архіваріус, письмоводитель – по 120 руб., колезькі секретарі й по низхідній канцеляристські служителі – від 96 до 36 руб. на рік. Двоє взагалі не отримували платні.

У даному випадку бачимо, що оплата праці нижчого прошарку канцеляристів дещо збільшилася, але все одно залишалася низькою. Виникає питання, як канцеляристи могли прожити на зарплату, чи не було це причиною згадуваної іноді в літературі корупції в консисторії. Зауважимо, що існувала система регулярних одноразових грошових виплат канцеляристам як допомога або премія, хоча й випадки хабарництва, звісно, траплялися. Наприклад, є свідчення про заходи Чернігівського єпископа Варлаама (Денисова) по наведенню порядку в консисторії, у тому числі й боротьбу з хабарництвом у другій половині 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. ³¹ Ця інформація наведена прихильником владики, але факт хабарництва підтверджується й у спогадах людей, відсторонених від симпатій та антипатій, як-от священника Матвія Полонського. Виглядало це так: парафіяльне духовенство «прикормлювало» канцелярських служителів, залишало заздалегідь заготовлені «прошення» на нове призначення, і канцелярист, коли траплялася вигідна вакансія, вписував її у формуляр прохання і негайно передавав за інстанції на затвердження архієрею ³².

Ситуація кардинально змінилася у 1880-х рр. Так, чисельність служителів Чернігівської духовної консисторії становила близько 20 осіб, а заробітна платня суттєво збільшилася: секретар отримував 1000 руб. заробітної платні і 500 руб. столових сріблом на рік, столоначальники відповідно по 400+200 руб., канцеляристи – по 500, 300, 270, 240, 180, 150 руб. на рік ³³. Однак одноразові грошові виплати канцеляристам і чиновникам Чернігівської духовної консисторії не припинилися і надалі ³⁴.

За одноразовою допомогою зверталися також і родичі служителів консисторії. Наприклад, 1861 р. вдова щойно померлого столоначальника Платона Кондратовського Серафима Василівна у проханні підкреслювала, що її чоловік прослужив 20 років у Чернігівській консисторії, помер від простуди на роботі, залишивши по собі двох малолітніх дітей і 25 коп. сріблом, його ні за що поховати, а тому просить видати їй 60 руб. сріблом. Владика розпорядився видати прохачці 15 руб. ³⁵

З яких фондів робилися одноразові виплати? У консисторії концентрувалися усі фінансові потоки в єпархії: церковні податки з парафій та монастирів, пожертви, штрафи тощо. Ще на початку XIX ст. питання руху коштів не було визначене. 17 квітня 1808 р. обер-прокурор Св. Синоду кн. М.О. Голіцин виступив з доповіддю про збереження церковних коштів. Благодійні мали збирати гроші з підлеглих парафій і неквапно відвозити їх у духовні правління, звідти вони теж негайно переправлялися

до консисторії. Інкасаторів супроводжувала земська поліція. Ця вимога була доречною і на часі, бо в 10–30-х рр. XIX ст., зокрема на Чернігівщині, як свідчать рапорти єпархіального начальства, різко почастишали пограбування церков, а у багатьох повітах ще не існувало окремих спеціальних приміщень духовних правлінь. У канцелярії Чернігівського цивільного губернатора розпорядженні св. Синоду отримали 2 серпня 1808 р. і негайно розіслали відповідні накази усім городовим³⁶.

Частину грошей пересилали в Св. Синод, а частину витрачали на місці за передбаченими законодавством статтями, в тому числі й на згадувані вище одноразові виплати канцеляристам. В архіві Чернігівської духовної консисторії збереглося кілька її прибутково-видаткових книг, які свідчать, що дебіт з кредитом зазвичай збігався, і на кінець року бюджет консисторії виходив на нуль³⁷. Тобто на наступний рік невитрачених коштів не залишалося. А от випадки розтрати і викрадення грошей траплялися. Так, у 1819 р. новопризначеним Чернігівським єпископом Симеоном (Криловим) було ініційоване розслідування про розтрату Чернігівською дікастерією коштів, за результатом якого нестачу стягнули з секретаря та членів «присутствія»³⁸. У 1842 р. обер-прокурор Св. Синоду М. Протасов наказав сплатити Чернігівській духовній консисторії 56 руб. 50 коп. за втрачені 13 примірників Св. Писання, які Синод надіслав для учнів Чернігівської духовної семінарії³⁹.

Функції та повноваження. Управління єпархією здійснював правлячий владика, але фактично і безпосередньо воно відбувалося через духовну консисторію. Накази Св. Синоду надходили до правлячого владики, передавалися в консисторію, і механізм їх виконання починав діяти. Документація з підлеглих установ, як-от монастирів, духовних правлінь і духовних навчальних закладів, чи від приватних осіб надходила до владики або безпосередньо до консисторії. Тут вона оброблялася і знов-таки надсилалася архієрею з постановою «присутствія». Якщо рішення «присутствія» владику чомусь не задовольняло, він зазвичай відправляв справу на повторні вивчення і розгляд. У непорозуміннях між архієреєм та консисторією, для незадоволених суб'єктів вирішених/невирішених справ у єпархії апеляційною інстанцією виступав Св. Синод.

Отже, всі внутрішні справи в єпархії проходили крізь канцелярію консисторії, і абсолютна більшість із них потребувала постанови «присутствія». Але найважливішою сферою функцій консисторії, насамперед «присутствія», було єпархіальне судочинство. Не випадково цій сфері у Статуті духовних консисторій присвячено цілий розділ. Єпархіальному, по суті, консисторському суду підлягали особи духовного звання по всіх справах, а також люди світського звання – у справах шлюбу і провинах чи злочинах, що підпадали під церковну єпитимію (ст. 158). У таких випадках консисторія призначала слідство і слідчих, а по завершенні розслідування члени «присутствія» виносили постанову і передавали її на затвердження архієрею. Якщо людину духовного звання звинувачували в злочинах, що відносилися до сфери світського суду, то спочатку здійснювалися дізнання і суд у консисторії за присутністю представників міської чи земської поліції. У випадку невинуватого вироку і якщо людина духовного звання підозрювалася у тяжких кримінальних злочинах, для здійснення слідства і участі в кримінальному суді консисторія призначала депутатів з духовної сторони (ст. 159-160).

Основною формою діловодства для провадження справ у консисторії були журнали і протоколи. Обидва види документів за підписом членів «присутствія» і секретаря консисторії представлялися правлячому архієрею або його вікарію. У Чернігівській єпархії вікаріатство було відкрито у 1868 р., але безперервне призначення вікаріїв здійснювалося лише з 1885 р.⁴⁰, відколи вікарії регулярно затверджували консисторські журнали і протоколи. Орієнтовно з того ж часу журнали консисторії почали друкувати в «Черниговских епархиальных известиях».

Крім журналів і протоколів, консисторія вела різні відомості та реєстри, в тому числі секретні, наприклад, реєстр справ стосовно старообрядців на Чернігівщині. Відзначимо, що протидія й навіть боротьба, спрямовані проти старообрядців і сектантів, велася весь час до революції 1917 р. як світською, так і церковною адміністрацією.

Які саме справи були під секретом у духовній консисторії, ілюструє один із таких реєстрів: поширення в єпархії місіонерської літератури, «увещание» окремих старообрядців, розслідування ухиляння в розкол, настрої в середовищі старообрядців і єдиновірців, ув'язнення старообрядців (вочевидь, активістів) у монастирі, вилучення та збереження старообрядницької літератури, ікон, начиння тощо ⁴¹.

Чернігівська духовна консисторія виготовляла, видавала духовним правлінням, монастирям і благочинним для передачі в парафії різноманітні діловодні книги, а потім стежила за правильним їх веденням ⁴². Прибутково-видаткову книгу самої консисторії на початку календарного року віддавали на «обревизование» до губернської казенної палати ⁴³. Консисторія регулярно вела листування з різними губернськими державними установами, найчастіше з канцелярією чернігівського губернатора, губернським правлінням та казенною палатою. Це були запити, звернення, прохання, відповіді тощо. Зазвичай від консисторії потребували інформацію статистичного, фіскального характеру. Велось діловодне листування з приводу розслідування якихось правопорушень, злочинів, організації громадських заходів тощо. Якщо якесь питання конче не вирішувалося, то консисторія могла звернутися до Синоду, а обер-прокурор при потребі звертався до міністра внутрішніх справ. Той звертався до губернатора з приписом якнайскоріше задовольнити вимогу консисторії. Такий діловодний рух ілюструє, наприклад, справа щодо розшуку козака Афанасія Клищенка і селянина Олексія Казки, які підозрювалися у правопорушеннях, підсудних духовному суду ⁴⁴.

Консисторія збирала різноманітну статистичну інформацію в єпархії, яка наприкінці року оброблялася столоначальниками у відповідності до закріплених за столами сфер життєдіяльності єпархії. Ця інформація подавалася архієрею, Св. Синоду або в губернське правління для складання статистичних звітів. З середини 40-х рр. XIX ст. правлячі архієреї були зобов'язані щорічно подавати до Св. Синоду єпархіальні звіти. У Чернігівській єпархії звіт готувався в консисторії, укладався секретарем і передавався на перевірку владиці. За свідченням багатолітнього члена «присутствія» Чернігівської духовної консисторії прот. Андрія Страдомського, він особисто укладав єпархіальні звіти за кілька років ⁴⁵, що, на нашу думку, свідчить про недостатню фахову підготовку канцеляристів. Після внесених архієреєм правок один екземпляр звіту відправляли до Св. Синоду, а інший залишали в консисторському архіві.

Архів. Чернігівська духовна консисторія у XVIII ст. роташувалася на території кафедрального Борисоглібського монастиря. Потім її перевели на територію Троїцького архієрейського дому. Та архів консисторії залишався у центрі міста, на соборній дзвіниці, що загрожувало йому пошкодженням або навіть знищенням ⁴⁶. Статут духовних консисторій 1841 р. встановлював вимогу секретарю і членам «присутствія» пильно стежити за утриманням і збереженням консисторських справ, а архів консисторії мав «помещаться в здании, удобном по внутреннему устройству и безопасном извне от огня и сырости» (ст. 356). У середині XIX ст. чернігівський владика Павло (Підлипський) вишукував можливості будівництва приміщення для архіву ⁴⁷. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський) перевів Чернігівську духовну консисторію на територію Чернігівського Єлецького монастиря, але добре обладнаного приміщення для архіву не було. Частина архіву розмістили у дзвіниці Єлецького монастиря. У 1881 р. Св. Синод виділив понад 10 тис. руб. на ремонт приміщень і розширення архіву Чернігівської духовної консисторії ⁴⁸. У 1898 р. знову проводилися ремонтні роботи в консисторії, однак і в подальшому значного поліпшення матеріальної бази установи не відбулося. Втім, на початку XX ст. найактуальнішим питанням було реформування духовної консисторії в цілому, як інституту єпархіального управління ⁴⁹. Незважаючи на жваве обговорення у пресі, вироблення планів оновлення в «Предсоборном присутствии», реформа основного органу єпархіального управління залишалася справою майбутнього.

Весною 1917 р. в єпархіальне життя запровадили демократичні форми, зокрема, принцип виборності. Чернігівська єпархія в цьому «революційному» процесі не пасла задніх. На загальному єпархіальному з'їзді обрали нового владика ⁵⁰, а також були

проведені вибори нових членів консисторії⁵¹. У той же час утворилася єпархіальна Рада духовенства, що значною мірою перебрала на себе повноваження консисторії. Всеросійський помісний собор 1917 – 1918 рр. був покликаний, насамперед, вирішувати організаційні питання церковного устрою й життя, що, безумовно, передбачало реформування синодальних форм і методів управління. Але в боротьбі з «пережитками минулого» найбільш «ефективною» в подальшому виявилася радянська влада. Чернігівська духовна консисторія була ліквідована постановою Чернігівського губвиконкому 4 березня 1919 р.⁵²

Таким чином, Чернігівська духовна дікастерія/консисторія протягом XVIII ст. досить повільно еволюціонувала і бюрократизувалась. Долаючи рамки сфери церковного суду і дорадчого органу, вона, як і всі єпархіальні консисторії, неухильно рухалася по визначеному урядом вектору – поступове обмеження влади архієрея і контроль за його діями. У XIX ст. цей процес набрав швидших обертів. Консисторія, керуючись статутами 1841 р. і 1883 р., остаточно перетворилася на державну канцелярію губернського рівня, з тією лише різницею, що опікувалася сферою духовного відомства, а іноді поза нею, коли мова йшла про додержання норм християнської моралі й добропорядної поведінки. По суті, консисторія здійснювала церковно-державну політику на місцях. У процесі становлення Чернігівської духовної дікастерії/консисторії впродовж XIX – початку XX ст. зростала повага до неї як до інституції вищого рівня єпархіального управління. Випадки публічного непослуху, невиконання наказів, розпоряджень консисторії зійшли нанівець, хоча зазвичай незадоволених її діяльністю не бракувало, і апеляції рішень «єпархіального начальства»(!) до Св. Синоду ніколи не припинялися. Вочевидь, період XIX – початку XX ст. був «зірковим часом» для консисторії, бо ні до того, ні поготів й після того, вона (чи її аналоги) не відігравала такої значної ролі в управлінні єпархіальними справами.

ДОДАТОК

Форма входящих книг

№	числа получения	1804 г. ноябрь	кто в получении расписался

Форма докладного реестра

№	когда в дикастерию вступили		О чем бумаги	число денег, получаемых при бумагах		резолуция архиерея	резолуция дикастерии
	месяц	число		руб.	коп.		

Форма журнала

№	1804 г., ноября 1 д. в собрании Черниговской духовной дикастерии члены прибыли по полуночи в нижеписанных часах Такие и такие – в 10 часу	Когда протоколы креплены	Когда указы посланы
1	Такие и такие – в начале 11-го часа В оном собрании слушаны следующие дела: Репорты...		
2	...		
3	... Не были такие... Бывшие подписаться должны по окончании.		

Расписание
кому из поветчиков какие поветы, монастыри и экспедиции, а також
помощники из канцелярских служителей поручаются и о прочем,
учиненное в Черниговской духовной дикастерии мая 24 дня, 1828 г.

кому именно	какие поветы	помощники	монастыри	кроме поветейных дел экспедиции
поветчику Ивану Ивашутичу	Козелецкий Остерский Сосницкий Мглинский Суражский	Новак Ивашутич Пьонтковский Потураев Максименко Симан	Козелецкий Максаковский	1) о суммах: свечной, книжной и венчиковой; 2) о исповедовавшихся и причастившихся; 3) о решенных и не решенных делах
и.д. поветчика Михайле Могилевскому	Городнянский Стародубский Ново- Зыбковский Конотопский	Левицкий Лашнюков Ленин Лопуцкий Григорий Чернявский	Каменский Батуринский	1) по полученным и неполученным указам С.Синода; 2) о канцелярских служителях; 3) о родившихся, браках и умерших; 4) о монастырских настоятелях и протопопах поветовых и сельских
канцеляристу Федору Поповичу	Новгород- Северский Глуховский Кролевецкий	Стефан Чернявский Бабичев Костенецкий Гапонов Епимахов	Новгород- Северский Глуховский Рыхловский Гамалеевский	1) о присутствующих в дикастерии и в духовных правлениях; 2) о церковных вакансиях церковно- служителях, о смерти сих и о опеке; 3) о старостах церковных; 4) о дворянах церковно- служителях
кол. регистратору Емельяну Хоменко	Черниговский Нежинский Борзенский	Червинский Кисель Любарский Кочерга Рильцевич	Архиерейский дом Елецкий Домницкий Нежинские Благовещенский и Введенский	1) о присоединенных иноверцах; 2) о целости ризниц; 3) о кликушах, суевериях и о чтении поучений; 4) о не печатании книг, благосостоянии по епархии и опрятности храмов;

				5) о заготовке публикаций по указам С.Синода и по другим требованиям
канцеляристу Доброгаеву				Записка по книгам входящих в дикастерию бумаг и отходящей из оной, и о выдачи пошпартов

Члены дикастерии: Елецкого Успенского монастыря архимандрит и ректор Иероним кафедральный протоиерей и благочинный Александр Огиевский протоиерей Петр Шишов, священно-наместник Григорий Аренский
ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4347. – Арк. 5 зв. – 6.

Секретарі Чернігівської духовної дікастерії/консисторії

Правлячі архієреї	роки	Секретарі	роки
Віктор (Садковський)	1796–1803	Павловський Семен Іванович	
Михайло (Десницький)	1803–1818	Мизько-Василевський Павло Іванович	1789–1821
Семіон (Крилов)	1818–1820	Анфілов Іван Петрович	1822–1834
Лаврентій (Бакшевський)	1820–1831	Поповський Іван Іванович	1835–1840
Володимир (Ужинський)	1831–1836	<i>Вакансія</i>	1841–1847
Павло (Підлипський)	1836–1859	Чемезов Іван Леонтійович	1848
Філарет (Гумілевський)	1859–1866	Опришків Іван Осипович	1849–1854
Варлаам (Денісов)	1866–1871	Корнух Олександр Артемович	1855–1861
Нафанаїл (Савченко)	1871–1875	<i>Вакансія</i>	1862–1871
Серапіон (Маєвський)	1875–1882	Ващінін Микола Михайлович	1872
Веніамін (Биковський)	1882–1893	Зефіров Іван Якович	1873–1884
Сергій (Соколов)	1893	Журавський Митрофан Петрович	1885–1891
Антоній (Соколов)	1893–1911	Нікітін Микола Андрійович	1892–1894
Василій (Богоявленський)	1911–1917	Богословський Олександр Олексійович	1895
			1896–1917

1. ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1833. – Т. 7. – С. 318 (№ 5380).
2. ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1842. – Т. 16. – С. 221 – 263 (№ 14409).
3. ПСЗ. Собр. III. – СПб., 1886. – Т. 3. – С. 111 – 155 (№ 1495).
4. Олевская В.В. Духовная консистория // Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): Словарь-справочник. – М., 1999. – Кн. 2. – С. 60 – 64. Савва (Тутунов), игум. Епархиальные реформы. – М., 2011. – С. 141 – 177.
5. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.). – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.
6. Морозова Г. Огляд фонду «Чернігівська духовна консисторія» // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 86 – 88.
7. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» за 1861 – 1906 гг. Чернигов, 1907. – 238 с.; Періодичні видання Чернігівської єпархії: «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906 – 1911), «Вера и Жизнь» (1912 – 1917). Бібліографічний покажчик / Упоряд. О.Ф. Тарасенко. – Чернігів, 2003. – 158 с.; Тарасенко О.Ф. «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь» як джерело з історії Чернігівської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали

Одинадцятій Міжнародній науковій конференції (29 – 31 травня 2013 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К., 2013. – С. 196 – 198.

8. Тарасенко О. Ф. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42 – 58.

9. Тарасенко О. Ф. Спогади священника Матвія Полонського як джерело з історії Чернігівщини початку ХХ ст. // Шрагівські читання: збірник статей і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 94 – 100; Полонський Матвій. Спогади священника / Упорядники Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2012. – 368 с.

10. Починаючи з Михайла (Десницького) чернігівські архієреї носили титул Чернігівських і Ніжинських до 2007 р. Після виділення з Чернігівської єпархії самостійної кафедри Ніжинської і Батуринської, чернігівський владика Амвросій носить титул архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського.

11. Дело о порядке ведения делопроизводства в дикастерии и в духовных правлениях (сентябрь 1804 – октябрь 1804) // Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 217. – Арк. 1 – 1 зв.

12. Там само. – Арк. 2.

13. Там само. – Арк. 2 – 3 зв.

14. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4347. – Арк. 2 зв.

15. Там само. – Арк. 3 зв. – 4 зв.

16. Асауленко О. А. Полтавська духовна консисторія (1803 – 1920 роки) // Історична пам'ять. – 2008 – № 1. – С. 98 – 105.

17. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 912. – Арк. 1-2.

18. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 18 – 18 зв.

19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3085. – Арк. 158 – 159.

20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4909. – Арк. 93. – 104.

21. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3085. – Арк. 136 зв. – 137.

22. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.). – С. 140.

23. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4909. – Арк. 21. – 21 зв.

24. Там само. – Арк. 29.

25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3085. – Арк. 136 зв. – 139.

26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4909. – Арк. 193 – 234.

27. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 1256. – Арк. 38 – 38 зв.

28. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 3085. – Арк. 156 – 157.

29. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4909. – Арк. 193 – 234.

30. Там само. – Арк. 252 – 252 зв.

31. Лисовский Н. Черниговское епархиальное управление // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 220.

32. Полонський Матвій. Спогади священника. – С. 213 – 215.

33. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4964. – Арк. 1 зв. – 44 зв.

34. О выдаче единовременного денежного пособия чиновникам и канцелярским служителям Черниговской духовной консистории в размере трехмесячного оклада содержания. 21 августа 1881 г. // Російський державний історичний архів (далі РДІА). – Ф. 796. – Оп. 162. – Спр. 284. – Арк. 1-3.

35. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4909. – Арк. 32 – 32 зв.

36. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 1 – 3.

37. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4579. – Арк. 7 – 33 зв.

38. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 100. – Спр. 864.

39. РДІА. – Ф. 769. – Оп. 123. – Спр. 1707.

40. По ходатайству преосвященного Черниговского о замещении вакантной кафедры епископа Новгород-Северской, викария Черниговской епархии. 11 января 1885 г. // РДІА. – Ф. 796. – Оп. 166. – Спр. 7. – Арк. 1–17.

41. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4872. – Арк. 6 – 22.

42. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 1343. – Арк. 3 – 4.

43. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Арк. 33 – 33 зв.

44. По предписанию МВД о скорейшем удовлетворении требований Черниговской духовной консистории (1836 г.) // ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3656. – Арк. 1 – 11.
45. Тарасенко О.Ф. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42 – 58.
46. Гейда О.С., Коваленко О.Б. З історії архіву Чернігівської духовної консисторії // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 204 – 211.
47. РДІА. – 796. – Оп. 126. – Спр. 143; Гейда О.С., Коваленко О.Б. З історії архіву Чернігівської духовної консисторії // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т.11.-С. 206.
48. РДІА. – 796. – Оп. 162. – Спр. 237. Арк. 1 – 7.
49. Д.А. Об улучшении консисторий // Церковный вестник. – 1910 г. – № 35. – С. 1073 – 1076; Определение Св. Синода от 6–9 июля 1910 г. о мерах к упрощению и ускорению консисторского делопроизводства // Церковные ведомости. – 1910. – № 34. – С. 333 – 335; Определение Св. Синода от 8–9 марта 1916 г. о мерах к освобождению епархиальных преосвященных от части дел епархиального управления // Церковные ведомости. – 1916. – № 11. – С. 83–86.
50. Тарасенко О.Ф. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С. 43 – 51.
51. Выборы членов духовной консистории // Черниговская земская газета. – 1917. – № 63. – С. 3.
52. Известия Черниговского губисполкома. – 1919. – 19 марта; Морозова Г. Огляд фонду «Чернігівська духовна консисторія» // Студії з архівної справи та документознавства. – 2001. – Т. 7. – С. 86.

Стаття посвящена історія Черниговской духовной консистории в период 1802 – 1917 гг. Проанализированы ее состав, функции и роль в системе епархиального управления.

Ключевые слова: Черниговская епархия, духовная консистория, Св. Синод, устав, состав, функции, управление.

The article focuses on the history of Chernihiv ecclesiastic consistory in 1802–1917 years. It is analyzed of the her composition, functions and role in the system of diocese management.

Keywords: Chernihiv eparchy, ecclesiastic consistory, Synod, Charter, composition, functions, management.

ДО 70-річчя ПЕРЕМОГИ

УДК 94 (477)

Ірина Еткіна

ПОНОРНИЦЬКИЙ КРАЙ ЧЕРНІГІВЩИНИ НАПРИКІНЦІ 1941 р. (ЗА ЩОДЕННИКОМ ДМИТРА ЗАХАРОВИЧА БРАЖЕНКА)

У даній публікації вперше оприлюднений черговий уривок щоденника сільського вчителя с. Авдіївки Чернігівської області Д. З. Браженка часів Другої світової війни. В передмові матеріали даного уривка зіставлено з іншими джерелами та даними наукової літератури, увага приділяється проблемі відносин радянських партизанів із сільськими жителями на окупованій території.

Ключові слова: щоденник, німецька окупація, партизани, спалені села, повсякденне життя селян.

Дана публікація є продовженням оприлюднення щоденника Дмитра Браженка часів німецької окупації [3; 4]. Хронологічні рамки даного уривка (1 листопада – 31 грудня 1941 р.) не випадкові. 1 листопада 1941 р. жителі Авдіївки вперше побачили у своєму селі партизан. І до того нелегкі для селянства відносини з окупаційною владою змінилися значно складнішим трикутником: окупаційна влада – селянство – партизани, що призвело до нових трагедій та жертв. 31 грудня – кінець календарного року та намагання автора його осмислити.

Одна з центральних тем даного уривка – відносини між радянськими партизанами і селянством на окупованій території – є вкрай актуальною в сучасних дослідженнях Другої світової війни, які намагаються позбутися міфів радянського історіописання. Адже в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни партизанство стало однією з найідеалізованіших сторінок. На певні аспекти партизансько-підпільного руху, серед них – проблема відносин із місцевим населенням, взагалі поширилося повне ідеологізоване табу [11, с. 16]. Міфи про «всенародний опір у тилу гітлерівських загарбників», «морально-політичну єдність радянського народу» і сьогодні заважають усвідомити найважливіше значення війни для України – велику людську трагедію [8, с. 24 – 27]. З даної проблеми існують два основних джерела інформації: щоденники командирів партизанських загонів, написані у форматі радянської ідеології, та документальні свідчення представників цивільної та військової окупаційної влади про боротьбу з партизанським рухом. Щоб представити третю позицію – сільських жителів на окупованих територіях, необхідне інтенсивне залучення альтернативних джерел: письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, використання яких у радянські часи не заохочувалося через ризик явного розходження індивідуального сприйняття з офіційною версією подій [8, с.39]. До таких джерел, безсумнівно, належить щоденник сільського вчителя Дмитра Браженка.

Будь-які джерела особового походження, безперечно, потребують зіставлення з ін-

© Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ.

шими джерелами та даними наукової літератури. Даний щоденник має точки перетину як зі спогадами Гудеріана [4, с. 72–73], так і зі спогадами командирів партизанських загонів – Миколи Попудренка [14] і Григорія Балицького [2]. Останній факт було встановлено місцевим краєзнавчим загоном на чолі з учителем історії Авдіївської школи – онуком автора щоденників, Анатолієм Миколайовичем Лазаренком [1].

Дмитро Браженко в деталях описує першу зустріч авдіївців із партизанами 1 листопада 1941 р., робить припущення, що вони вихідці з Холменського району, оскільки були знайомі зі священником, який приїхав звідти. За свідченнями Д. Браженка, партизани забрали з собою священника та старосту. В щоденнику Миколи Микитовича Попудренка, другого секретаря підпільного обкому партії, який на той час очолював обласний партизанський загін імені Й. Сталіна (до приїзду першого секретаря О. Ф. Федорова), цією ж датою записано: «Переехали на новое место. Живем в землянках. Прекрасно! Громенко возвратился. Работали с Холменским отрядом. Сделали хорошее дело. Прошли рейдом и уничтожили ряд сволочей в с. Авдеевка, расстреляли старосту [...] и попа» [14, с. 282]. Отже, припущення Дмитра Браженка виявилося абсолютно правильним, а ось про розстріл старости і священника село дізналося лише 6 листопада.

10 листопада Дмитро Браженко записує чутки про перебування партизанів у Понорниці, а 11 листопада вже чіткішу інформацію про бій партизанів із поліцаями, внаслідок якого були вбиті троє партизан і один поліцай. Микола Попудренко занотував 12 листопада (10 листопада записів не робив) про повернення з попереднього походу та докладно про бій у Понорниці з місцевою поліцією. За його даними, вбито чотирьох поліцаїв, втрати партизанів – дві особи. Надалі він ставив перед собою завдання знищити понорницьку владу та владу сусіднього села Хлоп'яники [14, с. 283].

14 листопада Дмитро Браженко повідомляє, що ще раніше в хату старости с. Хлоп'яників кинуто бомбу, якою вбито його жінку, тепер староста помстився розстрілами багатьох жителів села. Ця подія датована у щоденнику Попудренка 24 вересня: «Васюк, Балицкий и Мазур в основном задачу выполнили. Почему «в основном»? Потому, что старосту не убили, а бросили в хату гранату. Сволочь – не открывал! Во времени получилось прекрасно! Он (этот староста) провел собрание крестьян и в тот же день получил инструктаж от немцев, а вечером это случилось. Характерный тип: раскулаченный, пять лет был в плену у немцев, говорит по немецки свободно. Несомненно, был шпионом! В колхоз вступил в 1941 г. Фамилия его [...]» [14, с. 279]. Ця ж подія з подробицями описується у документальній повісті Григорія Балицького «Війна вночі»: командир загону Микола Микитович Попудренко дав завдання знищити старосту с. Хлоп'яників. У розвідку відправив під виглядом обідранця вже старого Василя Мазура, який чудово знав місцевість. Місцеві жителі розповіли, що староста виступає перед німцями і, щоб отримати посаду, піддобрювався до них курми і яйцями, відібраними у селян. Вибори старости закінчилися гулянням німців із представниками місцевої влади та поліцаями. Автор описував свій подвиг: викликав старосту, щоб передати важливу інформацію, з хати відкрили стрілянину по вікну, Балицький кинув гранату, почув стогін, паніку, вчасно втік. По дорозі трохи заблукали, Василь Васюк втрапив у копанку і промок, ледве знайшли Мазура з підводою. Вночі по дорозі назад страшенно змерзли, щоб зігрітися, бігли за підводою і наштотували на німців. Перелякана пострілами кобила Машка побігла у поле, і вороги за нею. Це і врятувало партизан [2, с. 77–84].

У ніч із 27 на 28 листопада, за свідченнями Дмитра Браженка, партизани, близько 160 чоловік, 11 підвід і декілька вершників, пройшли біля Авдіївки, зайшли у с. Криски (де був спиртозавод), взяли кілька коней, чотири бочки спирту, забрали з собою шістьох охоронців, по дорозі заїхали в с. Шаболтасівку взяти продовольство. Проходили партизани біля села рано-вранці і 29 листопада. У щоденнику М. Попудренка за 26 листопада читаємо: «Вечером пустили в расход механика Крисковского спиртзавода, который приехал в Холмы за запасными частями, а аппаратчика решили использовать... Завтра едут за спиртом». І запис, датований 28 листопада: «Был Козик, Лошаков. Приехали со спиртом. Привезли 6 бочек по 400 литров – 2400. Убили трех сволочей. Жалко, что удрал «господин» управляющий. Завод взорвали» [14, с. 285].

Дмитро Браженко про результати партизанського нападу довідався тільки 2 грудня: чутки донесли, що вбито бухгалтера, старшого механіка, старшого охоронця та його помічника, підірвали казан для закваски, але сам завод не вибухнув.

15 грудня Браженко дізнається, що кілька днів тому партизани орудували у с. Орлівці: спалили будинок старости, їдальню поліції і взяли декілька охоронців. У М. Попудренка за 13 грудня є скупі свідчення: «Вчера Громенко возвратился из Орловки и Козиловки. Операция не удалась» [14, с. 287].

Найбільший бій біля Авдіївки, за свідченнями Д. Браженка, відбувся 21 листопада. Німці, угорці, румуни, українські (у тому числі авдіївські) поліцаї виступили проти партизанів. Цього ж дня М. Попудренко пише: «Только успел позавтракать, как разгорелась канонада противника по нашему фронту. Сегодня началась стрельба и наступление со стороны Козлянич, Олейников на Рейментаровку. Били с автоматических противотанковых пушек, из минометов и пулеметов. Выпустил более 100 снарядов и с десятком лент. Канонада длилась 4 час. 30 минут... Ответил на их огонь один взвод Туника. Остальные молчали целый день. Ранен с нашей стороны – 1 человек. Спалили сволочи половину Рейментаровки (около 200 дворов), Олейники, Богдановку, несколько дворов в с. Савинках и Самотугах» [14, с. 288]. Наступного дня, 22 грудня, Дмитро Браженко записав чутки, що горіли навколишні села, с. Рейментарівку помилково назвав «Елементарівкою» (записував явно на слух, назв навколишніх сіл не знав, бо сам родом із Полтавщини.)

25 листопада Дмитро Браженко пише про стрілянину з боку пенькозаводу, вже недалеко від своєї хати. Наступного дня він дізнається, що партизани стріляли в хату одного з поліцаїв, ті відстрілювалися. 22 та 23 грудня у щоденнику Миколи Попудренка занотовано про переїзд загону спочатку до Кистерських дач, а потім до хутора Майбутнє [14, с. 288]. Ріка Кистер, притока Убеди, починається на землях с. Авдіївки, до хутора Майбутнє із села рукою подати [1, с.15].

26 грудня і Попудренко, і Браженко розповідають про те, що німці спалили декілька сіл. Попудренко називає села Савенки і Самотуги [14, с. 289]. Браженко назв не дає, але пише, що дотла згоріли 4-5 сіл (за 18 км від Авдіївки), які вважалися партизанськими, причому поліцаї розстрілювали тих, хто тікав звідти.

Отже, щоденники Дмитра Браженка та Миколи Попудренка з великою точністю розповідають про ті ж самі події, збігаються навіть у таких дрібницях, як кількість діжок спирту, забораних партизанами з Крисківського заводу, що, безперечно, свідчить про достовірність обох джерел. Однак оцінки подій, дані командиром партизанського загону та мешканцем окупованого села, значною мірою відрізняються, а подекуди діаметрально протилежні.

Партизанські командири Попудренко і Балицький з гордістю розповідають про знищених «сволочей» – старост сіл, поліцаїв, священника, бухгалтера, механіка заводу, простих охоронців; в умовах війни їм ніколи кваліфікувати рівень співпраці цивільного населення з окупантами. Тим паче, що сам товариш Сталін у директиві від 29 червня 1941 р. наказав створювати нестерпні умови для ворога та його посіпак, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці [10, с. 24]. У розпорядженні заступника наркома НКВС УРСР С. Савченка від 30 листопада 1941 р. цей наказ уточнювався – необхідно знищувати фашистську адміністрацію: старост, мерів, керівників поліцейських органів, агентуру гестапо [10, с. 74]. Щодо загону М. М. Попудренка, то його бійці на той час уже впродовж місяця знищували значно ширше коло «посіпак», у тому числі механіка Крисківського спиртозаводу, який мав необережність приїхати до Холмів за запасними частинами. З точки зору сільського учителя, абсолютно лояльного до радянської влади, який брав участь у впровадженні політики розкуркулення на селі, був кандидатом у члени ВКП(б), новообраний староста с. Авдіївки Олексій Минович Серб, розстріляний партизанами, був гідний очолити село [21 жовтня 1941]. Те, що командир партизанського загону називає гарною справою – розстріл старости і священника, для мешканця окупованої території може закінчитися розстрілом невинних людей і спаленням села: «Та партизан мало хто боїться, як бояться, що німці після їх відвідин можуть багато перестріляти» [16 листопада 1941]. А ось директор Крисківського заводу опинився під прицілом як партизан, так і окупаційної влади.

Попудренко шкодує, що «господина» управляючого не вбили, а Браженко свідчить, що його обвинувачують у співчутті до партизан [2 грудня 1941].

Страх селянина небезпідставний, прикладом чого є наслідки кинutoї Г. Балицьким у хату старости с. Хлоп'яників гранати. Цікаво, що для Попудренка староста Хлоп'яників – шпигун (бо п'ять років був у німецькому полоні часів Першої світової війни і вільно говорив німецькою), а для Браженка він – «ворожбит, що одним поглядом людину їсть» [14 листопада 1941]. У документальній повісті Г. Балицького «Війна вночі» цей сюжет закінчується сентиментальною сценою: уранці трійка партизан зустріла свою кобилу Машку живою й неущокованою, її обіймали і цілували, раділи дивовижному поверненню підводи та гвинтівки Васюка на ній [2, с. 83-84]. Селянству Хлоп'яників і навколишніх сіл було не до сентиментів, староста села помстився за вбиту дружину: було розстріляно багато жителів села, Дмитро Браженко особливо засмучений розстрілом колеги – авдіївського учителя Семена Семеновича Лялька [15 листопада 1941]. Свої розправи хлоп'яницькі поліцаї поширили на навколишні села. Побували вони і в Авдіївці. Люди чекали на репресії, але обійшлося [1, с. 14].

М. М. Попудренко занотовував у щоденнику, що німці палили села, але не проводив жодних паралелей між діяльністю свого загону та помстою карателів. Жодної згадки про спроби захистити цивільне населення сіл теж не було, хоча постраждало, наприклад, с. Рейментарівка, де партизани 27 листопада проводили зібрання за участю близько 200 осіб [14, с. 285]. Не помічав цієї закономірності й О. Ф. Федоров (очолив об'єднаний обласний партизанський загін 18 листопада 1941 р.), який згадував, що новина про спалення тієї ж Рейментарівки погіршила настрої партизан [13, с. 322]. Справа у тому, що партизани не отримували зверху наказів захищати своє населення на окупованій ворогом території. Натомість причинно-наслідкові зв'язки між партизанськими провокаціями і німецькою помстою без зусиль з'ясував пересічний житель підкореної території: «Німці застосовують метод боротьби з партизанами через спалення тих сіл, де вони мають підтримку. Німці думають, що це приведе до мислі селян, що мов скоро вони візьмуть вила і підуть на партизанів, щоб даром села не горіли». Тому під час перестрілки неподалік від своєї хати Дмитру Браженку спокійніше бачити поряд поліцай: «В нас за коморою я замітив поліцаїв, які стояли на охрані. Це безумовно більш безопасно, правда близькі постріли лякають жінок» [25 грудня 1941]. З огляду на все вищезазначене, зауваження Миколи Попудренка «Колхозники зустрічали наших ребят с приветствиями, просили приходит почаще» [14, с. 282], – звучить, щонайменше, неправдоподібно. Значно більш щирим і відповідним до ситуації видається страх Браженка за себе і за свою сім'ю, яким просякнута буквально кожна сторінка щоденника. Таким чином, щоденники М. Попудренка та Д. Браженка, як сусідні пазли єдиного історичного полотна, створюють для історика можливість побачити події 1941 р. на Чернігівщині з точки зору доцільності дезорганізації ворожого тилу і з точки зору пересічного мешканця, залишеного у цьому тилу.

Тривалий час тема спалених сіл, зокрема справжніх причин та обставин їхньої трагедії, провокаційної ролі радянських партизан і підпільників, замовчувалася. І нині вона зазвичай не виходить за межі краєзнавчих студій [7, с. 155]. На Чернігівщині дослідники, які піднімають таку дражливу проблему, гуртуються, як правило, навколо теми корюківської трагедії 1943 р., де загинуло близько 7 тисяч населення. Полеміка з цього приводу знайшла місце на сторінках науково-документального дослідження В. Устименка [12]. Неодноразово питання про відносини між партизанським рухом і цивільним населенням окупованих територій ставив С. Павленко [9]. Представник Інституту національної пам'яті в Чернігівській області С. Бутко у своїх дослідженнях прийшов до однозначних висновків: «Жодна каральна операція гітлерівців не переривалася партизанами, бо було вигідно, щоби відбувалось якнайбільше звірств з боку німців. Усі знали, що німецькі окупанти за кожного вбитого солдата розстрілюють до ста чоловік, і цього наказу вони невідступно дотримувалися. А підпільники та партизани, вбивши німця, навіть не прикопували труп. Таке часто траплялося просто в населених пунктах, після чого гітлерівці відразу розстрілювали мирних людей, село спалювали. Населенню потрібно було довести, що голодомор 1932–1933 років, розстріли 1930-х – це так собі, а німецький режим набагато жакли-

віщий. Він справді страшний, але абсолютно рівнозначний більшовицькому режиму» [12, с.156]. На нашу думку, наведений нижче уривок щоденника Дмитра Браженка є прямим підтвердженням даної тези.

У наведеному нижче уривку заслуговує на увагу факт отримання Дмитром Браженком посади завідуючого Авдіївською школою. Автор навіть документ про своє призначення повністю переписав до щоденника, підкресливши цим значення посади для себе, тим більше, що виграв її у конкурентній боротьбі із колегою Ольгою Андріївною Лазаренко. Які мотиви мав для цього автор щоденника? Адже зробити інтерпретацію джерела можна, лише зрозумівши особистість самого автора. Виходячи з тексту щоденника, мотиваційних імпульсів було принаймні декілька. По-перше, Дмитро Захарович був людиною амбіційною та конформною, такі становлять опору державного апарату будь-якого авторитарного чи тоталітарного режиму. Можна без сумнівів сказати, що він би добивався цієї посади при попередньому сталінському режимі так само послідовно. А побічні завдання у процесі просування кар'єрними сходами, як то участь у розкуркуленні 1932 р. або агітація виїзду на примусові роботи до Німеччини у 1943 р. на Полтавщині, він пояснював для себе і нащадків існуванням відповідних законів, які він, зі свого боку, «не перекручував» [16 вересня 1941].

По-друге, призначення на посаду завідуючого школою певним чином захищало автора від потрапляння до «чорних списків» окупаційної влади як комуністичного активіста, учасника колгоспного руху. Цей страх абсолютно виправданий, а не надуманий, оскільки він був зятем і жив приймаком у колишнього голови колгоспу Петра Мусійовича Жука (якого через півроку таки розстріляли німці) та свояком розстріляного у перші дні окупації Федора Чепурного (директора МТС і чоловіка сестри жінки Браженка – Дуні) [6]. Тому Браженко так панічно боявся наклепів розкуркулених односельців і появи партизан, що рівною мірою могло закінчитися для нього розстрілом.

По-третє, посада директора давала можливість на отримання продуктового пайка, а в тих умовах це давало надію на виживання сім'ї, оскільки невелика кількість відпрацьованих у обшинному господарстві (колишньому колгоспі) трудоднів не забезпечувала родину хлібом, на ринку вівся виключно натуральний продуктообмін.

Не можна відкидати і того факту, що Дмитру Браженку щиро подобалося вчителювати (а не працювати колгоспним чорноробом, маючи вищу освіту, що в селі тих часів траплялося не часто), він всерйоз переймався неушкодженістю шкільного майна, під час підпалу німцями школи у с. Вергунах на Полтавщині при відступі 1943 р. автор щоденників сміливо кинувся її рятувати. Як бачимо, Дмитро Браженко мав достатньо мотивів, щоб застосовувати свою індивідуальну стратегію виживання у тих нелюдських умовах, створених за військового протистояння гітлерівського та сталінського режимів у 1941 р.

У даному уривку кидається у вічі ще один аспект – украй злиденні побутові умови життя українського селянства. Звичайно, втрата врожаю за відсутності техніки і худоби для його збирання та обмолот хліба серед зими пояснюються періодом війни. Але відсутність у родини, явно не найбільшньої у селі, зимового взуття, хоч якоїсь чоловічої шапки та рукавиць, виправдати війною неможливо. Текст щоденника свідчить, що така ж ситуація була і в сусідів, які домагалися повернення раніше проданих калош через знецінення грошей. А якщо додати, що автор щоденника купляв великі (очевидно, гумові) чоботи, щоб дружина прала у них білизну [12 липня 1941], то необхідно погодитися з думкою письменниці та літературознавця О. Забужко: «Українське село було відкинута сталінським режимом не на сто років назад, у прокляте Шевченком кріпацтво, – а, вважати, в кам'яний вік (тільки з колгоспними тракторами й орвелівськими «тарілками» коло сільрад: єдине, в чому виявилася сталінська «індустріалізація!»)» [5, с. 75]. Для 1941 р. це не перебільшення: колгоспні трактори були евакуйовані до приходу німців, «тарілки» мовчали, а селяни вміло «навертали» ціпом, прихованим у кожному у сні, обмолочуючи зернові та коноплі, і ручний млин (ймовірно, кам'яні жорна) був наготові. Дозвіл німців чинити шкури та смалити свиней сприймався за щастя, підосви для чобіт вирізали з автомобільних покришок».

Зазначимо, що в даному уривку автор також зачіпав теми церковного життя і

поширення містицизму, способи німецької й радянської пропаганди серед селянства та інші вкрай актуальні проблеми в дослідженні воєнного повсякдення.

1. Авдіївка в роки окупації. Рукопис. Експедиційний загін «З попелу забуття» під кер-м А.М. Лазаренка. – Авдіївка, Сосницький район, Чернігівська область, 2004. – 30 с.
2. Балицький Г. Війна вночі. Документальна повість. – К.: «Молодь», 1969. – 428 с.
3. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2. – С.71-89.
4. Еткіна І. Чернігівщина напередодні німецької окупації очима сільського вчителя (Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.44-60.
5. Забужко О. З мапи книг і людей / збірка есеїстики: – Meridian Czernowitz. – Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута». – 2012. – 376 с.
6. Інтерв'ю з Лазаренком Анатолієм Миколайовичем (онуком автора щоденників).
7. Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941 – 1944 рр.): український вимір трагедії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С.154 – 169.
8. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. – Кн. 1. – С. 7 – 42.
9. Павленко С. Чорний понеділок [Текст] / Сергій Павленко // Голос України. – 2003. – 1 березня. – С.12.
10. Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко; довідникові матеріали: Т.А. Афанасьєва, Т.В. Донченко, О.М. Сидоренко, І.К. Чаус. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 496 с.
11. Солдатенко В.Ф. Партизанський рух та його вплив на формування національної пам'яті в Україні // Актуальні проблеми партизансько-підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Упоряд.: С. В. Бутко, Р. І. Пилявець. Чернігівська обласна державна адміністрація; Український інститут національної пам'яті. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С.14 – 21.
12. Устименко В. У кожного своя правда. Істина одна. [Текст]: Корюківка: довічний біль / Василь Устименко; Черніг. облдержадмін. – Київ: «Україна», 2013. – 438 с.
13. Федоров А.Ф. Подпольный обком действует / Лит. запись Е. Босняцкого – К.: Политиздат Украины, 1986. – 783 с.
14. Щоденник М.М. Попудренка // Партизанська слава. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, О.В. Лисенко, І.М. Цимбаленко; довідникові матеріали: Т.А. Афанасьєва, Т.В. Донченко, О.М. Сидоренко, І.К. Чаус. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С.270 – 372.

Щоденник Д.З. Браженка

ЛИСТОПАД

1го ЛИСТОПАДУ

Перше листопаду переполюшив усю Авдіївку, та й не тільки Авдіївку, а увесь Понорницький район. Буде тепер страху і говору на кілька днів.

Поснідавши я виїхав підводою буртувати картоплю. Дивлюсь аж ідуть якісь люди озброєні. Думаю німці, але ж у громадянському. Чи не арештованих ведуть Ні. Всі з рушницями. Партизани! промайнуло в мені. Що робити?! Вертатись. Але промайнуло в голові, що партизани можуть подумати, що я тікаю, або збираюсь донести за їх і я поїхав прямо. Їх загін був чоловік 50 з двома підводами і кількома кулеметами. Я

собі з боязною проїхав. Вони мовчки пройшли і пішли до центру села. Я тоді по коню і скільки сили на буртовку картоплі.

Там нас зібралося кілька чоловік буртовщиків. Кожен боїться. Думає прийдуть і скажуть ану ходім з нами. Не підеш уб'ють, а підеш не сьогодні завтра німці уб'ють. Та самого то чи уб'ють, а от сім'я з малими дітьми може потерпіти. Буртуючи картоплю кожен поглядав чи не йдуть сюди. Потім нам діти повідомили, що партизани з села вийшли. Що було метою їх відвідування Авдієвки. Трудно сказати.

Ніяких важливих об'єктів в Авдієвці немає. Розповідають, що питали в людей кількох чоловіків: старосту, секретаря і одну жінку. Перш за все вони зайшли до секретаря сільуправління, але його дома не було. Потім зайшли до церкви, а там правили панахиди. Взяли попа і диякона. Диякона пустили, а попа забрали, говорять, що вони йому сказали:

– А, голубчик і ти тут?

Очевідно, партизани Холменського району, бо узнали попа, а він з Холмів, та й він їх, говорять, узнав. Видно з усього, що між партизанами і попом уже була зустріч.

Так, побувши год. 3 в Авдієвці партизани залишили село і вийшли на ліс, забравши старосту села і попа. Для чого? Нікому не відомо. Але на те вони партизани щоб дезорганізувати тил. Добре коли пустять, якщо ж не пустять, то прийдуть німці і можуть пострадати люди навіть безвинні. Бо дорого вони цінять і старосту і попа.

2 ЛИСТОПАДУ

Як слід було очікувати сьогодні тільки й говору було що про партизанів. Яка доля забраних двох чоловік так і невідомо. Після учорашнього і сьогодні почували себе не нормально. Тепер боїться німців. Можуть приїхати в Авдієвку і взяти кількох чоловік нічому не винувних. Чим гарантований кожен чоловік, що він не попаде в те число.

Йде осінь глибока, а потім і зима, які принесуть, ще багато не очікувань для села. Хоч би скоріше кінчалася війна! Тоді справи підуть по іншому. Тоді установиться міцний порядок. В період війни, можна очікувати щозавгодно. Боротьба йде разом і за життя і за смерть.

3 ЛИСТОПАДУ

Напрочуд тихий і теплий для цього періоду випав день. Якби ще було сонечко – то наче травень, хоч босий ходи.

По наряді бригадира їздив у поле за соломною. Всього їздило нас шість. Мені напарник був Кашич Ол. М. Після одного рейсу за соломною їздив у ліс по дрова. Необхідно приготуватися до зими.

Вечером з товаришами Порубаєм і Мирошником ходив до бані в Акафів, бо відчуваєш велику необхідність в цьому, тіло чешеться і наче носиш на собі якийсь тягар. Добре вимившись добре себе почуваш. Бачив сьогодні учителів нашої школи Вороб'я і Долік. Мав з ними бесіду про життя, про школу.

Цікавий момент. На згорівшому заводі, утворився винокурний завод. Гонять горілку в чергу.

4 ЛИСТОПАДУ

Було біля 4х годин ночі, як в селі виникла пожежа. Проснувся я коли в хаті була гомона. Рішив я не йти тушити пожежи, поскільки було вже пізно. Ранком вияснилось що згоріла хата Гарпини Ходот, там де квартирують Порубай і Мирошник. Оце думаю вчора побанились. Поснідавши, пішов я провідати як це воно сталося. Виянюється що загорілося через занадто сильне топіння грубки. Треба ж було щоб гості Воробее і Долік спали в теплі. Біля труби й загорілось.

Сьогодні в Авдієвці храм і ярмарок. Щороку народ втішно гуляє. Йдуть покупки, продаж по вулицях. Діти найбільше ждуть цього дня. Тай як не ждуть прийдуть ярмаркові і храмові куплять їм гостинців.

Пишу я щоденника в 1 час дня. Але ярмарку немає. Лише люди сновигають по вулицям. Але щоб купити чи продати цього нема, найбільшу необхідність у цьому

відчувають службовці. Ось і я грошей трохи є, а хліба, до хліба немає що купити. Коли б ще не діти. Діти не розуміють що нема, їм все дай. Підшви до чобота і то ніде за гроші купити, а обміняй на хліб. А де взяти хліба. Заробив у колгоспі 75 трудоднів. Одержав 90 кг. хліба. Очевідно більше і не одержу. А як жити зиму. Сьогодні настрій паскудний. Знаєш що люди гуляють. Є за що гуляти. А ти тут сидиш і не знаєш що робити, куди піти, де розважитися. В такий момент життя оцінюєш в копійку.

К обіді прибули і храмові сестра жінки з своєю свекрухою. Посідали обідати. Ось блюда: холодець, м'ясо, картопля, борщ, локшини, каша, вареники.

Після обіду сховався до німого Яценка Івана (дізнався що в нього є Чернігівські єпархіальні відомості*). Давно я їх пропитував. Мені вони були необхідні для дізнання історії с. Авдієвки і всього району.

Вечером знову повторився. Прибули на трапезу ще сестра тестя з своїм чоловіком. Щось в блюдо попалося, що помішало. Усі заявляють що болять животи. В мене також побалює. Почуваєш його наче надутого повітрям.

5 ЛИСТОПАДУ

І сьогодні одержав наряд на буртування картоплі. Привіз до бурта 8 возів картоплі. В огнищі пекли картоплю. Згадуються дитячі роки, коли, пасучи скот, пекли картоплю. Кашич А.десь знайшов каску російську, наклав нею кучу картоплі і обложив огнем. Одна картоплинка не спеклась. Дивлячись на каску думав я: чи знаєш ти, воїне, (коли ти живий), або чи знав ти, воїне, (коли ти мертвий), коли ти носив каску, що твою каску постигне така участь!

Ідучи додому, зайшов на пожарище пенькового заводу. Скільки цінностей (оборудування) гине! Які колосальні кошти загинули! Все побите, погоріле. Сумно і страшно робиться. Але ж це капля в морі. Хіба такі загинули заводи, підприємства! Куди більші!

6 ЛИСТОПАДУ

Вперше сьогодні відчувся сильний мороз, мабуть було градусів 8. Земля замерзла на вершок. Сьогодні з Соколом Іл. обкидали вдруге бурти з картоплею в полі. Холодно в картузіку. Ховаєш голову в воротник, засовуєш далі вуха. Та тільки це напрасно. Треба шапку, а її ніде купити. Рукам теж не краще. Що з шапкою те й з перчатками.

День був хмарний. Все говорило за те, що буде сніг. Так і є. Годин біля 3х почав іти сніг. І що ближче до вечора, тим сніг більше розігравався. Надворі стояла зима. Завтра візьмуть сані. Якщо сніг буде іти усю ніч, то в коліна випаде. А скільки ще не убраного урожаю! Солома також лежить у полі. Сьогодні колгоспники к-пу «Перемога», наче по наряді брали на вози, чуть кінь везе, соломі «Веселого Гаю». В «Веселому» говорять, що обробитесь тоді будете полувчорашню соломі, а перемозці свою забрали і чужу почали. От порядки!

Говорять, що сьогодні привезли убитих старосту села Серба і попа, яких були забрали партизани 1 листопаду.

Очевідно покищо 6 листопаду буде ще згадуватися. Кожного року 6 листопаду влаштовуються урочисті пленуми с/р**, РВК*** і інших радянських органів по поводу Жовтневих свят. Цікаво погляд німців на Жовтневу революцію в Росії.

7 ЛИСТОПАДУ

Щороку цей день відзначався як жовтнєве свято. В цьому році ні в чому і маленької прикмети цього не було. Наче це забувалося десятиріччями.

Не можу не відмітити про смішну і дурну поведінку одної, казалось би культурної людини, бувшої вчительки Авдієвської школи Садівничої Ол. Дм.

Вона ще в червні продала Дуні галосі. Ось сьогодні їй дур увійшов у голову. Прибігла з Понорниці і що хоч а віддай назад галосі, тикавши в руки ті заплачені 18 крб. Дуня безумовно правильно зробила не взявши грошей і не віддавши галосі.

* Дореволюційна газета Чернігівської православної єпархії;

** сільської ради;

*** районного виконавчого комітету.

Утром сьогодні тепліше було ніж вечером. Вечером появилсь морозчик. Дньом ішов сніг. Борючись за своє і сім'ї існування виписав з колгоспу за рахунок трудоднів 32 кг жита.

8 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні день був теплий. Сніг розтавав. Бригадир дав сьогодні наряд в поле на опсипку бурта. Працювало нас 4 чоловіка. Обсипали 2 бурти і закінчили 3й, що не кінчили позавчора.

Говорять, що хтось ту ніч на 3й бригаді підкинув прокламації, що в них писалося не знаю. Тільки в одній листовці ходять слухи по селу, що писалося про потірі германської армії. Ніби убито і ранених більше 4х млн. германців. Сильні бої ідуть на підступах Москви за 100 – 120 км. Дивуєшся тим, що хто може друкувати такі листовки? Очевідно партизани.

Вечером сьогодні організував поїздку завтра жінок у Н.-Сіверськ за сіллю, яку міняють за яйця, курей, квасолу і масло.

НЕДІЛЯ 9 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні день рішив пожертвувати, щоб відшукати де підошов. Але найти так і не вдалося. Правда найти то найшов, та тільки в ціні не зійшовся. Дивуєшся такому шкуродьорству. Один чоловік запросив за підошви 1 пуд. 10 фунтів хліба!

Вечером сходив у колгоспну канцелярію. Там саме кінчались колгоспні збори. На зборах було обрано нового голову (старосту) колгоспу Гапона Кіндрата Гуриновича, замінено кілька бригадирів. Було вирішено будувати млина в пеньковому заводі, використавши локомотив.

В Н. Сіверськ за соллю не поїхали. Не сприяла погода.

10 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні працював у колгоспі на обкиданні вдруге буртів. Погода була тепла. Буртували вдвох з Соколом Іпатієм. Страшнуvато буртувати в лісі удвох. Не закінчивши буртувати другого бурта вирішили відправитися додому. Взяли воза картоплі (20 п.) і поїхали. Люблю я таку природу, яка була в момент їзди додому. Тиха погода, густий лопатистий сніг, стройний ліс нагадували мальовничу картину.

Вечером в Авдієвці пройшли слухи наче в Понорниці були сьогодні партизани. Деталей їх відвідування невідомо.

Завтра думаю з Іпатієм поїхати в Криски купляти порося.

11 ЛИСТОПАДУ

Нарешті пощастило мені сьогодні через утікача з полону написати писульку до рідних моїх в с. Ново-Аврамівку. Утікач іде в Харольський район в с.Новочиху. Бажаю йому щасливо дійти додому і передати записку. Хай знають мої рідні, що я живий на світі. А де то моїх ще три брати?

Сьогодні ходив у Криски куплять порося. Але що тих 2 часа, які я ходив і питав порося. Прийшов одним кутком, але купити і не вдалося. Було напитуv малих, але й то просять кожні на обув і матерії на костюм. По дорозі найшли матеріал для мішків (12 шт). Говорять що вчора в Понорниці були партизани. Був білий і ніби вбито 3х партизан і одного поліцая.

12 ЛИСТОПАДУ

Оце кілька днів була тепла погода. Учора був у Крисках і що мені там дуже не сподобалося так це те що Криски занадто багаті на багно. Сьогодні їздив у ліс обкидати бурти вдруге. Нас було всього 9 чоловік. Утрюх обкидали 1 бурта. Закінчили в 12 годин.

13 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні настояща зима. Очевідно градусів п'ятнадцять мороз був. Ранком дуже поганий настрій було оволодів мною, а тут приходитьсь йти на роботу без шапки, рукавиць.

Вирішили з старим піти на болото накосити сіна, що нами і було зроблено. Викосили і згребли біля 0,30 га. Правда приходилось робити без обіду і відпочинку.

14 ЛИСТОПАДУ

На роботу нікуди не пішов. Договорились з батьком щоб я взяв підводу і приїхав по дрова, а він пішов косити. Але поїхати не вдалося, бо ні коней, ні воза не було. Всі розібрали для одержання соломи на трудодні. Що зробив корисного хіба те що дров трохи нарубав.

Сьогодні вечером зовсім настрій зіпсувався. Особливо коли дізнався, що багатьох з Хлоп'яників розстріляно. Розстріляли серед них і одного учителя Лялька Семена Семеновича, наче підозрюючого в зв'язках з партизанами. Знаю я старосту Хлоп'яників бувшого ворожбита, той одним поглядом людину їсть. В хату йому нещодавно в вікно кинено бомбу. Убито його жінку. От тепер він мстить.

15 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні також не на роботі. Вирішив сходити в Понорницю, щоб поговорити з старшиною про роботу. Говорять, що в Стахорщині, Риково школи займаються, навіть в Мізині готовляться розпочати навчання, а тут нічого ще і не чути про це.

В мене є бажання переїхати в друге село, а якщо дадуть пропуск то поїду додому на Полтавщину. Хотів для цього тут узяти справку хто я, але ні в колгоспі, ні в місцевому управлінні нікого не було та й в Понорниці говорять, що старшини немає, виїхав в Сосницю. Вечером настрій трохи піднявся у картюжній грі.

16 ЛИСТОПАДУ

Випав тихий безвітряний день. Але мороз не слабкий. Днём проти сонця трохи пом'якшало.

Сьогодні з старим їздили по сіно, що нещодавно накосили. Чогось тільки йому захотілося їхати саньми, хоч снігу і нема. Каже скрізь лугом льодком льодком. Суперечить у мене немає підстав. Сяк так туди доїхали. Наклали сіна і почали рушати. А тут коня взяв, чуть тягне. Прийшлося плечима допомагати зрушити з місця. Кінь посковзнувся і впав. Я здивувався чому старому прийшло, в голову взяти коня в санях по безсніжній дорозі і не кованого. Їдучи додому кінь кілька разів ставав. Прийшлося скинути копцю. А вже біля села кінь провалився в копанку і не в силах встати, почав іти під лід, тільки одна голова з води стирчала. Добре що підбігли з дому жінки на допомогу, а то пропав би кінь. Гуртом якось витягли. Запрягли. Та тільки вже не кінь а ми гуртом дотягли сані додому.

Сьогодні в селі був знову переполох. Думали що вїхали партизани. Як вияснилось то приїзжало в Шаболтасівку загін поліції с. Хлоп'яників за якимсь чоловіком, замішаного в партизанах. Та партизанів мало хто боїться, як бояться, що німці після їх відвідин можуть багато перестріляти.

17 ЛИСТОПАДУ

Теплий сонячний день випав сьогодні. Я працював сьогодні в колгоспі в бригадному дворі по уборці його, бригадир так його запустив, що соромно людям за нього. Чи думав я весною, перебуваючи в восьмому класі на уроці, опитуючи учня Цколенко М.Б., в тім що прийдеється з ним вмісті працювати в колгоспі, та ще на уборці бригадного двору. Ось як крутнуло життя.

Багата історичними подіями перша половина XX століття. Ось уже друга світова війна проходить, яка характерна тим, що противники в основному зустрілися ті самі що і в 1914 році. Скільки зараз бродить люду по світу! Жінка іде шукати свого чоловіка, сестра брати, діти батька. Зігнуті і схудалі постаті чуть сновигаючи ногами від втоми і голоду ідуть тисячі кілометрів, шукаючи своєї домівки. То все бувші полонені в німецьких військах. Частина з них, говорять не доходять додому. Вони затримуються німцями і направляються в лагерь. Багато пристають у прийми, дожидаючи кінця війни.

В селі вивішена об'ява в якій призивається населення вести боротьбу з партизанами, викривати їх. В противному разі, якщо буде допущено населенням до того, що

буде вбитий німецький солдат, то буде розстріляно сто селян, а якщо буде вбитий староста села, або поліцейський, то будуть перебиті всі комуністи, партизани та їх сім'ї.

18 ЛИСТОПАДУ

Був наряд даний молотить жито ціпом в гумні, але на роботу так і не вдалося сходити. Десь старий приклав сіном ціпа. День перевів на шуканні підошов, але так і не вдалося найти. Сьогодні днём до нас заходив один з плінних з с. Радіонівки далі Н. Аврамівки на 18 км. Попросив його, щоб він зайшов до моїх рідних і розповів про мене.

Не можу не відмітити, як населення тягне з заводу різне майно, наче епідемія напала, хто згорбившись несе пеньку, хто огорожу, а хто підводою везе. Не звертаючи уваги ні на заборону це робити, ні строгість покарання за це.

Теплий і тихий сонячний день.

19 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні молотив ціпом жито. Молотив один. Було всього снопів 27. Правда жито було побите. Здав у комори 25 кг. Правда робота не важка. Сьогодні мені вдалося дістати за одну «вещицу» жита 75 хунтів.

Сільстароста починав організовувати самооборону. Організовується в селі поліція. Привезено дозвіл від повіту про організації такої. В мене тільки є одно побажання, щоб в поліцію попали добрі хлопці, бо від них залежить порядок у селі, які не продали б інтересу народу.

20 ЛИСТОПАДУ

В колгосп на роботу не пішов. Сьогодні домовились вибрати олію в одного з заводських робітників. Цікаві времена настали, особливо для мене, поскільки за мого життя таких времен ще не було, а якщо і були, то не пригадую. Де був пеньковий завод, то тепер винокурний і маслобойний завод. В однім приміщенні встановлено апарат для вигонки самогону, а вдругім прес для видаки олії. Так от ми з старим і надавили на такому пресі з 24 кг сім'я (маслінок) 13 фунтів олії.

Крім цього тепер свободо кожен чинить кожї, смалить свиней і інше робить, що було раніше заборонено.

21 ЛИСТОПАДУ

Рано побрившись пішов у Понорницю до Транізона Івана на храм. Та ще й не бачив я його після того як він прийшов з армії.

Прийшовши в Понорницю, я зайшов у районне управління запитати старшину по питанні роботи шкіл. Все те що говорили ніби в ряді сіл Понорницького району приступають школи до заняття оказалось брехня. Старшина Редичева сказав що він був на нараді в Коропі по питанні роботи шкіл, там сказали щоб підготували штат школи. Про комуністів сказали щоб поки що утримались. Андрійченко між іншим висловився, що в школах робили в переважній більшості комуністи і комсомольці. А тому підход до учителів буде окремий. Я коли подумав так воно так і є. За виключенням старих учителів, а то комсомольці і частково комуністи працювали в школах, бо бачте на культурному фронті, особливо у вихованні дітей, була політика 100% охоплення комсомолом і партією учителів, які тільки годні були в них.

Ідучи в Понорницю, уже в самій Понорниці я почув часті удари дзвона. Мені показалося, що то дзвін б'є тривогу. Але ось доносяться удари менших дзвонів. То дзвони вибивали якусь мелодію у тимчасово створеній церкві. Чудно і любопитно послухати мелодію дзвонів після кількарічного їх мовчання. Все це мені нагадало дитинство, поскільки вони мені тоді найбільше врзались в пам'ять.

Днём гуляв у Івана Транізона. Гуляв не плохо. Пили самогонку. Він розказав про свою подорож додому з Західної України. Цікава була подорож. Ось коли є багатющій матеріал для письменників. Вечером ходили гуляти на край Понорниці до баби Химки. День пройшов не погано. Не стільки було питва як їди. Колиб увесь рік так їв, то думаю що було б не погано. Ночував у Івана.

22 ЛИСТОПАДУ

Ще лежали на ліжку, як до Івана зайшов товариш. Іван узяв і нагадав, що його сьогодні іменини. Той пристав до нього де хоч шукай горілки. Іван і достав її. А потім напители десь закуски, не вигнаної на храм. Тут і рішили її вигнати. Суматоха. А ось через пару годин вся апаратура була вже в хаті. Наскоро вмазали казан і давай гріти. Я розраховував що сьогодні бути дома, але по ходу справи бачу, що і цю ніч прийдеться ночувати в Понорниці. Годин у 4 почало капати. Горілка удалась кріпка та тільки пригоріла. Вечером прийшов до Івана. [...]*

24 ЛИСТОПАДУ

Ясний, тихий і морозний ранок. Одержав наряд гребти віку. Ось і віка некошена. Староста колгоспу вирішив хоч трохи схопити її. Вона ще не зовсім висипалась. Косити не можна (вилягла), а гребеться. Було там нас щось 23 душі. Згребли 6 га. Я копив. Працювали без відпочинку. Де там відчувати в мороз. Це не те що літом ляжеш в соломі. Кінчили рано. Додому прийшли було вже 3 години.

25 ЛИСТОПАДУ

Сьогодні ранок хмарний, а тому і трохи тепліший. По наряді їздив по овес у поле. Вірніше буде по мерзлячка. Овес не молочений був згребений і зложений в копички, потім був промок і змерзся. Там – же де сухіший завелось стільки мишей, як мурашок. Соломи й сліду немає – одна полова. Раз стрикнув вилками і одразу дві миші на стромив на вила. Гай-гай! Скільки пропало зерна. Скільки не оплачено колгоспнику за його пролитий піт. День малий, а возить далеко. Привіз всього один раз. Може й заробив 0,60 трудодня.

26 ЛИСТОПАДУ

На роботу в колгосп не ходив, але і без роботи не сидів. Бухгалтер колгоспу поручив мені переписати худобу на Ковалівці. Які цілі переслідувала перепись для мене невідомо. Поскільки система, режим новий, а тому нові закони, нові порядки. На облік брались велика рогата худоба, свині, овечки коні, птиця.

Ніколи не було як зараз. На всьому кутку (43 двори) ні в кого не було теляти, а корів 26 і лише в одного одна овечка з ягням, свиней 47 штук з них 35 до 4х місяців, курей 213 штук і вся худоба, правда ще трохи було коз. Чому мало тварин. Кожен лишень зарізав. Чому? Можна догадуваться. Боязнь про їх долю.

27 ЛИСТОПАДУ

Погода ось уже кілька днів стоїть постійна – хмарно і морозяно. Один раз привіз гречки з поля. Багато вже пропало, але все ж таки хоч цю схопити і то попаде хоч кілька грамів на трудодень. Після обіду з старим їздив у ліс по дрова. Добрих привезли дровець, березових.

Сьогодні заговіни. Затра початок пилипівки. Піст. Багато цей год буде постити тих, що раніше й не постили. Багато раді за те щоб був хоч хліб та картопля. Цей рік майже кожен має сім'є, а значить і олія буде. Хотілось знайти на вечер хоч бутилку самогону, та не прийшлося, зате мене з дружиною позвав Лебедь Ананій гуляти до себе. Годин з дві удалось погуляти. Всі крім нас уже були випиши (гуляють з ранку). Потягнувши стаканів два самогону і в мене заметелилось в голові. Почали співати. В десять годин розійшлися по домам.

Не можу не відмітити в щоденник такого факту. Говорять що хтось з колгоспників бачив у лісі повішеного чоловіка в якого на лобу написано по різному «спішу додому». наче це зробили партизани. Якщо це факт реальний то поведінка партизанів черезміру звірска і ніякому оправданню не підлягає. Але тепер може бути скільки багато брехеньок, що і в кармана не вбереш.

* дві сторінки вирвані.

28 ЛИСТОПАДУ

Знову район потривожили партизани. Ранком пішли по селу балачки, що в пеньковому заводі ночували партизани, але потім як виявилось вони лише їхали понад лісом біля Авдієвки і кілька чоловік заходило в завод, де питали чи є в селі староста і секретар. Як определяють очевидці їх було біля 160 чоловік 11 підвід і кілька вершників. Ноччю, як виянилось, вони були у Крисках, узяли кілька коней, чотири бочки спирту і по дорозі заїхали в Шаболтасівку надерли крупів і поїхали в ліс. Говорять що в Крисках взяли 6 охоранників, але їх доля невідома.

А дні ідуть для мене шаблоно сьгодні працював у колгоспі. Привіз з поля по одному разу гречки і вівса.

чим буде цей день для мене

29 ЛИСТОПАДУ

Тривожні часи настали. Немає спокою ні вдень ні вночі. Говорять що і сьгодні рано вранці проходили партизани понад селом. Тривожно ідуть дні. Живеш лише сьгоднішнім дньом, не знаючи який буде завтра.

Сьгодні в колгоспі працював, привозив з поля овса з Ірхою Д. і Уколенком Миколою. Що робиться з лісом! Як безпощадно знищується ліс. Валять молодняк на дрова. Це я впевнився після того коли зїздив після обіду по дрова. Користується населення безвластею. Але прийде ще час коли попитають винувника безпощадного знищення лісу.

Вечером щоб час укоротить грав з тестем в карти.

30 ЛИСТОПАДУ

Останній день останнього осіннього місяця 1941 року. Час летить скоро, хоч і час же. Сьгодні неділя. Нарешті удалось знайти сапожника, який пообіцяв пошити чоботи Дуні до неділі. За роботу бере два метри сатіну. Підшви вдалося дістати за так. Вирізали з куска скату (авто) пару підшов брезентових прорезинених.

Утрюмий вид має село. Трудно побачити людину, якщо і побачиш, то вона кудись спішить. Всі налякані жахливими подіями. Десь у лісі стрілянина. В Понорниці німці. В лісах партизани. Треба очікувати боїв, а бої зимою для сімейних без роз'яснень відомо кожному що значить. Будемо ждати завтраго, коли буде видніше ніж сьгодні.

ГРУДЕНЬ МІСЯЦЬ

1го ГРУДНЯ

Сьгодні вже перший день зими. Що принесе зима, чим вона буде для народу втянутого в війну? Немає ніяких впевнених перспектив і надій в завтрашньому дню. Один жах бере коли подумаєш про переживання людей фронтової полоси. Огонь змітає житло, спалює харчові поживи. Дорослий ще так сьак може перенести тягар війни, а діти? Ти йому не скажеш, не розкажеш і не впевниш в додержанні спокою. Воно не зрозуміє щоб бути терпеливим в такі злонещасні дні. Та й не може його організм перенести такі страждання. Ось я маю двох дочок 4 річну Валу і 1 річну Ніну. Не відчують вони що війна йде. Їх дитяча поведінка, яка нічим не відрізняється від довоєнного періоду. Це інколи мене дратує, але ж разом і бере жаль, коли подумаєш що воно не знає про значення війни. Та й розвага для мене тепер тільки біля дітей.

Сьгодні у гумні з Кашичем Ол. і Васюковим Ол. ціпами молотили рощені житні снопи. А скільки таких снопів!!

2 ГРУДНЯ

Вітряний випав сьгодні день. Весь день зривався іти сніг. Але випасти, так, щоб можна було саньми їхати так і не випав.

В поле їздив за вівсом. За роботою ще не так холодно, а їдучи було змерз. Після одної поїздки за вівсом ще справився з лісу привезти дров. Коли б став на шляху при вїзді в село з лісу, то мабуть не менше ста підвід нарахував би з дровами. Кожен

старається запасти дровами на зиму. А тут ще циркулюють слухи, що скоро заборонять виїзд у ліс по случаю боротьби з партизанами. Через це кожен спішить, щоб не залишитись без дров.

Говорять, що в Крисках партизани зірвали казан для закваски, а також були положені міні і в других місцях спиртзаводу та там не зірвались. Кілька чоловік партизани забрали з собою і вбили наче бухгалтера, старшого механіка, старшого охоранника і його помішника. Директор ніби утік. Його обвинувачують в співчутті до партизанів. Про це розповідав бригадир 3 бригади Скрипка Ол коли я був у конторі колгоспу.

Вечером грав для розваги в карти.

3 ГРУДНЯ

Надворі негода. Але негода не шкідлива для роботи. Іде сніг. Коли б літом ішов дощ, то кожен ховався б, а тепер – трусонув полами і сухий. Я одержав наряд від бригадира їхати по гречку в поле. Виїхав возом, туди ще нічого не було їхати, а назад краще було б саньми.

Вечером заходив гуляти до К. Л. його дочка хотіла поступити в Коропську школу записатися в 10 класі з приводу цього її мати учора мусила була сходити в Короп, але ще в Понорниці вияснилось що школа припинила зайняття і невідомо коли знову розпочне.

Кілька слів за різні слухи, що ходять. Що коли б усе це записував, то мабуть списав би гору бумагі і всього не переписав. Звідки ці слухи ідуть і чи вірять їм. Я думаю що багато з них є реальними, а частина і просто видумкою. Ось хоч би позавчора німий Стажок своєю мімікою і жестами розповів, що його баба бачила як везли партизанів через село кількома машинами зв'язаних і загнуданих дротом. Деякі начитані божественним читанням твердять, що німці довго в Росії не будуть, а буде якийсь цар Михайло. По поводу цього одній бабі навіть приснився сон, як билися два жереби. Потім з'явився орел і побив знесилених жеребів. Особливо розвилися дії партизан у Холменському районі. З розповіді тих хто там буває, або через плінних видно що вони майже встановили там свою владу. Загадали колгоспам розділити все майно. Політика їх ясна – щоб нічого не попалося в руки німцям. В Хлоп'яниках говорять затримана дівчина, яка шпіонила для партизанів. Вона ніби заявила що кількість партизанів досягла до 309 чоловіків. В чому ж причина, що відсутні загони німців для боротьби з партизанами. Зайняті фронтом.

4 ГРУДНЯ

Сьогодні також їздив по гречку в поле. Їздив уже саньми. Та малувато випало учора снігу. Де-не-де сані ідуть по землі. Морозяка сьогодні сильний чи вбереш в 20о С.

Вечером заходив гуляти до К. Л. Від нього дізнався, що з першого грудня буде встановлений теперішнім і бувшим службовцям та робітникам місячний пайок: 16 кг муки, 4 кг м'яса, 4 кг крупів і 1 кг 200 гр жирів на робочого. На утримання не знаю. Коли б дали пайок (безумовно, що за гроші), то було б добре. Тільки уявити картину становища службовця. Зарплата не йде, та хоч-би і йшла, то нічого за гроші не купиш.

Сучасний момент подібний до первісної торгівлі, коли ішов товарообмін. Але тоді кожен член суспільства виготовляв якийсь товар, який і збувався на ринок. А що за товар моєї професії? Це учні що я учив. Його я не візьму і не поведу на ринок. Значить такі як я залишилися за бортом. Той же труд, який я прикладаю на рядовій роботі в колгоспі за такий короткий час не може забезпечити існування моєї сім'ї.

5 ГРУДНЯ

Мороз не ослаб, а наче ще покріпшав. Сьогодні також їздив по гречку в поле, кілометрів за 5. Чуть було не залишився без роботи. Декому бригадир дозволив узяти коней для своїх потреб. Щоб вони поїхали в останню чергу, то за цим ніхто не слідкує. Вибравши кращих коней і сані, вони перші їдуть, а хто їде по наряді, то одержує, або й зовсім не одержує, гірші коні і сані. Порядочок! Виходить рука руку миє. Тільки найшовши поганенькі сані виїхав по гречку в 11 годин.

Сьогодні і мене занесено в списки для одержання пайка.

6 ГРУДНЯ

Мороз більш 20о. Але це мене не затримує. Я, наче по розпису, виконую свою щоденну місію – їду на наряд з віжками і оброттю через плече. Багато злякалося морозу і не прийшли на наряд. Бригадир змушений був бігати по хатах і заганяти на роботу. Мені припало сьогодні їхати в поле за молотаркою. За нарядом старшини колгоспу, кожна бригада мусить виділити по два чоловіка і дві пари коней. Так нас зібралось в полі 8 чоловік і 16 коней, а разом з підвочиками 12 чоловік і 21 коней. Молотарку привезли легко. Встановлювати будуть біля пенькового заводу. Думка рушієм використати локомотив. Крім того говорять що в «Перемозі» дістали шестерню до привода.

Це було б добре коли б пішли робити дві молотарки. Треба б вимолотити до першого січня, щоб закінчення року не вводило бухгалтерії путаниці.

Сьогодні в Авдіївці появився загін найманої поліції і німців, очевидно по справі організації охорони села і боротьби з партизанами.

7 ГРУДНЯ

Неділя. Вихідний день. Але ніякого досугу. Краще буденний день, бо скоріше іде час за роботою. Стрільба, що проходить в селі навіває щось неприємне відчуття. Пройдуть дні, відчиканиться певна до цього привичка і нічого неприємного і страшного не буде. Говорять що стріляють охоронники села.

Офіційно уже оголошено, що з 6 год. вечера і до 7 ранку все населення мусить бути дома. А тут ще й дома при відсутності часу при паршивому бликунчику нічого не хочеться робити. Кожен день пограєш в карти та й лягаєш спати. Пізніше 9 годин вечера ніколи не сидиш. Вже боки добре належиш. От коли виспиєшся з 9 до 8 ранку, 11 часів соню!

Десь недалеко є хутір Лосинівка*, то говорять, що там партизани вбили 4х німців, тоді німці не шукаючи партизанів оточили хутір і спалили, не випускаючи нікого з хутора. Десь є і велике село Перелюб** яке три дні горить, якщо це правда. Там говорять ішов бій між партизанами і німцями. Німці застосовують метод боротьби з партизанами через спалення тих сел, де вони мають підтримку. Німці думають що це приведе до мислі селян, що мов скоро вони візьмуть вила і підуть на партизанів, щоб даром села не горіли.

Перед вечером несподівано припало випити пару рюмок самогону. Нещодавно сусід Петро Андрійченко прийшов з армії. З приводу цього і позвав він нас з дружиною. Гуляв там і Адаменко Микита. Чому я його згадав у щоденнику. Було це ще у 1932 році. Уповноважений міліціонер Ворожбит узяв мене і кілька чоловіків на виконання завдання як він сказав піймати бандита. Отказався я не міг, бо я тоді був комсомольцем. І ось цим бандитом був цей Микита. Його тоді було таки вловлено. Що з ним було зроблено цього я не знаю. Тепер же Микита в поліції. Ось як круто повернуло життя. Живеш наче в карти граєш. Учорашній ворог сьогодні становиться при владі. Учорашній друг сьогодні становиться ворогом.

Кілька слів про евакуацію скоту, що відбувалося в серпні. Учора учасниця евакуації Романенко Марія розповідала про цю евакуацію. Як видно з її розповіді, та й треба цього було очікувати, багато скоту загинуло по дорозі. Ось по дорозі недалеко з Авдіївки народжуються в овечок ягнята. Що з ними робити? Додумуються: головою об землю, цим і закінчується їх коротке життя. Свині в дорозі пристають. В табір де скот зупиняється являються евакуйовані євреї і безплатно їх забирають, говорячи, що мають на це право. А скільки їх порозбродилось, особливо лошат і корів. Один тільки жах бере, коли подумаєш скільки загинуло народного достояння. Якщо удалось догнати 10% скоту до місця призначення, то це ще й добре. Було й так що череда залишалася десь на лузі, а чередники завертали оглоблі і тікали додому. Череда

* с. Лосівка Холменського району повністю спалено німцями 3 грудня 1941 р. (165 жителів загинули) [Спалені села і селища Чернігівщини в 1941 – 1943 роках: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів. – Чернігів: Вид-во Десна Поліграф, 2013. – С.47.] (далі – Спалені села...).

** часткове спалення села датоване 1942 р. [Спалені села... – С.37.].

розбродилась по всіх сторонах, частина гинула а більшість попадала в руки селянам і присвоювались, а частину продавали за безцінь тим селянам, де худоба вигнана, але непощастило там залишенням черед. Так нещодавно придесенські села віддавали корів за метри матерії. Ось і тепер дехто з селян уже привів корів або молодняк з сел Холменського району також за метри матерії, чи якийсь приношений одяг або якихось 4 – 5 пудів хліба. Для других війна приносить нещастя, горе, обсиротіння, а для других поживу.

З розповіді Романенкової видно, що в Курській області говорили про Авдієвку, що тут німці висадили десант в 600 чоловік. От тепер і вір всім тим слухам, що походять наче й від авторитету. Тут прорвалися дивізії, а повідомляють, що висадився десант.

8 ГРУДНЯ

Порівнюючи з попередніми днями мороз значно ослаб. По наряду бригадира їздив у поле за вікою в 6 км. від Авдієвки. Очевідно годин до 12 справився. Після цього їздив в ліс по дрова. Але і не вдалося добрих дров набрати. Тільки доїхали до лісу, як ось поліцейських три чоловіки ідуть до пенькозаводу. Мій старий тут і розтірався, по його поведінці я бачу що згоден би вернутися додому без жодної палки дров. У лісі назбирали гілля і з тим поїхали додому. Після роботи сховався за чобітми Дуні, що шилися в одного сапожника.

Ішовши назад зайшов у контору колгоспу «Веселий гай». Вже йдучи додому, мене староста колгоспу Гапон К.Г. відізвав в сторону і каже

– Ну, Браженко, ти вже не бійся.

– Чому? – питаю його.

– Мене вчора про тебе питали, чи не відлучався ти куди, то я сказав, що ти регулярно ходиш на роботу. Пропитували ще про одного, про Ніколайця.

Я знав про те щоб не питали про мене. Але до цього треба додати, що коли про мене питали, то значить хтось з своїх односельчан і говорив про мене (!) Що саме? Про що? І чому мені раніше було боятися. Що кому я зробив поганого. Невже хто вважає що я погане зробив, учивши дітей грамоти? Цікавилися про мене очевидно районоване начальство поліції. А можливо і сам Гапон нагадав за мене. Тільки мене цікавить чому саме на нас з Ніколайцем зупинилися. Ніколаєць уже біля двох років чи і більше як виключений з партії, я також вибув з кандидатів у липні місяці. А про те хай говорять. Аби не мав за собою вини.

Сьогодні вечером десь дістали ручну мельницю, то вечером «намололи» крутивши руками кілограмів два муки. Це визвано тим, що млини неділя дві закриті і невідомо коли підуть.

9 ГРУДНЯ

На наряд пішов саме, як кажуть на розбор шапок. У нас пізно готують сніданок. Рішив поснідавши сходити на наряд. Мені було виписано їхати в поле по соломі, але сані вже всі порозбирали. Тоді вже я пішов молотити коноплі в гумно. Дали мені напарників хлопчаків двох, а потім ще де взялося і третє дитя, то я вже його відправив молотити окремо. Біда молотити з хлопчачками. Ціпом ще не вміють наворочувати, та й не заінтересовані, щоб вимолотити. Правда напрасно й молотимо. Снопи конопляні погнили, зерно поросло. А все через безгосподарність бригадира.

Сьогодні з сміхом розповідали деякі колгоспники про метод окремих плінних добродушного їх прийому. Починають ворожити. А що тим дурним бабам їм хоч слово почути від любого болтуна про сина, чоловіка чи брата або батька. Один «ворожбит» сідає біля столу, а другий стоїть. Всі присутні сідають біля стола, взявшись за його руками.

– Столік, столік піднімись, – говорить ворожбит.

– Столік, столік подчинись. – Стіл на місці.

– Столік, столік піднімись. Тоді стіл піднімає назамітно сидячий «ворожбит». І стільки разів через скільки днів прийде задуманий додому. Чи про що і мав скільки

дітей, чи дома чоловік. Одної чоловік пішов на наряд, а наворожили, що скот погнав і не скоро вернеться. Коли про це їм сказав то один сміхом сказав

– Уже і не встиємо виучитися бо близько додому до Козилівки.

10 ГРУДНЯ

Сьогодні бригадир роздав коней для своїх потреб. Я раз зїздив по дрова. Ще дрова рубав, як піднялась сильна хуртовина, яка вечером перетворилася на дощ. Так що вдруге за дровами і не вдалося зїздити.

А народ озброюють. Уже і Коцур (директор пенькового заводу) сьогодні ішов з рушницею. Говорить, що всіх чоловіків будуть визивать для організації оборони села. Якбуть треба 280 чоловіків. Перед вечером ходив у контору к-пу. Там уже бачив і Кочубку Ф. Д. стояв з рушницею біля сільмага. Діжував на шляху. Сьогодні вже з 5 год вечера ніхто нікуди і до 7 ранку.

11 ГРУДНЯ

Ще рано, чи було 8 годин як мене позвали в штаб місцевої поліції. Поснідавши я пішов. Оказується, що визивають для чергування. Але чому визвали? З усього як видно, всі чоловіки, починають з 16 років і до 50, зобов'язані нести охорону села. Такого обов'язку прийшла черга і до мене. Поскільки прийшов я пізно, пости були розставлені то чергування перенесли на завтра.

Сьогодні молотив коноплі. Цікаво читати це через якісь десяток років, коли буде період мирного часу, що зимою молотять коноплі, гребуть віку, возять копи, рвуть люпин. Намолотив 3 ½ копи.

Погода ранком була морозяна, а вечером ішов дощ. Учора вечером читав відозву бувших комуністів, працівників НКВС міліції і інших установ до – населення Сосницького району. Зміст загальновідомий. Що нового там було це про характер майбутньої України, виходячи з націонал. соціалізму:

- 1) Поміщики і капіталісти до влади не допускаються.
- 2) Селяни обробляють землі стільки, скільки в силах.
- 3) Кожен виробник збуває свої вироби в необмеженій кількості за своїм розсудом.
- 4) При налагодженні фінансової системи податки будуть тільки грошима
- 5) Наймана робсила забороняється.

В відозві зазначено, що тільки це є справжній соціалізм.

12 ГРУДНЯ

В сім годин я вже був у штабі місцевої поліції. Мусиш виконувати розпорядження. Мене призначили чергувати на розі шляхів Наточіївки і траси. Говорять, що частину громадян беруть на випробування через охорону очевидно попав і я в те число. Напарник мені попався поганий, Ісаєнко Сашко, дитяча ще поведінка в нього. Аж трусяться руки, щоб стріляти. Так було і сьогодні. Я пішов обідати, а він, видаючи себе за героя перед проходжаними повз нього дівчат вистрілив в трубу аптеки. В цей час ішла якась стрільба десь в сторону Лузіків. Тоді з поліції направило на пост, звідки почувся вистрел, думаючи, що він тривожний, вийшло протилежне, тоді його й забрали й посадили на двоє суток в холодну. Або ось такий ще випадок. Учора учителя Бирика Костю в штаб. Там саме вечером хто то, випивши стріляв в приміщенні. Це всіх налякало й вийшли з приміщення. Костя також утік. Сьогодні його пошитали як не підкорившогося і також посадили, просидів біля часу. Це з його слів. Можливо, що була інша причина, чого він не сказав. Його також визивали на чергування.

[...]**

його партизанів. Безумовно це пояснення безпідставне. Ану поспробуй його дістати? Днём була тривога для села. Десь недалеко говорять появилися партизани. Туди й поїхала охорона кількох сіл. Чуть було рушничну і кулеметну стрілянину, але причин, що визвало її і наслідки до вчора ще не були відомі. Після перериву (1 місяці) сьогодні правилось в церкві. Там було об'явлено що сьогодні вибори старости. Я також було прийшов на збори, але там ще нікого не було. Довго не ждавши пішов додому. Чи були збори – не знаю. Вечером різали в карти.

* дві сторінки вирвані.

15 ГРУДНЯ

Дні котяться, що шарики в вічному моторі. Не дивлячись на те що час тривожний, а дні короткі. День проробив, а рано приходиться лягати спати. А ніч в сні скоро проходить. Правда і ноччю інколи присняться кошмарні сні. Ось одну ніч сниться, що мене на роботу вчителя не приймають. Я тоді плачу. На другу ніч сниться чиста текуча вода і в ній я ловив рибу. Позатуніч сниться домівка. Дома були Петро й Іван, але Колі не було. Він ніби знаходиться в Москві при Верховній Раді в кімнаті №5. До нього навіть наша мати їздила. Сю ніч снівся сон знову про домівку, але вже нікого з моїх братів дома не було, всі ніби були в пліну, а Петро ніби в Курському. Інколи сняться сні, що я літаю і для мене нічого страшного немає. Я втікаю від людей, що хотіли мене зловити, піднімаючись високо – високо за хмари. К чому ці сні? Безумовно що це продукт дневних переживань. Інколи сняться партизани чи німці. Коли б щоденно записувати сні, то списав би десятки зошитів за рік.

Час для Авдіївки зараз значно тривожніший чим для інших південних сіл. Ходять балачки, що десь недалеко оперують партизани. Так кілька днів тому вони з'явилися в Орлівку, спалили там будинок старости, столову поліції і ніби взяли кілька чоловік охрани. Зараз говорять, що німці приступили до очищення від них місцевих лісів. Для допомоги їм двинулись і місцеві загони поліції. Кілька рядків прийшлося витерти про церкву що вже було записано учорашнім днём. Сьогодні працював у колгоспі, привозив гнилі снопи в конюшню.

16 ГРУДНЯ

Ноччю трохи випав сніжок. Знову прийдеться братись за сані. Що день, то все міняєш то сані на воза, то воза на сані. По наряду мені сьогодні випало привозити сіна з луга. К 12 год сіно привезли. Я бачу що майже всі лаштуються по дрова. Спішать скидати сіно як попало і кобильчину по ребрах у ліс гайда. А мені дров хіба не треба чищо. А скинув сіно в засторонку і втрюх поїхали по дрова. Поїхали туди, куди майже ніхто не їздив в Грековське. Туди бояться їхати, думають що там є партизани. А там і сліду їх не було. Зате добрих дровець нарізали. Багато сухостою. Приїхавши додому – біда була. Староста к-пу кричав, що так сіно звалили. А на мене каже, що позавчора їздив по дрова і сьогодні знову поїхав. Їздив я не позавчора, а в п'ятницю. А коли другий їздив майже через день, то того мало бачить. Чогось я великий в очах. А сіно не правильно звалили. Начали бувший бригадир і завгосп. Вечерком ходив у контору, то староста тільки регоче. Поручив мені, щоб з завтрашнього почав відпускати полову (гречану) колгоспникам.

17 ГРУДНЯ

Кошмарний сон цю ніч мені приснився. Приснилась Костюченко Катя в самошешшому стані. Тільки наче вона не вбита німцями, а кудись була заслана. Так ось вона являється і обвинувачує мене в постигшій їй судбї. Наче мене хоче задавити. Часто голос її доноситься, але її не видно. Я од неї палкою відмахуюсь і на цьому проснувся.

Так сьогодні по дорученні старости к-пу відпускав колгоспникам полову. Почали з другої бригади. Сьогодні вже молотила молотаркою 1 бригада. Погано молотить що сире. Прийдеться сушити зерно, а потім сортувати. Молотили гречку. Вечером фасовали сім'я.

18 ГРУДНЯ

Майже всю ніч не спав. Безсонниця напала. Всяко вже передумав. Рано утрое ходили до Коцура олію давити. Не кінчили давити олії пішов відпускати полову. Перед вечером був у конторі колгоспу «Веселий гай». Там уже сьогодні були доставлена директива про план здачі заготовки «Веселим гаєм». Зернових (жита або пшеницю) 560 цн, сім'я 120 цн прядива 25 цн, соломи 50 цн курей 200 штук. Крім цього кожен двір мусить здати по 8 штук яєць і 7 літрів молока до 1 січня 1942 року.

19 ГРУДНЯ

Тепер населення святкує майже кожне релігійне свято. Правда сьогодні празник

не малий Миколая. На роботу ніхто не вийшов. Правда мені Гуринович загадав щоб я полову відпускав для 1ї бригади але ніхто не прийшов получати. Там ціле «добро», а не полова. Добра на гній тільки.

Ранком зайшов до Кашича Андрія побритися. Побривши Андрій угостив мене самогоном, якого він учора нагнав. День пройшов як і обично так шаблонно і скучно. Не можу не згадати такого моменту як встановлення в селі пушки для охрани. Зараз все ввійшло в привичку і такого інтересуючого нічого не представляється. А коли прийдуть роки то для Авдієвки цікаво буде знати що твориться в селі. Переїзжаючи через село німці залишили протитанкову пушку з несправним замком, бойка немає. Так от цю пушку і встановили в селі. Учора вечером уже навіть була спроба вистрелити. Замість бойка хлопці, не хлопці, а смілчаки просажували гвіздок, били по ньому молотком і цим проізували вистрел. Так ідучи учора в 5 год вечера додому був проізуваний вистрел. Вперше за життя чув як снаряд через голову протьюхав і десь далеко в лісі розірвався. Так же сьогодні проводилась стрільба. Погода стоїть тепла. Ноччю правда випав сніжок, але розтав.

20 ГРУДНЯ

Дньом сьогодні вже був невеликий морозчик. Ще тільки я сьогодні встав як уже чомусь прибігла дівчина Картіля Льови і сказала щоб я прийшов до нього. Чому ж це подумав. Може думаю по поводу того, що позавчора мені Гуринович говорив, що є така думка, щоб мене поставити завшколою, з приводу того що теперішній завшколою нічого не робить. Насправді воно таки нічого й не робиться. Навіть вікна не всі посклились. Вдівшись пішов я до Картіля, аж вияснюється, що то він мене звав, щоб я йому допоміг виписати повідомлення на поставку колгоспниками яєць і молока.

Учора для Авдієвки була велика подія і я не записав. В конторі колгоспу «Перемога» зібралося чимало людей. Подія зборів один – вибори старости села. Кандидатур поступило три. Обрали Роговенка Харитона Михайловича. Кандидатури можна було виставляти всіх крім євреїв і бувших комуністів.

Випадок необережності. Учора трапився такий випадок. Рано утром до одного колгоспника зайшов поліцай (до Маркевича) і шуткуючи зробив постріл в дівку. Пуля пройшла кріз стегно одної ноги, через таз і вийшла в другу ногу. Той хто зробив постріл (Штаба) хотів застрелити себе, але в нього відняли гвинтівку. Тоді він забіг додому попрощався з сім'єю і зник невідомо куди. Очевідно до своєї сім'ї в Дніпропетровськ. Сьогодні ця дівка в Понорницькій лікарні померла.

Сьогодні увесь день відпускав полову для 1 бригади. Після обіду ходив в управління. Там дали зразок писати повідомлення.

21 ГРУДНЯ

Сьогодні рано встав. Писав повідомлення. Думав щоб учора вечером написати, але майже увесь вечер провів за ігрою в карти. В 10 годин кінчив писати. Написав 230 штук. Одні їх в сільуправління. Там мені заідали щоб я ще написав. Але ж треба йти й полову відпускати. Такий мені вчора був приказ. Не знаю що і робити. Та тільки трудно щоб хто сьогодні прийшов по ту гнилу полову. Зараз день 1 година. Пишу чому не вечером. Становище таке, що не знаєш що буде вечером. Ось зараз чути на північний – захід стрілянину гармат, кулеметів і рушниць. По пострілах чути що бій іде не маленький. Говорять що проти партизанів виступили мадяри, румини, німці і українці, в тім числі з Авдієвки кілька чоловік. Чути як бій приближається все ближче і ближче. Що буде вечером трудно сказати. Буде все благополучно запишу в щоденника.

Вечер. Через годину після того, як писав я щоденника, стрільба почала втихати. Розповідають ті що їздили в ліс подрова, як чути було рев моторів літаків. Мабуть чи не бомбили вони укріплення партизанів у лісі, а про це говорять, що вони побудували настоящі доти. Після обіду я було прийшов у гумно відпускати полову. Але хоч би хто прийшов. Жодної душі. Так видно вже хочеться її получати. А тут ще й

стрілба. До обіду мабуть помішало і служби в церкві, а потім похорон пристреленої дівки. Полова горить. Прийшлося розворушити. Там була така гаряча, що кажеться ось-ось спалахне.

Перед вечером зайшов до мене Бирик Костя. Зіграли кілька партійок. Але немає охоти грати. Десь люди кров проливають, та не знаєш що і самому буде сьогодні, завтра.

22 ГРУДНЯ

Я не бачив, але розповідають, що всю ніч горіло десь на заході. Правда ще вчора вечером звідти окутувалась Авдієвкою димом. Сьогодні ще не було встановлено, що горіло, говорять наче Елементаровка*, чи то Сядрин чи якесь інше село. Тепер не стільки правди, скільки говору. Або ще такі ходять бабські говори, що партизани мобілізували все чоловіче населення від 15 р. до 50 років для боротьби з каральними загонами.

Ранком сьогодні був у конторі сільуправління, носив писані мною повідомлення на здачу заготовок молока і яєць. Там мені Аврам Никонович сказав, щоб я прийняв школу, там же була і Ольга Андріївна наче б то через те, що вона думає виїзжати з Авдієвки. Насправді не через це, а через те, що в школі нічого не робиться. Але знаю, що і мене в районі не затвердять. Між іншим сказав, що вечером я зайду знов і поговоримо про школу, тим часом Аврам їде в Понорницю може що нового привезе. Вечером я таки сховався туди, але нічого мені не було сказано. Я також почав розмови на цю тему. З цим і пішов додому. Склалося враження що в Понорниці мені відмовили.

Сьогодні з села багато поспішало в Понорницю на базар, а також щоб купити з торгів єврейське барахло. Бачте кілька днів тому в Понорниці постріляно всіх євреїв і малого і старого, щось біля сорока чоловіків, так от наче їх барахло і буде сьогодні продаватися. Особисто мені кажеться що хто б він не був, а з постріляного одягу не носив – би. Та в Понорниці даром бігали. Ніякого барахла не було, а базар якщо і був, то не по моему карману. Іде товарообмін і основне хліб. Дуня ходила також на базар, але прийшла ні з чим додому, бо за гроші не було що купити.

І сьогодні днём я відпускав полову колгоспникам.

Моя дочка чотирирічна Валя любить щоб я її чухав (а більше ніхто).

– Папка, почухай блохи, – каже вона. І це щовечора. Так і зараз, тільки добре її почухавши лягла спати.

23 ГРУДНЯ

Ще рано голова колгоспу прислав записку, щоб я організував перекидку в гумні полову в другий куток, поскільки сьогодні починають молотити віку. Коли прийшли робочі до молотарки, організували перекидку полови. Розворушивши її, пішла така пара і сморід, що хоч тікай. Немає нічого і дивного. Молотять мокру гречку, а полова гріється. Не особливою охотою її і получають. Сьогодні получає 4 бригада, але получило біля 1/3 колгоспників. Роздаючи полову, тут же молотить і молотарка. Біда хлопцям – курцям. Не купиш тепер махорки, ні сірників, ні бумагу. Один в одного просять. Кілька хлопців звернули цигарки, а спичок немає ні в одного. Може в кого і є, але економить. Бачу що домовились мої хлопці командувати одного в кузню за огнем, яка стояла за півкілометра.

А на заході уже ось третій день доноситься до нас канонада. Сьогодні було чути далекі розриви авіабомб. Перед вечером бачив старосту села, який хоче щоб я взявся за школу і привести її в гідність, вірніше в готовність до навчання.

24 ГРУДНЯ

І сьогодні «відпускав» полову. Правда ніхто не приходив получати. В чому причина не знаю. Та відпускати так можна. Сидиш наче на печі. Питається де та піч взялась коли в гумні мороз. Сьогодні полова гріється більше чим коли. Гаряча зверху,

* Автор мав на увазі село Рейментарівка Холменського району, що було повністю спалено німецькими окупантами (загиблих 115 жителів, без датування) [Спалені села... – С.37].

а чуть тільки прогребеш, то як руку чуть держиш так пече. За день відпустив тільки трьом. Днём ішов сніг. Крім того ноччу випав сніжок. Настрій сьогодні в мене гіршого вже нетреба. Навіть голова болить від думок. А тут ще побутові умови зовсім розстроюють. З усього видно, що нами недовольні, що ми живемо в старих. Вони чомусь вважають, що ми їх об'їдаємо, сидимо на шиї. Я сам знаю, що діти дратують своїм криком. Мене ще більше дратує, що мене хочуть принизити, хочуть зробити, сам собі кажучи «гімної – долі». Думають що коли я не учитель, то будь в усьому мужичком. Їж грязними руками, вилки в сторони, а тягни грязними пальцями. Невірна така думка. Бо не чоловік для культури, а культура для чоловіка. Культуру треба привити і до мужичка.

25 ГРУДНЯ

Поскільки ніхто не йде получати полову, то староста колгоспу приказав забрати полову по бригадах в конюшні. Взявши сані в колгоспі поїхали в ліс по сіно. На цьому припинив писати щоденника. Було біля 9 год вечора, як раптом почувся постріл з автомата десь недалеко біля хати. Старий увійшов з надвору і сказав, що біля заводу іде безперервна стрілянина. Вийшов і я послухать. Дійсно там ішла рушнична стрілянина. В нас за коморою я помітив поліцаїв, як стояли на охрані. Це безумовно більш безпечно, правда близькі постріли лякають жінок. Від страху їх бере наче лихорадкою. Бідні аж освіжіться вийшли. Нікого сон не бере. Хіба візьме в такій тривозі. В селі неспокійно. Очевідно напали партизани. В вікно видно як хтось вчотирьох, між ними жінка з дітям пробігли шляхом в село. Дописую щоденника ранком 26 грудня. Покищо нічого невідомо про стрільбу. Перед вечером мене визвав було староста сільуправління. Привізши сіна, поскидавши його і поснідавши пішов я в управління. Одночасово думаю й зареєструюся. Саме йде облік воєннооб'язаних. Надворі йде сильна хуртовина. Визвав староста був з приводу школи. Думають такі зробити мене завідуючим школи. Дали мені одну дерективу про інвентаризацію всього майна по школі на 1 січня 1942 р. Препрошують сходити в Понорницю на затвердження очевидно. Якщо завтра буде погода не погана відвідаю Понорницю. Чомусь у мене складається таке враження що там відмовлять, хоч правда не без того що про мене вже говорили. Що до призначення мене завом то думка і твердження в мене одні: працювати на користь народу я завжди готовий. Школу в порядок привести треба.

Народ просвіщати необхідно.

26 ГРУДНЯ

Ранком погода трохи вгамувалась, але біля 10 годин знову пішов снігопад. Я все ж таки не взираючи на це збирався в Понорницю. Мені пощастило. Директор МТС Порубай їхав в Понорницю, то й я з ним поїхав. Доки він перепрягав коня я зайшов до місцевого управління за відношенням до Понорницького старости, про рекомендацію мене завом школи.

Там дізнався про причину вчорашньої стрілянини. На краю села, біля лісу живе один поліцейський. Він учора тільки приїхав з компанії по боротьбі з партизанами. Його проводив староста. Ось почався обстріл його квартири. Подана тривога з цього й почалося, те, що за учора я зазначив у щоденнику. Взявши відношення поїхав у Понорницю. Аврам Никонович посприяв мені одержати документа про призначення мене завом школи. В документі писалося:

Понорницьке районне управління 26 – XII, 41 р №4

Посвідчення

Пред'явник цього громадянин Браженко Дмитро Захарович призначається на посаду завідуючого Авдієвської середньої школи, якому надається право привести в належний стан будівлю школи, огорожу та майно, а також встановити кількість учнів по класах, зробити список їх.

Староста Райуправління Андрійченко
Секретар Сорока

Думаю що з тою роботою, яку мені доручено справлюся успішно. Ожидуючи підводи для повернення додому, зайшов у кооператив. Там торгував старий друг Сліпченко Ів.Ів. Правда офіційної торгівлі, покищо йому не дозволено. Продає по записках старости. Все ж таки мені вдалося дістати кілька карандашів. Сьогодні розповідають, що кілька сіл, чотири чи п'ять, до корня вигоріли, а населення перестріляно, як партизанське. То в неділю ноччю і горіли ці села. Ті що тікали з села, як розповідають учасники облави, розстрілювалися з кулеметів. От що кілька днів тому творилося за 18 км від Авдієвки. Погода сьогодні надзвичайно паршива. Розійшлася сильна хуртовина. добрим конем додому їхав. За півгодини доїхав. Правда добре продуло. Їхали проти вітру.

27 ГРУДЕНЬ

Морозяка і вітряна погода випала сьогодні. А на молотарку загадує бригадир. Що до мене, то я сьогодні на роботу не вийшов. Згідно призначення мене завідуючим школи, пішов сьогодні до Ольги Андрійовни приймати школу. Фактично немає чого там приймати, одні приміщення і ті не в повній справності. Що до майна, то можна його перелічити на пальцях двох рук. Всього дев'ять об'єктів: шкільних будинків – 5, погреб – 2, сараїв два, столів 3, скамейок – 16, ослонів 2, досок – 5, рахівниць – 2, оконного скла 9 шт. Видно з настрій Ольги Андр., що бажання передавати школу в неї відсутнє. Приймавши школу прийнявся за складання списку громадян, які розтягли шкільне майно. Думаю, що тепер при допомозі місцевої влади і поліції до 1 січня все майно буде знесене.

Вечером ходив у баню. В бесіді з одним поліцаїв він мені повідомив, що школи на Україні будуть не більше чотирьох класів. Його це власна думка, чи хто говорить, не знаю. Тільки думаю що не вірно. Він це обґрунтовує тим, що немає кадрів і літератури. Мов поки підготують кадри. Думаю, що старі кадри також будуть працювати не гірше чим будуть нові.

28 ГРУДНЯ

Неділя. Неробочий день. Я посвятив неділю для розшукування шкільного майна. Переш за все вивісили об'яву такого змісту Об'ява

Доводиться до відому громадян села Авдієвки, що майно забране в школі негайно повинно бути повернуте школі. Ті громадяни які будуть ухилятися від повернення майна школі будуть покарані по законах воєнного часу. Підлягає поверненню все без виключення майно. Прийом майна проводиться в приміщенні школи від 10 год ранку до 2х годин дня. Сільуправління.

Зміст такої об'яви було учора складено старостою села. Днем прийшов до кількох громадян села, в яких знаходилося шкільне майно. Всі сказали, що будуть нести. Особливо це на їх вплинуло після того як в церкві і на зборах в колгоспі «Веселий Гай» староста об'явив, щоб все майно забране в якій би то не було організації повинно бути повернуте. Після обіду прийшов у с. Шаболтасівку одвідати сім'ю Олександра Дмитровича Савицького. Дивися на його дітей і жаль бере, тим більше, що ніхто не думав щоб його могли мобілізувати в армію, як хворого на серце і старого. Ішовши додому зайшов до К. Л. Ф. місцевого секретаря. Побесідувавши з годину зібрався вже було йти додому, як вони мене затримали. Я в дечому їм услужив. То в подяку цьому найшли самогону і вгостили мене. Так ото погуляли не плохо. В Льови й настрій піднявся, а то було ні слова не вимовить. Бачте спортили йому настрій сьогодні.

Сьогодні ходять слухи, що в Елементаровці не 1, не 4 і не 9 дворів залишилось, а біля 40, в кожній хаті живе не менше 10 сімей, вірніше членів сімей. Мало є таких щоб повністю залишились сім'ї. Та з цього видно що все ж таки не все село загинуло.

29 ГРУДНЯ

Нарешті почали сьогодні нести шкільне майно. Боятися бути покараними по законах воєнного часу. Перш за все принесли музичний інструмент, стульці, та іншу дрібницю. Дехто пробує відказатися доставити коньки, лижі. Але напрасно – доставляють. Сьогодні вечером мені вдалося дістати найцінніше для мене – карманний

атлас СРСР. В ньому детально подано кожну область СРСР. Мені як географу цей атлас завжди буде стояти в допомозі.

Перед вечером був у сільуправлінні. Цілком оправдую дії старости з приводу його присіканні тих людей, що в присутствених містах ругаються, зсилаючись до матушки, навіть не взираючи, що там можуть бути діти, жінки і старі. Зайдіть в любов колгоспну бригаду, там ви почуєте всяку ругань. Можуть ругатися, гірше п'яниці бувши мої учні. Питається, чи мають ці люди совість. Вони вважають що це є їх гордим достоїнням. Громадкість повинна осуджувати тих людей, які проявляють себе антикультурно, безсовісно, подібно дикунським проявам.

30 ГРУДНЯ

Починаю писати з сна, який сю ніч мені приснився. Наче я нахожусь в невідомому будинку з групою людей за столом. Хто такі люди не пригадую. Ось в кімнату з'являється велика гадюка, такої ніколи в житті не приходилося бачити і чути. Обов'язок убити цю гадюку припадає наче б то на Порубая. Він її бере за голову і відкидає в сторону і готується відрубати голову. Але що було далі не знаю. Я обережно вийшов з цього будинку. В передній кімнаті, гадюка ця наче облянула і утворилася з цього куча гадості. Я ніби крикнув: – Ось скільки жиру! Що значить цей сон.

Днем працював в школі. Приймав від громадян села шкільне майно. Вечером сьогодні знову всі перелякалися. Було біля 10 годин вечора. Погравши в «дурочка» полягали спати. Я ще не заснув, як Катя увійшла в хату де я спав і каже:

– На лісничі щось тупа. Я встав і пішов у передню. Там старий каже, що він чув, як щось ходить на хаті. Всі поперелякувалися, трусяться. Я подумав і кажу що хто б туди заліз і чому? Проста причина цього стуку. Заліз на хату кіт і щось качає.

31 ГРУДНЯ

Останній день 1941 року. Перелистуючи щоденника, потрапляєш на 1 січня 1941 року. Тоді писав я про те, що дехто дивився на 1941 р. з страхом. Вийшло по їхньому. Чи можна очікувати іще більш чудовищного чогось страхітливого як війна, яка приносить, не що інше як руїни, голод, каліцтво, сльози і сіє смерть. От тепер я бачу що живеш наче в карті граєш, або що та шахматна гра. Тільки один невмілий хід приводить часто до проігришу. Те зробилось і тепер з країною на міжнародній арені. Для мене тільки б починати жити на обидві ноги, та війна перепутала всі карти. Закінчив було я педінститут, нарешті я директор середньої школи. До цього під кінець першої половини 1941 р кількість дефіцитних товарів на ринку збільшувалась. За друге півріччя 1941 р. я пережив і переніс стільки переживань, хвилювань і страхіть скільки не було за всі мої 30 років життя. Правда тепер знову я директор школи. Справи як будто налагоджуються. Всі сили тепер прикладую щоб відновити школу. Сьогодні також збираю майно. В других місцевостях справляють ялинки, зустрічають новий рік, а я вечером до 10 годин програв в карти.

В данной публикации впервые обнародован следующий отрывок дневника сельского учителя с Авдеевки Черниговской области Д. З. Браженка времен Второй мировой войны. В предисловии материалы этого отрывка сопоставлены с другими источниками и данными научной литературы, обращается внимание на проблему взаимоотношений советских партизан с сельскими жителями оккупированной территории.

Ключевые слова: дневник, немецкая оккупация, партизаны, спаленные села, повседневная жизнь крестьян.

The article first brings into the light the next fragment of a rural teacher's diary of the village Avdiivka Chernigiv region Brazhenko D. Z. World War II period. In the pretext the materials of this fragment are confronted with the others sources and data of the scientific literature, the problem of the relationships between soviet partisans and the villagers of the occupied territories is paid attention to.

Key words: diary, German occupation, partisans, burned villages, peasants' everyday life history.

Марина Шевченко, Олександр Білоус

БЕЗ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ... ДО ІСТОРІЇ ОДНОГО СПАЛЕНОГО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Проведено джерелознавчий та науковий аналіз трагедії найбільшого знищеного населеного пункту Європи в роки Другої світової війни. Висвітлено корюківську операцію, яка передувала спаленню містечка, визначено роль і місце радянських партизанів у подіях початку березня 1943 р.

Ключові слова: Чернігівщина, Корюківка, спалені села, перше Чернігівське з'єднання партизанських загонів.

Характерною особливістю Другої світової війни стали величезні втрати серед цивільного населення окупованих нацистами країн Східної Європи. На шляху до підкорення нових територій та завоювання «життєвого простору» нацистські вожаки не гребували найбруднішими технологіями для знищення інакомислячих та залякування місцевого населення.

Найвищого ступеня та цинізму нацисти досягли вже в період Великої Вітчизняної війни, впроваджуючи нові методи екзекуцій, каральних операцій, залякування місцевого населення в Україні, Білорусі, західних регіонах Росії, внаслідок чого лише українська земля за ці роки втратила 4,5 млн. цивільних громадян¹. При цьому зауважимо, що винищення населення не було явищем спонтанним чи якоюсь імпровізацією, це було поступове, планомірне і методичне втілення ідеологічних нацистських програм, закладених ще у мирні 30-і роки минулого століття: «...повністю деіндустріалізувати країну, суттєво зменшити кількість міських мешканців, колонізувати німцями, бельгійцями, данцями та шведами найродючішій землі України. При цьому сільських жителів планувалося частково депортувати на схід, частково розселити окремими поселеннями подалі від «арійських» сіл та міст, утримуючи їх у повному невігластві і напівдикому стані»².

На цьому тлі окремою проблемою постає питання знищення цілих населених пунктів як в Україні, так і в Європі загалом. Однак якщо спалення населених пунктів Лідице (Чехія), Орадура-сюр-Глана (Франція), Хатині (Білорусь) були чітко спланованими акціями, то у випадку з українськими селами часом виникає низка запитань, на які й дотепер важко дати однозначну відповідь.

Досить часто причиною спалення українських поселень були не пункти до виконання нацистського плану «Ост», а діяльність радянських партизанів та колективна відповідальність місцевого населення перед гітлерівською владою. Прикладом системи заручництва та колективної відповідальності може слугувати окупаційне оголошення, яке експонується в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» про спалення села Баранівка Миргородського району Полтавської області: «У ніч з 4 на 5 листопада 1941 р. в селі Баранівка, за 30 км на північ від Миргорода, здійснено напад на 4 німецьких солдатів і одного квартирмейстера. Як каральний захід за цей злочин було розстріляно 10 жителів цього села, а село спалене і стерте з лиця землі»³.

© Шевченко Марина Юріївна – завідувач відділу Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років».

© Білоус Олександр Павлович – старший науковий співробітник Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років».

В Україні більшість спалених сіл припадає на територію Північно-Східного та Північно-Західного регіонів, тобто на території з великою кількістю лісових масивів. Північно-Східна Україна вважається колись радянського партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни. Відступаючи, Червона армія і ЦК КП(б)У залишили тут значну кількість диверсійних та партизанських груп. Після Київської катастрофи регіон заповнили полчища червоноармійців-оточенців, які, пробиваючись на схід, поступово ставали поповненням для партизанів Чернігівщини та Сумщини. Напади з боку партизанів, диверсантів і оточенців уже з осені 1941 р. ставали для окупаційної влади приводом для знищення навколишніх сіл, хоча населення останніх переважно ставилося до партизанів вороже і не мало з ними жодних стосунків. Рівненщина та Волинь у роки війни стали ареною протистояння, розпаленого нацистами між українським та польським населенням.

Українські та російські архівісти, порушуючи тему спалених сіл, причину трагедії також вбачають у діях партизанів. Однією з перших бойових операцій об'єднаного партизанського загону Чернігівської області було знищення 1 грудня 1941 р. ворожого гарнізону в селі Погорільці Семенівського району Чернігівської області. Бій закінчився цілковитою перемогою «народних месників». У відповідь на ці дії партизанів карателі 2 грудня 1941 р. спалили село Тополівку Холминського (нині Семенівського) району – всього спалено 209 дворів і знищено 111 жителів⁴. У спецдонесенні заступника наркома внутрішніх справ СРСР І. О. Серова «Про бойову діяльність партизанських загонів Української РСР» читаємо: «... Партизанський загін під командою т. Черняк, що діє в Ямпільському районі Сумської області, здійснив наліт на с. Антонівка і знищив 6 танків противника. Після цього німці спалили село... Загін під командою т. Коновець здійснив напад на німецький штаб у с. Бондари та знищив понад 10 офіцерів і близько роти фашистських солдатів. Після цього німці спалили село»⁵. Цієї думки дотримуються і київські історики І. К. Патриляк та М. А. Боровик: «З розгортанням партизанського руху карателі починають знищувати цілі села, спалюючи або розстрілюючи їхніх мешканців»⁶.

Донедавна офіційною цифрою кількості спалених сіл карателями під виглядом боротьби з партизанами вважалося 321 українське село, при цьому було знищено 49 тис. 274 мирні мешканці⁷. Книга-меморіал «Вінок безсмертя» наводить дещо вищу цифру – 334 села⁸. Однак і вона не відповідає дійсності, оскільки значна кількість сіл тут не врахована тільки тому, що за результатами роботи Надзвичайної державної комісії з виявлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям і установам Радянського Союзу, вони не значилися як ті, що спалені повністю. Нещодавно питання спалених населених пунктів України висвітлили й автори анотованого покажчика «Україна під нацистською окупацією», які підраховували, що в 1941–1944 рр. на території України було знищено понад 670 сіл⁹. На території Чернігівщини, згідно з покажчиком, кількість спалених сіл становить 57 (із них нині не існує – 2)¹⁰. Але і тут також не має якоїсь сталої цифри, заступник директора Українського інституту національної пам'яті, доктор історичних наук Д. В. Веденєєв указує 61 спалений населений пункт¹¹.

Найбільшим населеним пунктом в Україні, спаленим у роки Великої Вітчизняної війни, вважається райцентр Чернігівської області – містечко Корюківка, у якому було знищено близько 7 тис. місцевих жителів.

Відділ пропаганди та агітації Чернігівського обкому КП(б)У у звіті «Про звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Чернігівщині» вказує дещо іншу цифру: «За два дні в містечку по-звірячому було знищено понад 5 тис. чоловік і спалено 1290 дворів. Від районного центру залишилося лише 10 будинків»¹². Таку само кількість знищених жителів подає і секретар Чернігівського обкому КП(б)У Кузнецов у листі до першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова: «У лютому місяці 1943 р. повністю спалений районний центр Корюківка, населення якого надавало активну допомогу партизанам. Тут німцями розстріляно і спалено на вогнищах понад 5000 осіб»¹³. Дещо різняться дані щодо кількості загиблих і спалених господарств

у «Доповідній записці командира з'єднання партизанських загонів Попудренка»: «3 березня 1943 р. каральний загін під керівництвом гестапівців спалив райцентр Корюківку (1370 дворів) та по-звірячому замучив-вбив понад 4000 осіб радянських громадян»¹⁴. Уперше цифра 7000 осіб з'явилася у «Списку партизанських сіл, знищених німецько-фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації Чернігівщини (1941–1943 рр.) за надання допомоги партизанам»¹⁵ та у повідомленні Надзвичайної державної комісії з виявлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і завданих ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам Радянського Союзу про «Злочини, вчинені над мирним населенням німецько-фашистськими загарбниками»: «Після знищення всього населення місто було спалене, всього загинуло 7000 осіб»¹⁶. У повідомленні детальніше описано й весь перебіг подій 2-3 березня 1943 р.: «Було повністю спалено райцентр Корюківку з усім населенням, яке під виглядом перевірки документів було зібране в приміщеннях громадських установ (ресторані, земвідділі, театрі, клубі та інших) і там розстріляне з автоматів; одночасно загони жандармерії обходили околиці міста і на місці розстрілювали усіх, хто зустрічався на їхньому шляху»¹⁷. В акті Корюківської районної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників «Про масове знищення мирного населення містечка Корюківка» зазначено, що «персональним обліком, проведеним у місті Корюківка, вдалося встановити 1388 людини, решта – 5612 людських жертв залишилися неопізнаними»¹⁸.

З самого початку війни Корюківка, оточена великими лісовими масивами, розташована далеко від магістральних шляхів і основних комунікацій області, притягувала до себе оточенців та диверсантів (у перші місяці окупації тут навіть не було німецького цивільного апарату). Партизани, не ховаючись, пересувалися містечком, збирали із селян продуктовий податок, налагодили роботу радіоточки, приймаючи передачі з-за лінії фронту. Лише 13 грудня 1941 р. німецькою поліцією населений пункт було очищено від «народних месників», і в містечку з'явилася окупаційна адміністрація. Відтоді до трагічних подій березня 1943 р. містечком прокотилося декілька хвиль терору проти місцевого населення: «У січні 1942 р. німецько-фашистські людоджери знищили все єврейське населення Корюківки в кількості 300 осіб. Наприкінці лютого 1942 р. з приїздом пана Добровольського (син колишнього корюківського поміщика) було розстріляно 130 членів партизанських сімей і районних партійних працівників»¹⁹.

На початку 1943 р. ряди народних месників поповнили близько 60 колишніх корюківських поліцаїв, які почали активно боротися з окупаційною владою (під впливом поразки Вермахту під Сталінградом)²⁰. Разом із партизанами колишні поліцаї захопили районний центр, у якому не було на той момент німецьких військових підрозділів. Намагаючись відновити в містечку окупаційну владу, до Корюківки було направлено угорську піхотну бригаду «Гонвед» (саме тоді вона поверталася з фронту для відпочинку й переформування). Переважаючи партизанів у живій силі та техніці, не зустрічаючи сильного опору, угорці зайняли населений пункт у ніч проти 24 лютого 1943 р. Наступного дня – 25 лютого 1943 р. – бригада продовжила свій шлях на захід, а до Корюківки увійшли підрозділи німецької жандармерії²¹. Було заарештовано близько 400 місцевих мешканців, сто з яких були звинувачені у співпраці з партизанами та поліцаями-дезертирами і того ж самого дня були розстріляні²².

Узимку 1943 р. перше Чернігівське з'єднання партизанських загонів повернулося на територію Чернігівщини з Брянських лісів. Місцем базування мали стати Єлінські ліси в Щорському районі (тут планувалася реорганізація для подальшого рейду на Правобережну Україну). Авторський колектив монографії «Чернігівська обласна партійна організація в роки Великої Вітчизняної війни», описуючи події лютого-березня 1943 р., не вдаючись до подробиць, зазначив: «Здійснюючи рейд на Чернігівщину взимку 1943 р., з'єднання здійснило ряд успішних бойових операцій. Найбільшою була корюківська. У ніч з 27 на 28 лютого партизани розгромили у Корюківці ворожий гарнізон, що складався із 225 окупантів, знищили основні комунікації

противника, взяли великі трофеї і звільнили 180 в'язнів»²³. Потрібно зауважити, що О. Ф. Федоров у цей час перебував у Москві, де отримував останні настанови щодо майбутнього рейду на Правобережжя, а операцією керували заступник командира першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів М. М. Попудренко, начальник штабу Д. І. Рванов і командир партизанського загону ім. Й. В. Сталіна Ф. І. Коротков.

Зі спогадів партизана-федорівця В. М. Анисимова: «Надійшла звістка, що в селі Низківка Щорського району Чернігівської області фашисти розстріляли людей за зв'язок із партизанами. Незабаром стало відомо, що така акція готується і в Корюківці: заарештовано близько двохсот патріотів, яких нацисти збираються стратити 28 лютого 1943 р.»²⁴. Однією з причин нападу партизанів на містечко стала інформація про ув'язнення двох синів партизана, командира взводу Ф. М. Ступака. У ході операції містечко було оточене, перекрито всі шляхи сполучення, заблоковано залізничну станцію. Перший взвод першої роти партизанського загону ім. Сталіна отримав завдання вийти до барака, у якому перебували ув'язнені корюківчани. В операції брав участь і Ф. М. Ступак: «Він прорвався крізь шквал вогню на територію тюрми, безстрашно нищив фашистів, але сам упав, стікаючи кров'ю. Батько-партизан ціною власного життя врятував своїх синів. Одному, молодшому, було дванадцять років, старшому – чотирнадцять...»²⁵.

Окрім звільнення заручників, партизани мали на меті розгромити залізничну станцію, де були зосереджені значні цінності військового призначення, завдавши цим ворогові значних матеріальних втрат. Під час операції підричники на станції знищили ешелон із технікою та боеприпасами, призначеними для боротьби з партизанами. М. М. Попудренко про подію відзвітував ЦК КП(б)У та Українському штабу партизанського руху (УШПР): «27 лютого 1943 р. група партизанів під командуванням начальника штабу Рванова розгромила німецький гарнізон на залізничній станції Корюківка. Знищено 8 однотонних причепів, 160 покришок для автомашин, 2 гаражі, механічну майстерню, слюсарню, 2 лебідки на автомашинах, склад пального з бензином, склад із сіном, пакгауз із картоплею, телефонну станцію, склад із дровами й оборонною лісопродукцією – 1000 кубометрів. Висаджено в повітря ешелон, при цьому знищено 18 вагонів, виведено з ладу залізничні стрілки й зірвано колію завдовжки 5 кілометрів. Висаджено в повітря дерев'яний міст довжиною 8 метрів, знищено будинок держбанку з грошовою коморою і зв'язок.

Взято трофеї: 2 станкові кулемети, 119 гвинтівок, 2500 патронів, зерно, продукти і масло. Взяли в полон 4 мадярів і 1 німця – колишнього залізничного майстра з м. Дрездена. Захоплено документи управи й комендатури. Визволено 97 в'язнів, приречених німцями на смерть»²⁶. Зазначимо, що дана радіограма була відправлена 2 березня 1943 р., саме тоді, коли пожежі в містечку досягли апогею.

Учасник Корюківської операції, Герой Радянського Союзу Г. С. Артозєєв згадував про події останнього місяця зими 1943 р. так: «По дорозі довідалися, що в Корюківці зараз уже не 150 гітлерівців, як спочатку донесла розвідка, а значно більше. Але повертатися було пізно... Майже цілий день тримали партизани у своїх руках Корюківку. Було знищено понад сотню гітлерівців і поліцаїв, виведено з ладу лісозавод, паровий млин, маслобійню, знищено склад із паливом, телефонну станцію, пошкоджено стрілки на залізничній станції. Під час цієї операції партизанами був захоплений і розстріляний гебітскомісар, який керував каральними репресіями проти корюківців»²⁷.

Відомий український письменник М. С. Шеремет, перебуваючи за спеціальним розпорядженням УШПР від листопада 1942 р. до квітня 1943 р. у розташуванні першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів, також став свідком подій кінця лютого – початку березня 1943 р. у Корюківці, що знайшли відображення в його працях «В лісах України»²⁸, «В партизанських загонах»²⁹ та в партизанському щоденнику: «Вдумливо розробили план нападу. Тут, як і скрізь, відзначився начштабу Дмитро Іванович (Рванов). До операції підійшли з усією відповідальністю, дотримуючись правила сім раз відмір, а раз відріж... За півтори години «навели порядок» у комендатурі, в гестапо, в банку»³⁰.

Мешканці залишеного містечка були попереджені партизанами про можливі каральні заходи нацистів у відповідь на знищений гарнізон, вивезених бранців, захоплені матеріальні цінності та військові трофеї. Частина населення (здебільшого партизанські та червоноармійські родини) покинула рідні оселі й рушила вслід за партизанами до лісу. Переважна більшість жителів могла тільки здогадуватися, яка помста чекатиме на них за зухвалі дії «народних месників».

Розплата прийшла вже наступного дня, коли до Корюківки прибув загін карателів, аби провести показову страту в'язнів місцевої тюрми. Усвідомивши результати подій, що сталися напередодні, служба поліції безпеки розпочала масову екзекуцію. Розстріли тривали два дні: «містечко повинно було щезнути з лиця землі разом з усіма своїми жителями»³¹.

24 березня 1943 р. секретар Чернігівського підпільного обкому партії і командир окремого партизанського загону ім. Й. В. Сталіна М. М. Попудренко, доповідаючи ЦК КП(б)У та Українському штабові партизанського руху, зазначив: «За останні 10 днів загін очистив Корюківський район від ворога»³². У зверненні Чернігівського підпільного обкому КП(б)У та штабу партизанського руху до трудящих області він указав: «Кров'ю людською залиті руїни Чернігова, Бахмача, Корюківки, сіл Михайло-Коцюбинського, Остерського, Холминського та всіх інших районів області. Ще й досі дзвенять у вухах крик, стогін, прохання допомоги покалічених, розтерзаних, спалених корюківців, яких душогуби-німці протягом двох днів кололи, душили, розстрілювали, палили...»³³.

Можемо лише припустити, чому тільки 14 березня 1943 р., а не двома тижнями раніше партизани відновили боротьбу проти окупантів. 5 березня 1943 р. з Москви повернулися О. Ф. Федоров, В. М. Дружинін, Г. В. Балицький та інші³⁴. Наступного дня розпочалася реорганізація з'єднання. Основні сили першого Чернігівського з'єднання партизанських загонів відправлялися у рейд на Правобережжя, а на Сіверщині залишався М. М. Попудренко із ввіреним йому окремим партизанським загonom ім. Й. В. Сталіна (300 бійців). Тому доречно, мабуть, буде зазначити, що бойова операція у Корюківці наприкінці лютого стала можливою лише через наявність у містечку (й у місцевій тюрмі зокрема) партизанських родин, які не хотіли залишатися напризволяще, зважаючи на майбутні події. Адже про те, що в місті готується показова страта причетних до радянського партизанського руху в'язнів, знало все населення міста.

Від трагічного для Корюківки березня 1943 р. минуло вже понад 70 років. У пам'ять про загибель її мешканців у містечку відкрито пам'ятник-меморіал «Невинно убитим мирним жителям Корюківки». У 2010 і 2011 рр. Українським інститутом національної пам'яті, Чернігівською обласною державною адміністрацією та Корюківським історичним музеєм видано збірник документів «Корюківка, 1943: злочин проти людяності»³⁵ та довідник «Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 р.»³⁶. У 2011 р. Президентом України було підписано указ «Про заходи у зв'язку з 70-ими роковинами Корюківської трагедії» з метою вшанування пам'яті знищеного нацистськими окупантами міста та виховання у громадян шанобливого ставлення до подвигу й жертвності попередніх поколінь.

У наш час ще актуальнішими стають знання і пам'ять про Другу світову війну. Саме оцінки репресій щодо беззахисних мешканців населених пунктів окупованих територій у відповідь на боротьбу партизанського руху є важливою засадою утвердження толерантності та безумовного засудження їхнього можливого здійснення потенційними організаторами та виконавцями.

1. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 557.

2. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні (1941–1944) / Т.С. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 28.

3. Оголошення про покарання мешканців с. Баранівки, які здійснили напад на чотирьох солдатів Вермахту / Фонди Меморіального комплексу «Національний музей

- історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (далі – Фонди МКНМІВВВ). – КН-16355. – Л-1085.
4. ЦДАГО України. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 146.
5. Русский архив: Великая Отечественная. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы. Т. 20 (9). – М.: ТЕРРА, 1999. – С. 39–40.
6. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко, 2010. – С. 212.
7. Там само. – С. 212.
8. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 1-578.
9. Україна під нацистською окупацією: спалені села (1941-1944 рр.): Анотований показчик / За ред. В.Ф. Солдатенка; автори-упорядники: Бутко С.В., Герасименко Л.С., Киридон А.М., Пилявець Р.І., Яременко В.М. – К.: ДП НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 48.
10. Там само. – С. 48.
11. Веденєєв Д.В. Кров і попіл Корюківки / Д.В. Веденєєв // Дзеркало тижня. – 2011. – 26 лютого. – № 7.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1064. – Арк. 52–62.
13. Там само. – Спр. 598. – Арк. 70–73.
14. Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 109–110.
15. Там само. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 286. – Арк. 134-146.
16. Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 232. – Арк. 27-33.
17. Там само. – Арк. 27-33.
18. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1978. – С. 98-99.
19. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 44.
20. Історія міст і сіл Української УРСР. Чернігівська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – С. 362.
21. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 44.
22. Історія міст і сіл Української УРСР. Чернігівська область. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – С. 362.
23. Черниговская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / [Авт. кол.: Ф.М. Блоха, В.И. Власенко, В.К. Драгунов и др.]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – С. 73.
24. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 45.
25. Там само. – С. 45.
26. Попудренко М.М. Щоденник / М. Попудренко. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – С. 137-138.
27. Артозеев Г.С. Партизанская быль / Г.С. Артозеев. – М.: Военное издательство МО СССР, 1954. – С. 232-239.
28. Шеремет М.С. В лісах України / М.С. Шеремет. – К.: Укрдержвидав, 1944. – С. 65-69.
29. Шеремет М.С. В партизанських загонах / М.С. Шеремет. – К.: Українське видавництво політичної літератури, 1947. – С. 118-121.
30. Шеремет М.С. В тилу ворога (партизанський щоденник) / Фонди МКНМІВВВ. – КН-54991. – Д-11808.
31. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 47.
32. Там само. – С. 51.
33. Попудренко М.М. Щоденник / М.М. Попудренко. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – С. 27-28.

34. Вінок безсмертя: Книга-меморіал / Редкол.: О.Ф. Федоров (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – С. 25.

35. Корюківка, 1943: злочин проти людяності. Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 88 с.

36. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 р. Довідник / Упоряд.: С.В. Бутко, О.О. Толкачова. Відп. ред.: Р.І. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.

Произведен источникovedческий и научный анализ трагедии самого большого уничтоженного населенного пункта Европы в годы Второй мировой войны. Освещено корюковскую операцию, которая предшествовала сожжению городка, определено роль и место советских партизан в событиях начала марта 1943 г.

Ключевые слова: Черниговщина, Корюковка, сожженные села, первое Черниговское партизанское соединение партизанских отрядов.

A scientific analysis of the tragedy of the greatest destroyed settlement of Europe during the Second World War has been conducted. It has been revealed the Koryukovka operation which was preceded to the burning of town and also defined the role and place of the Soviet partisans in the events in early March 1943.

Keywords: Chernihiv region, Koryukovka, burned down villages, the first Chernihiv formation of partisan detachments.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51) : 314(148) «1760»

Наталія Саєнко

ДОМОГОСПОДАРСТВА МЕШКАНЦІВ БАТУРИНА СЕРЕДИНИ XVIII ст.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

У статті на основі статистичних даних Подвірної книги володінь гетьмана К. Розумовського (1760 р.) аналізується структура сім'ї типових домогосподарств мешканців Батурина середини XVIII ст. Для аналізу використана найпоширеніша в історичній демографії класифікація сімейних домогосподарств П. Ласлетта.

Ключові слова: домогосподарство, структура сім'ї, нуклеарна сім'я, розширена сім'я, мультифокальна сім'я.

Питання демографічного розвитку досі залишаються одними з малодосліджених проблем історії України ранньомодерного часу. Особливо гостро вони постають у процесі вивчення минулого Батурина, що у 1669–1708 та 1750–1764 рр. мав статус офіційної резиденції українських гетьманів. У ході нищівного розорення міста 2 (13) листопада 1708 р. російським військом загинула значна частина його населення. Цей факт безпосередньо вплинув на розвиток Батурина у XVIII ст. Переважна більшість досліджень міста даного періоду стосується предмета його економічної та політичної історії. Проте такі аспекти життєдіяльності суспільства в цілому і кожної окремої людини зокрема, як народжуваність, шлюбність, населеність, структура і поколінний склад сім'ї, досі залишаються поза увагою науковців.

Об'єктом даного дослідження виступає домогосподарство Батурина середини XVIII ст. У поняття домогосподарства вкладаємо визначення відособленого осередку суспільства, в рамках якого відбувається виробництво суспільного продукту, його споживання, а також відтворення робочої сили, тобто самої людини. Найхарактерніші ознаки домогосподарства і сім'ї найчастіше збігаються, більше того, сім'я є ядром домогосподарства. Через це й ми, вживаючи термін «сім'я» щодо населення Батурина, матимемо на увазі насамперед «домогосподарство».

Метою роботи є вивчення поколінного складу, середньої населеності домогосподарств, типології структур сімей міста Батурина, що у середині XVIII ст. виконував функції гетьманської резиденції та центру однойменної сотні Ніжинського полку.

Концептуальні та методологічні засади по вивченню шлюбності та структури сім'ї були закладені британцями Дж. Хайналом і П. Ласлеттом у 60–70-х роках XX ст. [11]. Історико-демографічні студії населення Гетьманщини XVIII ст. у радянські часи здійснював А. Перковський. [14]

У період незалежності поживалася робота вітчизняних дослідників з вивчення демографії Лівобережжя. Серед них відзначимо наукову та педагогічну діяльність Юрія Володимировича Волошина, якому вдалося сформувати «полтавську групу» дослідників історичної демографії Гетьманщини (В. Дмитренко, О. Сакало, І. Сер-

© Саєнко Наталія Анатоліївна – завідувача відділом археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

дюк, О. Замура) [2; 3; 5; 15; 16; 17] Просторовий та демографічний розвиток Полтави з'ясовувала О. Коваленко [9]. Демографічні характеристики населення Чернігівського полку XVIII ст. вивчалися Д. Казіміровим [6; 7].

Специфіка подібних досліджень потребує залучення джерел, що повинні відповідати конкретним вимогам: містити дані, які дозволяють визначити поіменний та подвірний склад населення певного населеного пункту. Основним джерелом даного дослідження обрано Подвірну книгу володінь останнього гетьмана України графа Кирила Розумовського за 1760 р. [10] — найдавніший статистичний опис домогосподарств Батурина. Дане джерело хоча й не було абсолютно не відомим науковій спільноті [8], проте вперше повністю в частині, що стосується Батурина, опубліковане Сергієм Дегрярьовим в 2010 р. [4]. Ним же було здійснено його часткову критику.

«Подвірна книга» описує домогосподарства значної частини мешканців Батурина — посполитих і ремісників різного фаху. На жаль, поза межами документа залишилися дві впливові верстви населення міста — козацтво та духовенство. Є лише одна згадка про родину духовного стану — це сім'я вдови попаді Стефанової з синами, яка жила на посполитському дворі. У 1760 р. батуринським сотником, ім'я якого джерело називає неодноразово, був Дмитро Стожок, проте відомостей про його домогосподарство немає. Опис фіксує 5 осіб козацького стану, які володіли лавками, не описуючи їхні сім'ї. Ще згадується пушкар Генеральної артилерії Яким Халимоненко, що жив на посполитському подвір'ї. Описана родина Герасима Хільченка, який поселився у Батурині за 5 років до ревізії і називав себе козаком.

Указано соціальний стан 29 домогосподарств посполитих та 15 ремісників (з них 4 ткачі, 5 шевців, 2 ковалі, 1 різник, 1 кравець, 1 гончар, 1 музикант), 5 з яких віднесені до посполитського стану із зазначенням ремісничої професії. Мірошницьким промислом займалися 16 домогосподарств. Мірошники мали свого отамана та десятника. Звертає на себе увагу компактність розміщення їхніх дворів, очевидно, недалеко від млинів. Згадується 1 рибалка.

У міському соціумі Батурина були присутні і так звані малі соціальні групи гетьманату — піддані та протекціанти (5 і 3 домогосподарства відповідно).

Проживали у місті також службовці органів місцевого самоуправління. Це ратушний писар Семен Марчевський, шафар Григорій Потаман, ратушний сторож Овдій Кокошнін. До решти домогосподарств не зазначено належності до конкретної групи. Проте при відсутності землі і худоби мешканців міста можна віднести до категорії наймитів та робітників, яких надзвичайно потребувало міське господарство.

Зазначення етнічної приналежності стосуються двох чоловіків-циган — Мина та Василя Миненків, і двох дітей померлого грека Михайла Горієва, що жили з матір'ю, вдовою Хвеською. Релігійні групи представлені заможним заробітчанином, розкольник Філіпом.

Населення Батурина, охоплене описом, проживало у господарських одиницях двох видів — «дворах» та «бездвірних хатах». Зміст, який вкладали у ці два поняття в середині XVIII ст., намагався з'ясувати Г. Максимович. Він виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків. Бездвірна ж хата, за його твердженням, це «хата без дворового места». [12, с. 317]. Інші дослідники, які зверталися до цієї теми, вважали, що запропоновані ознаки не досить повно характеризують ці господарські одиниці [18, с. 102–106]. Зокрема і у нашому джерелі зустрічається чимало відступів від поданої схеми.

Так, мешканцями дворів і бездвірних хат у Батурині досить часто записані не лише чоловік, дружина, діти, їхні кривні та шлюбні родичі, пов'язані сімейними зв'язками у сучасному розумінні, а й інші особи. Це у першу чергу «сусіди» чи «підсусідки» — зубожілі місцеві жителі або вихідці з інших місцевостей, які винаймали житло в обійсті господаря, за яке відпрацьовували на користь домогосподарства. Зустрічаються і так звані пожильці — сім'ї чи одинокі люди без заявлених родинних зв'язків з главою домогосподарства, які мешкали «на том же дворе, в другой хате» або «в той же хате». Досить часто представники складних родинних утворень мешкали малими

сім'ями в різних хатах на території одного двору і вели спільне або роздільне господарство. Переважна частина дворів, на відміну від хат, мала худобу та угіддя — орні землі, сінокоси, пасовища.

Проте жодного разу для позначення тієї чи іншої групи мешканців не застосовується термін «сім'я». Це зайвий раз підтверджує усталену в історичній науці точку зору про те, що до кінця XVIII ст. на теренах усієї Європи поняття «сім'я» і «двір» були тотожними. На першому місці у переписувачів стояли не родинні, а господарські зв'язки, оскільки мешканці Батурина розглядались, у першу чергу, як платники податків, а отже, сім'я — як домогосподарство.

Територіально опис охоплює площу всього тодішнього Батурина, що включає в себе територію колишньої фортеці, яка названа містом, передмістя та слобідки. Вживаються назви місцевих топонімічних одиниць: слобода Гончарівка, вулиця Корніївка, слобідка Берегова, слобідка Городищечко, місцевість Проти Хреста, Закутовщина, Городок та інші. Частина топонімів, які вже побутували в середині XVIII ст., не використовується (не виділено, наприклад, слобідки Горбанівка, Матіївка та Шовковиця).

З точки зору проміжку часу, охопленого дослідженням, Подвірна книга володінь останнього гетьмана України графа Кирила Розумовського фіксує статичний відбиток характеристик населення Батурина станом на 1760 р., але при цьому дає опосередковану інформацію про демографічні події, які відбувалися значно раніше.

У даному джерелі відсутні відомості про вік жителів міста, тому не видається можливим встановити такі важливі демографічні показники, як частка працездатного населення і народжуваність.

За Подвірною книгою володінь гетьмана К. Розумовського, у Батурині нараховувалося 230 дворів і 33 бездвірні хати, разом 263 домогосподарства; у них проживало 1116 осіб, із них 570 чоловічої і 546 жіночої статі. Налічувалося 277 шлюбних пар. Також джерело фіксує 12 вдівців і 49 вдів. Неодружених дітей різного віку, які проживали з батьками, — 434 особи, з них 225 хлопців і 209 дівчат [4, с. 39–64].

Коефіцієнт співвідношення статей у даному випадку становить 104,4%, що в межах норми і не вказує на недооблік однієї з них [2, с. 68]. На 100 чоловіків припадало 96 жінок.

Шляхом поділу числа мешканців Батурина на число домогосподарств вираховуємо середню населеність сімей козаків, посполитих та ремісників по місту — вона становила 4,2 особи (загальна кількість облікованого населення — 1116 осіб, загальне число домогосподарств — 263).

Порівнюємо отримані показники із результатами аналогічних розвідок інших дослідників. Так, Д. Казіміров, з'ясовуючи соціальну структуру населення та типологію сімей сотенного міста Мени Чернігівського полку за 1746 р., називає показник середньої населеності домогосподарств міста у 12 осіб [6, с. 200]. За Ю. Волошиним, показник середньої населеності домогосподарств сіл Стародубського полку — 8,9 особи [2, с. 220]. Дані по селах Митченки Пирятинської першої сотні та Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку, наведені О. Сакалом, становлять 10,4 та 14,4 — 15,7 особи відповідно [15, с. 32; 16, с. 169].

Одним з важливих показників у характеристиці сімейних структур є їхній поколінний склад. З усієї кількості нарахованих нами родин жителів Батурина абсолютну більшість становили двопоколінні сім'ї (батьки з дітьми). Їх було 204 (78%). Трипоколінних родин (батьки, діти, онуки) налічувалося 26 (10%), однопоколінних (шлюбна пара без дітей) — 32 (12%).

Як зазначалося вище, у домогосподарствах Батурина разом з сім'ями господарів проживали підсусідки і пожильці, які теж мали свої родини. Тому в одному домогосподарстві могло зосереджуватися кілька типів сімей. Родини господарів і їхніх співмешканців, яких було 31 (15 підсусідків та 16 пожильців), розглядатимуться окремо.

Розглянемо топологію домогосподарств батуринських жителів на основі класифікації П. Ласлетта, за якою вони поділялися на три основні групи:

1) Нуклеарне, або просте домогосподарство, складається з однієї шлюбної пари з дітьми або без них. Сім'я, котра складається з вдівця/вдови з дітьми, теж вважається нуклеарною.

2) Розширене домогосподарство — нуклеарна сім'я, в якій проживає один або кілька родичів, які не утворюють подружніх пар. У залежності від того, ким доводяться ці родичі главі господарства, розрізняють розширення по висхідній, низхідній та боковій лініях.

3) Мультифокальне домогосподарство складається з кількох простих сімей (ядер). Первинним вважається ядро, до якого належить глава сімейства [11, с.136—138].

Поряд з цими трьома типами існують також домогосподарства, які складаються з однієї особи, а також такі, що не утворюють сімей. Члени домогосподарства останнього типу можуть перебувати в родинних зв'язках одне з одним; головним критерієм так само є наявність чи відсутність шлюбної пари. Зокрема, дві дорослі сестри, що живуть разом, розглядаються як домогосподарство, яке не утворює сім'ї. Необхідно зазначити, що ця, як і будь-яка інша класифікація, є умовною. Інколи зустрічаються випадки, до яких доволі важко застосувати одну із запропонованих формул.

42 домогосподарства батурян склалися з однієї особи, з них 31 чоловічих (73,8%) і 11 жіночих (26,2%). Це були як одинокі люди похилого віку («старець», «стариця»), так і працездатного («холостой»), а також вдівці і вдови. Частина одиноких не має визначеного соціального статусу, тому вони віднесені до загальних категорій чоловіків та жінок. Розподіл домогосподарств, що склалися з однієї особи, по дворах та бездвірних хатах виглядає так: двори — 28 осіб (67%): 20 чоловіків, 3 жінки, 1 вдовець, 4 вдови; бездвірні хати — 14 осіб (33%): 10 чоловіків, 1 жінка, 3 вдови. Проте 5 одиноких осіб (4 чоловіки і 1 жінка) проживали разом з підсусідками та пожилцями.

Внаслідок високого рівня смертності надзвичайного поширення в Гетьманщині у XVIII ст. набуло явище вдовства. За даними подвірного опису Батурина, частка вдівців у ньому становила 2% населення чоловічої статі, а частка вдів — 9% жіночої статі. Отже, саме вдови були помітною складовою ранньомодерного міського соціуму. Це пояснюється вищим рівнем смертності чоловіків, різницею у віці між подружжям, при якій чоловіки помирали першими, а також порівняно більшими шансами вдівців на укладання повторного шлюбу. Звичайно, повторні шлюби були можливими для обох статей, однак їхнє укладання ускладнювалося віком, бідністю, наявністю дітей та іншими факторами [17, с.79—80]. Так, у Батурині з 12 вдівців одиноким був 1, натомість із 49 вдів 6 жили самотньо, а 1 — з родиною підсусідків. Серед вдів з дітьми вдруге заміж змогла вийти лише одна. Удова Марія Макарівна спочатку була заміжня за Іваном Поповичем, з яким має сина, а потім вона одружилася з каптенармусом глухівського гарнізону Андрієм Євфимовим, з яким має сина Мартина [4, с. 64]. Також є згадка про пасинка Микиту в родині гончара Федора Кондратченка, який може бути сином як дружини Уляни, так і самого Кондратченка [4, с.45].

Чисельність нуклеарних родин мешканців Батурина, яких було найбільше — 181 (74, 2%), коливається в межах 2—8 осіб. Серед них є родини як з повними, так і неповними ядрами (тобто родини вдівців та вдів). З 2-х чоловік складалося 37 сімей, а найпоширенішими були родини з 3-х осіб (60 сімей). Найчисленнішою є родина Федора Андрієва, який з дружиною Марією мав шестеро дітей — двох синів та чотири доньки [4, с. 59]. Таким чином, середня чисельність простої сім'ї батурян у середині XVIII ст. становила 3,5 особи (див. схему 1).

Розширених сімейних домогосподарств усього 25. Це становить 10,2% від загальної їхньої кількості. Характерно, що переважна більшість розширених домогосподарств має у своєму складі вдівців або вдів, рідше — неодружених братів господаря. У середньому вони склалися з 3—9 осіб (найбільше сімей з 5 осіб).

Мультифокальних родин було 38 (15,6%), вони налічували у своєму складі від 4 до 9 осіб. Найчисленнішими були шість сімей, що склалися з 10, 11, 12 (2 родини), 15 та 27 чоловік. Винятковим є останній випадок: «В дворі Григорія Аксенова і брата его Федора живуть в пяти хатах: в одной Грицко Аксененко, жена его Вовдя, дочерей троє; у Семена и Грицка пахотного поля на два дня, сенокосу на три косаря,

Схема 1.

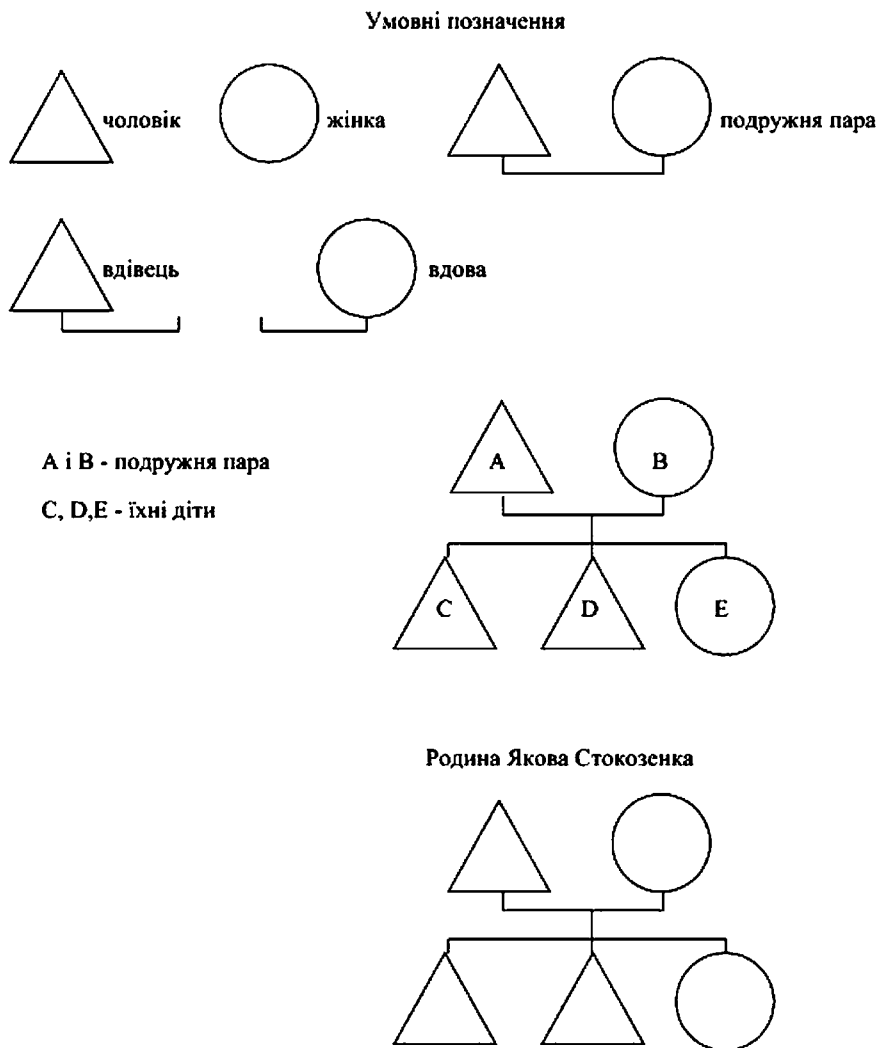
Схема 2.

лошадей двое, коров четыре; в другой хате — Семен Лавринов сын Аксенов, жена у него Мария, сынов два — Степан да Максим, дочерей две; в третьей — Василь, Иосиф, Василя жена София, сын Грицко, дочерей две, Иосифа жена Улиана, сын Ярема; лошадей двое, волов пара, коров две, поля пахатного на три дня, сенокосу на пять косарей; в четвертой — Павел Грицков сын, у него жена Улиана, сын Игнат, дочерей две; лошадь одна; в пятой — удова Апанаса Данилова сына жена удова Настя, дочь одна, сын Иван; пастовник на пять братов по равной части» [4, с. 61]. Це була двопоколінна братська сім'я, що складалася з п'яти повних та одного не повного (вдова Настя з дітьми) ядер.

Середня населеність складних сімей мешканців Батурина – 7 осіб (див. схему 2). Залежно від спорідненості складні сім'ї розрізняються на батьківські (спільно

Схема 3.

живуть батьки чи один з них, та їхні одружені сини), братські (спільно живуть двоє чи більше одружених братів) та сім'ї різноманітних родинних зв'язків [3, с. 74]. Складні сім'ї мешканців Батурина, за Подвірною книгою володін гетьмана К. Розумовського, згідно з поданою класифікацією, мали таку структуру:

1. Братська сім'я — 26 домогосподарств (41%).
2. Батьківська сім'я — 24 домогосподарства (37%).
3. Сім'ї різноманітних родинних зв'язків — 14 домогосподарств (22%).

Остання група являє собою досить строкату картину родинних стосунків: племінники, невістки, тесть і зять тощо.

Занепад складної сім'ї і заміну її нуклеарною зазвичай пов'язують зі зміною характеру економічної діяльності сільських мешканців. На думку російського дослідника Б. М. Міронова, «характер хозяйственной деятельности населения оказывал серьезное влияние на величину семьи: занятие земледелием способствовало увеличению размера семьи, а занятие торговлей, промышленностью в разных ее формах и промыслами, напротив — уменьшению размера семьи» [2, с.229]. У випадку Батурина це могло бути наслідком тотального винищення населення міста 2 (13) листопада

Схема 4.

Родина Марини Суховієнко

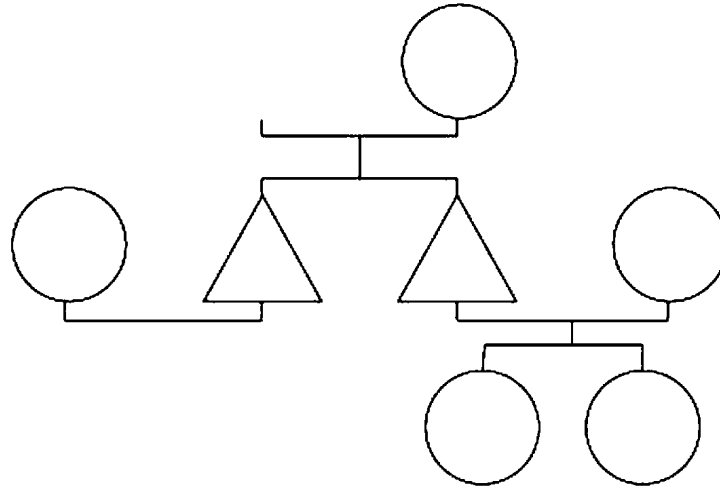
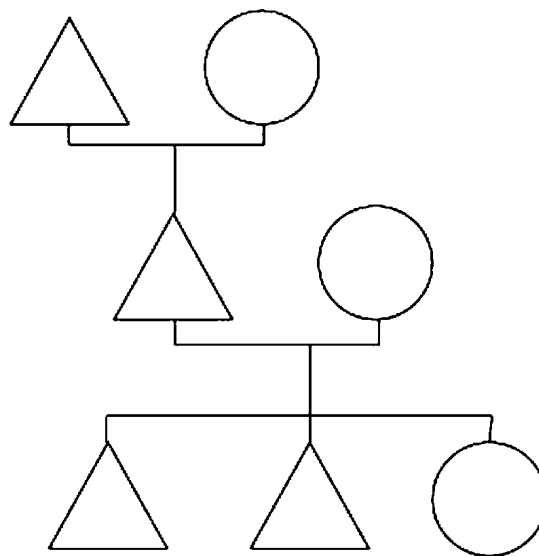

Схема 5.

Родина Івана Крутоголовенка

1708 р., коли було кардинально порушено структуру сімей, а також загинула значна кількість дітей та підлітків. За цим настала глибока розруха і зубожіння населення, що залишилося. Не можна відкидати і тривалий столичний статус Батурина, упродовж якого сформувався потужний ринок найманої робочої сили. Це, а також приток переселенців у другій чверті XVIII ст., і забезпечило чисельність та життєздатність малих домогосподарств Батурина.

Наведемо приклади домогосподарств усіх трьох основних типів за допомогою прийнятої в історичній демографії системи умовних позначень.

Класичним нуклеарним двопоколінним домогосподарством була родина Якова Стокозенка: «Двор Трохима Стокоза, в нем живет сын его Яков Стокозенко, жена его Мария, сынов два — Алексей да Герасим, дочерь одна; поля дней на 18» [4, с. 51] (див. схему 3).

Прикладом розширеної трипоколінної родини може слугувати сім'я вдови Марини Суховієнкової: «В дворе Давида Иванова сына Суховееенка сына его Кирила, жена его вдова Марина Петрова дочь, сынов два, Данило и Алексей, Данилова жена Мелашка, дочерей две, в Алексея жена Феска» [4, с. 61]. Оскільки главою цієї родини названа вдова, то дану домову спільноту можна визначити як розширену по низхідній лінії (див. схему 4).

За ілюстрацію мультифокального домогосподарства візьмемо патріархальну трипоколінну сім'ю Івана Крутоголовенка: «В дворе подданный Иван Демков сын Крутоголовенко, жена его Анна, сын Карп, жена его Агафия, сынов два — Демки ж оба, дочерь одна» [4, с. 52]. Таким чином, ця родина складалася з двох повних ядер, наявність яких і зумовила її складну структуру (див. схему 5).

Отже, проведений демографічний аналіз даних Подвірної книги володін гетьмана К. Розумовського у Батурині засвідчив, що гетьманська резиденція у 1760 р. мала досить низькі показники середньої населеності домогосподарств. Певною мірою це може бути наслідком неповного охоплення джерелом населення міста, адже, судячи з даних історико-демографічних розвідок, чисельність домогосподарств козацької старшини та духовенства була значно вищою порівняно з домогосподарствами рядових міщан. Зокрема, Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) фіксує у Батурині 6 священнослужителів і 8 церковнослужителів чотирьох діючих на той час місцевих церков. Їхні родини разом з підсусідками нараховували 128 осіб [1, с. 227].

Статеве співвідношення вказує на незначну перевагу чоловіків.

Аналіз поколінного складу родин засвідчив абсолютну більшість двопоколінних сімей.

Здійснена нами класифікація домогосподарств за типами дозволяє стверджувати, що провідною формою сімейної організації гетьманської резиденції була мала нуклеарна сім'я. За внутрішньою структурою домінували родини з трьох осіб. Їхню основу складали здебільшого повні ядра, тобто шлюбна пара з дітьми чи без них, а інколи неповні — вдова або вдівець з дітьми. Розміри нуклеарних родин залежали від кількості в них дітей.

Структура великих родин була набагато складнішою. Домінували сім'ї з п'яти осіб, але траплялися і значно більші — до 27 осіб. До кожного такого домогосподарства входило по кілька нуклеарних сімей. Зустрічаються різні способи їхнього поєднання: батьківські і братські сім'ї та родини різноманітних родинних зв'язків. Проживали у місті й одинаки та сім'ї без ядер, які іноді об'єднувалися для спільного ведення господарства з родинами підсусідків чи пожильців.

У цілому дослідження соціуму ранньомодерного Батурина не підтвердило судження П. Ласлетта про домінування на території Гетьманщини східноєвропейської моделі шлюбної поведінки, якій була притаманна висока пропорція родичів, які проживали спільно, відсутність одинаків, значний відсоток складних сімейних утворень [13]. Тому студії з даної тематики є актуальними і потребують подальшого детального вивчення.

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Редколегія: Коваленко О.Б. та ін. — Вид. 2-ге, доповнене. — Чернігів, 2012.

2. Волошин Ю.В. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). — Полтава. — 2005.

3. Волошин Ю.В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII ст. (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. — №1–2. — 2005.

4. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. Сумський історико-архівний журнал № VIII — IX., 2010. С. 36–66.

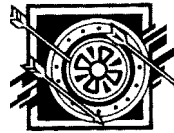
5. Дмитренко В. Родина священиків XVIII ст.: спроба реконструкції за матеріалами сповідних розписів (на прикладі села Усівка Пирятинської протопопії) // *ІП*. — №2. — 2009. — С. 81–86; Його ж. Шлюб і сім'я у середовищі парафіяльного духовенства другої половини XVIII ст.: спроба аналізу за матеріалами сповідних розписів (на прикладі Пахорів Пирятинської протопопії) // *Краєзнавство*. — №1–2. — 2009. — С. 181–188; Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. // *Краєзнавство*. — №3–4. — 2009. — С. 207–213; Сакало О. Структура сім'ї на території Гетьманщини середини XVIII ст. (на прикладі села Карпилівка Яблунівської сотні Лубенського полку) // *Історичні записки*. Вип. 18. — Луганськ, 2008. — С. 177–187; Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011. — 304 с.
6. Казіміров Д.В. Соціальна структура населення та типологія сімей міста Мени Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. Вип. 65 / Відп. ред. Г.В.Самойленко. — Ніжин, 2011. — С. 193–206.
7. Казіміров Д.В. Козацькі родини с. Баби Менської сотні Чернігівського полку за матеріалами сповідних книг 1746 р. // *Сіверщина в історії України*. Вип. 4. — Київ-Глухів, 2011. — С. 209–213.
8. Кіяшко Л.Г. Описи Батурина другої половини XVII-XVIII ст. // *Батуринські читання 2007: Збірник наукових праць*. — Ніжин, 2007. — С. 106–107.
9. Коваленко О. Просторовий та демографічний розвиток міста Полтави XVII-початку XIX ст. // *Краєзнавство*. — №3–4. — 2009. — С. 62–74; Її ж. Сім'я та домогосподарства гончарів Полтави XVIII ст. (за матеріалами Генерального перепису 1765–1766 рр.) // *Матеріали до української етнології: збірник наукових праць*. — Вип. 8 (10). — К., 2009. — С. 132–135.
10. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського. № ПП–1–72, 160 арк.
11. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // *Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона*. — М., 1979. — С. 132–157. Хайнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона*. — М., 1979. — С. 14–66.
12. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Т.1. — Нежин, 1913.
13. Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы (2001) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://vln.by/node/116>.
14. Перковський А.Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // *УІЖ*. — 1968. — №1. — С. 107–111; Його ж. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // *Первый всесоюзный семинар по исторической демографии: тезисы*. — Таллин, 1974. — С. 50–55.
15. Сакало О.Є. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // *Краєзнавство*, №1–4, 2008. — С. 168–174.
16. Сакало О.Є. Структура селянської сім'ї другої половини XVIII ст.: на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. — Запоріжжя, 2007. — С. 108–117.
17. Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (Історико-демографічний аналіз) // *Краєзнавство*. — № 1–4. — 2008.
18. Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // *Тр. Полтавской ученой арх. комиссии / Ред. И.Ф.Павловский, А.Ф.Мальцов, Л.В.Падалка*. — Вып. 12. — Полтава, 1915.

В статье на основе статистических данных Подворной книги владений гетмана К. Разумовского (1760 г.) анализируется структура семьи типичных домохозяйств жителей Батурина середины XVIII в. Для анализа применена наиболее распространённая в исторической демографии классификация семейных домохозяйств П. Ласлетта.

Ключевые слова: домохозяйство, структура семьи, нуклеарная семья, расширенная семья, мультифокальная семья.

The article analyzes family structure of a typical Baturin resident household in the middle of XVIII century on the basis of statistic information from «Hetman Kyrylo Rozumovskyyi farmstead property book» (1760). For the analysis applied the most common in historical demography Peter Laslett's classification of family households.

Key words: household, family structure, nuclear family, extended family, multiple family.

Вадим Стецюк

ГАРНІЗОН ЧЕРНІГОВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена життю чернігівського гарнізону кінця XIX – початку XX ст. Характеризуються склад гарнізону, функціонування храму військового відомства, діяльність Чернігівського підвідділу Російського військово-історичного товариства, а також роти «потішних» при 176-ому піхотному полку. Звертається увага на видатних військових діячів, служба яких проходила у Чернігові.

Ключові слова: Чернігів, гарнізон, 167-ий піхотний Острозький полк, 176-ий піхотний Переволоченський полк.

Одним з малодосліджених питань історії Чернігівського краю імперської доби залишається функціонування гарнізонів як специфічних військових інституцій, в межах яких відбувається організація повсякденного життя військовослужбовців. Це питання побіжно піднімалось у ряді робіт¹, однак об'єктом спеціального дослідження досі не стало.

Потрібно зазначити, що формування повноцінної гарнізонної мережі у Російській імперії розпочалося лише у 60-70-х роках XIX ст. До того часу армійські частини влітку розміщувались у наметових таборах, а впродовж холодної частини року перебували на так званих «просторових квартирах», розміщуючись у помешканнях представників податних станів. Тягар квартирної повинності падав у першу чергу на сільське населення, тож доводилося розміщати частину (полк, артилерійську бригаду) у 10-20 селах – зазвичай у кожному селі дислокувалась одна рота, однак в окремих випадках доводилося ще більш роздрібнювати розміщувані контингенти². Ще однією особливістю подібної системи дислокації була майже постійна відсутність офіцерів у своїх частинах – до епохи Великих реформ нормальним явищем вважались тривалі гостини офіцерів (переважно дворян-поміщиків) у маєтках довколишніх поміщиків або ж відпустки з метою відвідати власні володіння³.

Ситуація докорінно змінилась у 1860-1870-х роках. Запровадження загальної військової повинності з відносно нетривалим чотирирічним терміном дійсної служби вимагало значно активнішої, ніж раніше, навчальної і виховної роботи з особовим складом. Водночас війни середини XIX ст. продемонстрували необхідність швидкого розгортання фронтових з'єднань, оскільки швидкий розвиток залізничного транспорту значно змінив темпи бойових операцій. Це вимагало більш концентрованого розміщення частин, для чого військове міністерство розгорнуло масштабну кампанію будівництва і оренди казармених об'єктів, а також необхідної інфраструктури – будинків для офіцерського складу, військових магазинів, полкових храмів тощо. Зрозуміло, що створення подібних гарнізонів відбувалось у першу чергу в губернських та провідних повітових містах, через які пролягали залізничні та шосейні шляхи.

Окрім згаданих факторів, на систему гарнізонів помітно впливало зовнішньополітичне становище Російської імперії – найгустішою їхня мережа була на території Царства Польського, а також на Правобережній Україні та на Кавказі. На Лівобережній Україні, як і в інших «внутрішніх» губерніях, розміщувалась відносно невелика кількість військ, на які покладалися функції підтримання внутрішнього спокою, а також виконання функцій другого стратегічного ешелону у випадку війни.

© Стецюк Вадим Борисович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перш за все потрібно охарактеризувати склад чернігівської залоги. В складі чернігівського гарнізону зазвичай були дивізійний або бригадний штаб та піхотний полк. На початку 1870-х років у місті перебували штаб і стрілецька рота 19-го піхотного Костромського полку⁴, невдовзі замінені підрозділами 18-го піхотного Вологодського полку (на першому етапі після переведення до Чернігова в місті перебували штаб і стрілецька рота, а батальйони полку розміщувались у Березні, Мені та селі Салтиковому)⁵. Обидва зазначених полки входили до складу 5-ої піхотної дивізії, котра дислокувалась на Чернігівщині до 1896 р., після чого була переведена на Волинь⁶. Натомість у Чернігівській губернії було розміщено 42-у піхотну дивізію, зокрема, у губернському центрі дислокувався 167-ий піхотний Острозький полк⁷. Внаслідок чергової ротації у 1910 р. 42-а дивізія була переведена на Київщину, а звідти до Чернігівської і Курської губерній передислоковано 44-у піхотну дивізію; в Чернігові було розміщено 176-ий піхотний Переволоченський полк⁸. Після початку I Світової війни полк виступив на фронт, однак можна припустити, що якісь частини у місті продовжували перебувати – так, адрес-календар на 1916 р. фіксує серед членів губернського з воїнської повинності присутствія командира 437-ої дружини державного ополчення⁹.

Комплекси гарнізонних будівель – казарми, будинки для офіцерів, манеж і полковий храм – розміщалися за межами тогочасного Чернігова, на відстані близько 3 верст від міста. Споруджувались вони поетапно впродовж останніх трьох десятиліть XIX ст. – спершу було споруджено казарми для «нижніх чинів», згодом офіцерські будинки, приміщення полкового зібрання, манежу, а у 90-х роках – полковий храм, про який докладніше буде сказано нижче.

Однією з головних особливостей повсякденного життя провінційних гарнізонів, у тому числі чернігівського, був феномен «духовної і культурної самотності» – офіцерський склад полку, тобто близько сотні освічених людей, опинялись у відносно невеликому населеному пункті, інтелігенція якого нерідко була нечисленною. Обмеженість соціальної та культурної інфраструктури призводила до активного включення офіцерів, військових чиновників та полкових священників у культурне життя краю.

Наприклад, однією із яскравих сторінок наукової та просвітницької роботи військових стало функціонування Чернігівського підвідділу Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства. Товариство, створене у 1907 р. з ініціативи низки військових діячів, ставило своєю метою вивчення та популяризацію воєнної історії Росії. Окрім центрального осередку в Петербурзі, воно мало відділи в усіх військових округах; найпотужнішим серед відділів був Київський, в якому вдалося зосередити потужні інтелектуальні сили (з відділом співпрацювали І. Каманін, М. Слабченко, Н. Полонська-Василенко тощо), налагодити видання власного наукового часопису¹⁰.

Специфічною рисою Київського відділу ІРВІТ було створення в його складі двох підвідділів у містах Проскурів та Чернігові. Організація Проскурівського підвідділу була результатом енергійної діяльності командира 12-ої піхотної дивізії, генерала М. Орлова, який залучив до наукової роботи офіцерів, дислокованих у Проскуріві і Меджибожі 46-го піхотного Дніпровського, 48-го піхотного Одеського, 12-го гусарського Охтирського і 12-го уланського Білгородського полків, 12-ої артилерійської бригади та 2-го Донського козачого кінно-артилерійського дивізіону, а також багатьох громадських і наукових діячів Поділля¹¹. Іншою була ситуація в Чернігові, де підвідділ було створено з ініціативи командира 176-го Переволоченського полку полковника Сергія Івановича Гаврилова, а до складу осередку вступили практично всі офіцери та два лікарі полку¹². Крім того, до Чернігівського підвідділу вступили двоє священнослужителів (єпископ Чернігівський і Ніжинський Василій та протоієрей Василій), кілька чиновників і представників місцевої інтелігенції (історик Вадим Модзалевський, директор Чернігівського дворянського пансіону Петро Дорошенко тощо). Всього підвідділ нараховував 99 членів, із них 83 були офіцерами Переволоченського полку¹³.

Діяльність підвідділу не можна назвати надто масштабною, тим не менш він провів ряд просвітницьких заходів. 10 грудня 1911 р. відбулося відкрите засідання підвідділу, на якому перед офіцерами, гостями осередку та учнями навчальних закладів Чернігова виступив член Київського відділу С. П. Вельямін. Він прочитав доповідь на тему «Розкопки у Києві в садибі Десятинної церкви на місці давніх великокнязівських палаців»¹⁴.

30 березня 1912 р. протоієрей О. Єфімов виступив на засіданні підвідділу з доповіддю про пам'ятки війни 1812 року, що зберігались на той момент у храмах Чернігова¹⁵. Згодом ця доповідь була опублікована в часопису Київського відділу ІРВІТ «Военно-исторический вестник»¹⁶.

23 вересня 1912 р. відбулося засідання, присвячене століттю Бородинської битви. Участь у ньому, окрім членів відділу, взяли губернський предводитель дворянства, керівники губернської казенної палати, відділення Державного банку, директор Чернігівських гімназій В. Єленевський, директор дворянського пансіону П. Дорошенко, соборні протоієреї. Захід розпочався з виконання гімну, далі виступили полковник С. І. Гаврілов, прикомандирований до 176-го полку Генерального штабу капітан А. А. Маріюшкін, а також секретар підвідділу капітан В. Н. Шемаковський. У перервах між виступами полковий оркестр виконав ряд музичних номерів¹⁷.

Підвідділ виступив з ініціативою здійснення заходів з реконструкції оборонних споруд у Чернігові, Глухові, Кролеві, Новгороді-Сіверському, Стародубі, а також пам'ятного місця битви під Лиственном. Також планувалось опублікувати рукописний атлас фортець Чернігівщини 1777 р., що зберігався у бібліотеці чоловічої гімназії¹⁸.

Зауважимо, що й до створення підвідділу військовослужбовці дислокованих у Чернігові частин долучались до військово-історичної діяльності. Так, відомо, що у 1884 р. було видано брошуру про участь Вологодського полку в першому штурмі фортеці Плевна¹⁹.

Особовий склад гарнізону залучався до різноманітних урочистих церемоній. Наприклад, у 1896 р. практично весь гарнізон було залучено до урочистостей з нагоди відкриття мощів святого Феодосія Печерського (зауважимо, що масштаб торжеств був неймовірним – серед учасників події були не лише всі губернські керівники, а й генерал-губернатор і командувач Київського військового округу Михайло Іванович Драгомиров)²⁰. У 1912 р. 4-ий батальйон і оркестр 176-го піхотного полку брали участь у похороні начальника губернського жандармського управління генерал-майора М. П. Рудова. Можна припустити, що на церемонії поховання були присутні й офіцери частини. Відомо, принаймні, що саме офіцери Переволочненського полку несли нагороди покійного²¹.

Головним осередком духовного життя чернігівського гарнізону був полковий храм. Тривалий час полки російської армії мали у своєму розпорядженні лише похідні церкви, стаціонарні храми мали лише полки гвардії. Однак в останній третині XIX ст. розпочалося будівництво храмових будівель або пристосування для богослужінь казармених чи інших службових будівель. У 1892 р. на економічні кошти (частини царської армії мали значну свободу у плануванні бюджету – самостійно закуповували продукти, отримували прибуток за рахунок направлення солдат на «вільні роботи», тому володіли певними полковими заощадженнями) та пожертви військовослужбовців було споруджено кам'яний храм Івана Предтечі 18-го піхотного Вологодського полку. Родзинкою будівлі храму було те, що відносно невелика церква (3½ сажени широти і 7 сажнів довжини, тобто відповідно 7,5 і 15 м) була прибудована до полкового манежу довжиною 30 сажнів. У будні манеж використовувався за прямим призначення, а у святкові дні відкривалися ворота, що відділяли храм і манеж, і утворювалося велике приміщення для богослужінь, яке могло вмістити до 1500 віруючих. Оскільки завершення будівництва збіглося зі смертю капітана Ф. Москальцова, котрий тривалий час виконував обов'язки церковного старости і фактично керував спорудження храму, було вирішено вмурувати у стіни церкви дві пам'ятні дошки – у праву стіну зі словами: «Сей храм во имя Рождества Св. Иоанна Предтечи сооружен 18-м пех. Вологодским полком на экономические средства пол-

ка и на посильные пожертвования чинов полка, при командире полка полковнике М. К. Аспелунд, заведующем хозяйством подполковнике С. М. Чернивецком, священнике Авксентии Соколовском и ктиторе капитане Ф. Е. Москальцове. Заложен 3 июня 1891 г. Освящен 5 июля 1892 г.», а в ліву: «Памяти ктитора капитана 18-го пехотного Вологодского полка Феодора Ефремовича Москальцова, руководившего постройкой каменного храма сего. Скончавшегося 23 ноября 1892 г. на 46 году от роду. Мир праху твоему честный труженик. Усердием товарищей». Дещо пізніше біля церкви було споруджено невелику дзвіницю²².

Потрібно зазначити, що масове будівництво полкових церков розпочалося з 1900 р., коли з ініціативи військового міністра Куропаткіна було розроблено типовий проект храму військового відомства вартістю 44000 руб., а до будівництва масово залучено структури військово-інженерного відомства; однак навіть напередодні I Світової війни близько половини армійських частин змушені були обмежуватись обладнаними під храм казарменими приміщеннями. Тобто військовослужбовці чернігівської залоги помітно випередили більшість частин царської армії в справі облаштування власного храму.

У 1910 р. церква перейшла до 176-го Переволочненського полку і була заново освячена на честь святого Георгія. Тоді ж у ній було розміщено ікони, в різний час подаровані цій частині: образ Нерукотворного Спаса, у 1905 р. переданий полку в благословення від імператорського подружжя (подібну ікону отримували в дарунок практично всі полки, що вирушали на війну з Японією); ікона Святого Миколая Чудотворця, «в срібляно-вызолоченной с эмалью, ризе, ценою в 150 руб.», також подарована при виступі на війну у 1905 р. звенигородськими міщанами і повітовим дворянством; ікона Святого Георгія, у 1862 р. подарована новоросійським генерал-губернатором М. С. Воронцовим новосформованому 6-ому резервному стрілецькому батальйону (ікона розміром 10 на 7 вершків служила храмовою батальйону, що дислокувався у Кременчуці, до його розформування у 1874 р., а у 1878 р. була вручена переведеному в Кременчук 27-ому резервному батальйону); нарешті, ще одна ікона Святого Георгія – прощальний подарунок від штабу IX армійського корпусу і особисто командира корпусу генерал-лейтенанта Мілова у зв'язку з переведенням полку в Чернігів до складу XXI корпусу²³.

Варто зазначити, що полковий храм був не лише місцем молитви, але й центром виховної роботи в частині, а його настоятель – і психологом, і соціальним робітником, і вчителем. Промовистим свідчення є наказ, виданий командиром 167-го піхотного Острозького полку у зв'язку з переведенням полкового священика Євлампа Якиманського до нового місця служіння в Казань. Як зазначено в наказі, за десять років служби отця Євлампа особовий склад полку мав можливість переконатись «у видатних його здібностях як пастиря, ...в сердечній його доброті, чуйності, в постійній готовності допомогти нам добрим словом і молитвою». Спеціально відзначено, що на прощальний молебень до полкової церкви прибув увесь полк «в повному складі й без різниці віросповідань»²⁴.

Цікавим елементом життя гарнізону були контакти із однойменними полками «братніх» армій і шефами частини. Зокрема, відомо про контакти між офіцерськими корпораціями Вологодського полку і 18-го піхотного полку французької армії, які постійно обмінювалися листами і телеграмами, вітали з важливими подіями у житті полку чи країни загалом. Відомо, що лише впродовж 1894 р. таких обмінів телеграмами відбулося три²⁵.

Ще одним цікавим аспектом життя чернігівської залоги, не висвітленим у науковій літературі, є створення підрозділів «потішних». Створення відповідних підрозділів із дітей молодшого шкільного віку розпочалось у Російській імперії у 1908 р., коли у Бахмуті було організовано «Перший народний клас військового строю і гімнастики Його Імператорської Високості Государя Спадкоємця Великого Князя Олексія Миколайовича», а значних масштабів набуло після схвалення Миколою II. В окремих регіонах України підрозділи «потішних» утворювали при полках у масовому порядку – наприклад, у Київській губернії існувало 39 рот «потішних», у Подільській – 31²⁶.

У 176-ому піхотному полку «потішні» з'явилися у 1910 р. (на жаль, точнішої дати встановити не вдалося). Специфічною рисою чернігівських «потішних» було те, що вони не становили окремих підрозділів із місцевих дітей, а були набрані з дітей-сиріт, приділених до окремих рот полку вихованців; при цьому «на кошти полку хлопчиків одягнули, обмундирували, годують, а також учать грамоти та ремесел». Більше того, офіцерський склад полку намагався урізноманітнити життя вихованців за рахунок проведення ігор, переглядів кінокартин, святкування новорічних ялинок. Свідченням успішної діяльності «потішних» Переволоченського полку було те, що під час відвідин 5 вересня 1911 р. Чернігова Миколою II «маленькі вояки» не лише отримали царську подяку, але й було зазначено, що добре було б, якби кожен полк виховав хоча б двадцять таких хлопчиків²⁷.

Зазначимо, що з Черніговом була пов'язана служба багатьох відомих військових діячів. Так, упродовж 1872-1877 рр. залогу міста очолював начальник 5-ої піхотної дивізії генерал Юрій Іванович Шильдер-Шульднер – талановитий полководець, військовий педагог і адміністратор. З початком російсько-турецької війни 1877-1878 рр. 5-а дивізія виступила на театр бойових дій, де відзначилася у боях під Нікополем і Плевною, однією з перших перейшла Балкани; однак подібні навантаження не минули даремно для командира з'єднання, для якого це вже була третя війна – 7 травня 1878 р. генерал-лейтенант Шильдер-Шульднер помер у місті Адріанополь²⁸.

Практично одночасно із Шильдер-Шульднером упродовж 1871-1877 рр. службу в Чернігові проходив генерал-майор Олександр Володимирович фон Кноррінг – представник відомої військової династії, який до призначення заступником командира 5-ої піхотної дивізії очолював цілий ряд полків, а вдало зарекомендувавши себе в період служби в Чернігові та у роки російсько-турецької війни, у 1879 р. очолив 6-у піхотну дивізію²⁹.

На початку 1914 рр. командування Переволоченським полком прийняв Михайло Дмитрович Бонч-Бруєвич – згодом генерал-лейтенант царської і радянської армій, один з перших генералів, що перейшов на службу до більшовиків³⁰. На цей момент він уже був зрілим командиром і відомим військовим теоретиком, певний час викладав у Миколаївській академії Генерального штабу, був автором ряду наукових розвідок і навчальних посібників, разом з генералом М. І. Драгомировим підготував нове видання підручника для солдатів.

Варто також наголосити на тому, що перебування полку в межах населеного пункту неминуче сприяло зближенню із місцевим населенням. Так, проводи Вологодського полку при його переведенні на Волинь фактично перетворилися на масову акцію, участь в якій взяли як представники місцевих властей, так і широкі кола громадськості³¹.

Своєрідним свідченням зближення чернігівців із дислокованими у місті військовими частинами є перелік похованих на кладовищах Чернігова офіцерів царської армії, складений М. Блакитним. Серед 103 осіб, вміщених у ньому, принаймні двоє (А. М. Бичек і М. Г. Ляшенко) були уродженцями Чернігівщини, що обрали для проходження служби саме дислоковані на малій батьківщині частини³². Сини померлих В. І. Кутового і П. О. Левицького обрали для проходження служби дислоковані на Чернігівщині 44-у артилерійську бригаду і 167-ий Острозький піхотний полк³³.

Ще ряд офіцерів після виходу у відставку обрали для проживання місто, в якому минула їхня служба. Це, зокрема, О. Л. Данилов-Домнин, Г. І. Дроздовський, вже згаданий М. Г. Ляшенко, О. О. Меліков, М. О. Шведов, М. К. Шлегель³⁴.

Як бачимо, залога Чернігова у пореформений час жила насиченим і різноманітним життям, не лише розвиваючи гарнізонну інфраструктуру та займаючись бойовою підготовкою, але й долучаючись до вивчення історії краю, виховання підростаючого покоління та інших соціально значимих завдань. Це мирне життя було перерване 16 липня 1914 р. наказом на ім'я начальника гарнізону міста про приведення усіх дислокованих у місті частин у передмобілізаційний стан, який ознаменував початок принципово нового етапу в історії міської залоги.

1. Блакитний М. Офіцери колишньої Російської Імператорської армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С. 65-75; Федорова Л. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – с.
2. Квартирное расположение // Военная энциклопедия. Под ред. К. И. Величко и др. – СПб.: Типография Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 480.
3. Ивченко Л. Л. Повседневная жизнь русского офицера эпохи 1812 года / Лидия Ивченко. – М.: Молодая гвардия, 2008. – С. 267-268.
4. Ежегодник русской армии на 1871 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1871. – С. 425; Ежегодник русской армии на 1872 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1872. – С. 386.
5. Ежегодник русской армии за 1873 и 1874 годы. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1874. – С. 521.
6. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Волынский // Разведчик. – 1896. – №273. – С.18.
7. Календарь Черниговской губернии на 1897 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1896. – С. 22.
8. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – С. 40-42.
9. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. – Чернигов: Типография Черниговского губернского правления, 1916. – С. 7.
10. Федорова Л. Вказана праця. – С. 11.
11. Стецюк В. Б. Особовий склад Проскурівського підвідділу Російського військово-історичного товариства (1911-1914 рр.) / В. Б. Стецюк, Ю. А. Козіцька // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. – Т. 19: 130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується. – С. 80-88.
12. Журнали засідань Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества. Заседание №1. 22 мая 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – №7-8. – С. 23-24.
13. Список Г. г. членов Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества // Военно-исторический вестник. – 1913. – №4. – С. 25-27.
14. Отчет Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества за 1911 год // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4. – С. 22.
15. Журнал засідань Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества. Заседание 29 августа 1913 года // Военно-исторический вестник. – 1913. – №3. – С. 17-18.
16. Ефимов А. Памятники Отечественной войны 1812 года в Чернигове / А. Ефимов, протоиерей // Военно-исторический вестник. – 1912. – №4. – С. 57-63.
17. Заседание Черниговского Подотдела Киевского Отдела Императорского Русского Военно-Исторического Общества 23 сентября 1912 года // Военно-исторический вестник. – 1913. – №4. – С. 23-24.
18. Денисенко Г. Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / Г. Г. Денисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 34.
19. Бачевский К. И. 18-й пехотный Вологодский полк в первом сражении под Плевной 7-го и 8-го июля 1877 года. – Чернигов: Губернская типография, 1884. – 28 с.
20. Заметки // Разведчик. – 1896. – №314. – С. 939.
21. Блакитний М. Вказана праця. – С. 71.
22. Цитович Г. А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства). Историко-статистическое описание. В 2-х ч. Со-

ставил священник 84-го пехотного Ширванского Его Величества полка Григорий Цитович. – Пятигорск: Типо-литография А. П. Нагорнова, 1913. – С. 163.

23. Там само. – С. 163.

24. Из приказа по 167-му Острожскому полку №328. Г. Чернигов, ноября 24 дня 1901 года // Военное духовенство. – 1902. – №4. – С.102.

25. Корреспонденция «Разведчика». Чернигов // Разведчик. – 1895. – №222. – С. 1.

26. Федорин С.В. Государственная система физического воспитания в русской армии и на флоте (вторая половина XIX в. – 1914 г.). Дисс. докт. ист. наук... спец. 07.00.02 – отечественная история / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2002. – С.365, 366.

27. Корреспонденция «Разведчика». Чернигов // Разведчик. – 1913. – №1165. – С. 131.

28. Шильдер-Шульднер, Юрий Иванович // Русский биографический словарь, издаваемый Императорским Русским историческим обществом. – Т.23. Шебанов-Шютц. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1911. – С. 287.

29. Кнорринг // Военная энциклопедия. Под ред. К. И. Величко и др. – СПб.: Типография Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 607.

30. Бонч-Бруевич М. Д. Вся власть Советам! / М. Д. Бонч-Бруевич. – М.: Воен-издат, 1958. – С. 7.

31. Корреспонденция «Разведчика». Новоград-Волынский // Разведчик. – 1896. – №273. – С. 18.

32. Блаkitный М. Вказана праця. – С. 66, 69.

33. Там само. – С.69.

34. Там само. – С. 67-69, 72.

Статья посвящена жизни черниговского гарнизона в конце XIX – начале XX вв. Дается характеристика состава гарнизона, анализируется функционирование храма военного ведомства, деятельность Черниговского подотдела Русского военно-исторического общества, роты «потешных» при 176-ом пехотном полку. Обращается внимание на известных военных деятелей, служба которых проходила в Чернигове.

Ключевые слова: Чернигов, гарнизон, 167-ый пехотный Острожский полк, 176-ый пехотный Переволоченский полк.

Article is devoted history of Chernigov garrison at the end XIX – early XX centuries. The characteristic of the garrison, analyzed the functioning of the military church, the activities of the Chernigov office of Russian military historical society, company «amusing» at the 176th infantry regiment. Attention is drawn to the famous military leaders, who took office in Chernigov.

Key words: Chernigov, garrison, 167th Ostrog infantry regiment, 176th Perevolochna infantry regiment.

Любов Шара

ТАКСАЦІЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ У ВОЄННИЙ ЧАС (НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1916 р.)

Йдеться про важливий напрям роботи Чернігівської міської думи у роки Першої світової війни – таксацію продуктів харчування; показано динаміку цін упродовж зими-осені 1916 р. на прикладі продажу м'яса і хліба.

Ключові слова: міська дума, торгівля, продукти харчування, таксація.

Глибока економічна криза, що охопила українські міста Російської імперії в роки Першої світової війни, порушила усталений ритм господарсько-побутової роботи міського громадського управління. Актуалізувалася низка нових невідкладних завдань. Першочергово доводилося дбати про належне забезпечення військових частин, поранених, біженців, родини мобілізованих, облаштовувати шпиталі, установи, навчальні заклади, евакуйовані із західних губерній. Надзвичайної ваги набула проблема регулювання цін на продукти харчування з метою попередження спекуляції. Зумовлювалося це тим, що у містах Лівобережжя, віддалених від лінії фронту, стрімко зростало число жителів через вимушену міграцію, спричинену труднощами воєнного часу. За підрахунками В. І. Качмалої, незважаючи на мобілізацію чоловіків, людиність Лівобережної України, станом на 1916 р., збільшилася на 244 тис. осіб порівняно з 1907 р. або на 428436 осіб порівняно з 1897 р.¹ Не винятком була і Чернігівська губернія, де на середину 1916 р. чисельність населення зросла на 36 тис. осіб тільки за рахунок біженців із Люблінської, Варшавської (понад 25 тис. осіб.), Ковенської, Холминської і Львівської губерній². «Біженця або виселенця, – писалось у місцевій пресі, – зустрінеш не лише у місті, але і в будь-якому селі губернії». Безпосередньо у Чернігові проживали понад 4,5 тис. біженців³. Долучивши до них військових, поранених, полонених, які прийшли у пошуках роботи чи кращого життя, то на початок 1916 р. число жителів губерньського центру сягнуло позначки 75 тис. осіб⁴.

Природно, що за таких демографічних змін неабияк на часі виявилася цінова доступність продуктів харчування для населення. Якими критеріями послуговувалися представники міського самоврядування, здійснюючи таксацію, та якою була динаміка цін? Відповідь на це питання потребує окремого дослідження. Вже вивчалися деякі аспекти життєдіяльності міста у роки Першої світової війни, скажімо, заходи губерньської та муніципальної (земської і міської) влади щодо опікування біженцями, малозабезпеченими родинами, постачання продовольства, палива, фуражу, виконання державних замовлень для армії і т. п.⁵ Утім, студії мають загальний характер, автори ставили інші цілі, тому, власне, про діяльність чернігівського самоврядування йдеться фрагментарно. Мета нашої розвідки полягає у тому, щоби проаналізувати процес регулювання цін на продукти харчування як важливий вектор роботи міського громадського управління в умовах війни. Задля цього скористаємося діловою документацією міської думи та управи, продукуюваною 1916 р., коли все більших обертів набувала економічна криза.

Перш ніж реалізовувати поставлену мету, варто зауважити, що персональний склад Чернігівської міської думи – розпорядчої інституції самоврядування – нараховував

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

60 гласних і 8 кандидатів до них ⁶. Виконавчим органом була управа. Очолював думу та управу міський голова Аркадій Верзилов ⁷.

Для представників громадського управління міста було вкрай актуальним своєчасне й належне продовольче забезпечення населення. Продукція сільського господарства, як і промислового комплексу, поглиналася військовими потребами. Як зазначив О. П. Реєнт, тоді найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала ⁸. Продовольчі реквізиції звужили асортимент, а головне, обсяги сільськогосподарських поставок на міські базари. На засіданні думи від 27 січня 1916 р. констатували: «нині Чернігів переживає кризу на деякі продукти харчування (цукор, борошно, олію та інші). Невеликі запаси цих товарів значно зросли в ціні» ⁹.

Поза тим, на тлі систематичних мобілізацій спостерігалось різке звуження ринку праці в сільському господарстві. За підрахунками О. П. Реєнта, 61% працездатних селян забрали на фронт. Брак робочої сили уповільнив виробниче життя у селах, скоротилися розміри господарств, кількість худоби, що в кінцевому результаті призвело до мінімізації виробництва продуктів. Станом на 1916 р., посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції – відповідно на 200 млн. пудів (27%) . Селянин працював в основному, щоб прохарчувати родину ¹⁰.

Зменшення пропозиції продуктів землеробства і тваринництва дало поштовх зростанню їхньої вартості. У Чернігові міському самоврядуванню доводилося докладати зусиль, аби регулювати ціни, знаходити додаткові кошти й можливості для підтримання життєвого рівня населення. «Багато з продуктів першої необхідності, – йшлося в одній з постанов думи, – м. Чернігів має місцеві: м'ясо, картоплю та інші й завдяки цьому значним чином полегшується продовольча справа, так як... було би неможливим забезпечити жителів усіма продуктами першої необхідності» ¹¹. Попри це, для належного продпостачання позичили 10 тис. руб. у Чернігівському відділенні державного банку під заставу цінних паперів продовольчого капіталу Чернігівського міщанського товариства. За гроші придбали по 3 вагони пшеничного і житнього борошна, 4 вагони ячменю ¹². Продукцію реалізували через магазини Товариства споживачів за цінами, визначеними продовольчою комісією міської думи. Варто зазначити, що рішення про кредитування приймалися з певним острахом. Станом на 1 січня 1916 р., зовнішні борги Чернігова становили 550963 руб. 80 коп. ¹³ Останню позику мали погасити 2 квітня 1944 р. ¹⁴

Подорожчання продовольства, з одного боку, справді зумовлювалося об'єктивними чинниками воєнної доби, але з іншого – ціни зростали штучно через прагнення наживи. На третьому році війни міський споживач утратив на користь посередників лише на кожному фунті пшеничного хліба по 0,1 руб. ¹⁵ Закупівельна ціна кілограма цукру-рафінаду, приміром, становила 7 руб., а продавався на ринках по 8,1 руб., цукор-пісок – відповідно 5,6 руб. і 6,3 руб. за кілограм, борошно – 15,5 і 19,5 руб., олія соняшникова – 8 і 12 руб., сіль – 0,6 і 1,2 руб. Прибутки комерсантів коливалися у межах 11,6 – 2000% ¹⁶. За таких обставин на одному із засідань Чернігівської думи гласний І. Тудоровський запропонував організувати спеціальну комісію, залучивши і представників поліції, котрі би реквізували продукти харчування у торговців-спекулянтів. Забрати усі запаси хлібних виробів, солі, сіна, дров і передати їх у розпорядження громадських установ і кооперативів.

Ініціювання І. Тудоровського зацікавило думців, тому вони доручили проаналізувати суть справи продовольчій комісії. Проте члени останньої вважали на той момент реквізицію занадто радикальним методом. «У Чернігові, – мовилося в ухвалі, – порівняно з іншими містами... ні відчутного браку продуктів харчування, ні величезної дорожнечі не спостерігається,... щоби вдаватися до такого крайнього заходу, як реквізиція або відчуження товарів в одних станів на користь інших – захід цей обопільногострий: як показує досвід він може зумовити і відсутність товарів, і підвищення їх у ціні,... реквізиція, аби досягнути мети, повинна бути загальнодержавною і всеохоплюючою» ¹⁷. Дума погодилася з цим, визнавши пропозицію І. Тудоровського недоцільною ¹⁸.

Натомість потрібні були адекватні тверді ціни, що задовольняли б і продавців, і

покупців. У циркулярі голови особливої наради обговорення й об'єднання заходів із продовольчої справи вказувалося: «... надзвичайно складне питання визначення справедливих твердих цін на продукти врожаю 1916 року, що не були б збитковими для правильного розвитку сільського господарства, вимагає виключної уваги до себе і всебічного висвітлення, особливо щодо визначення собівартості товару виробника»¹⁹. Таксація мала здійснюватися в першу чергу з урахуванням ключових показників ринкової кон'юнктури – пропозиції і попиту. У січні 1916 р. міське громадське управління отримало циркуляр із Міністерства внутрішніх справ, по суті, своєрідну пам'ятку, якою необхідно керуватися при ціноутворенні, «з метою зробити таксу завжди дієвою зброєю зі зростаючою спекуляцією...»²⁰. Зокрема, органи самоврядування повинні мати достатньо продуктів харчування, на які затверджувалися тверді ціни, аби регулювати рівень ринкових; постійно турбуватися про поповнення стратегічних запасів продовольства і предметів першої необхідності; запроваджувати граничні межі передусім на товари, на які Міністерством землеробства оприлюднені тверді оптові ціни; роздрібні ціни не повинні різко поляризувати з оптовими; брати до уваги такси у сусідніх районах; різнити за вартістю місцеві й привезені продукти і, головне, «такса повинна бути еластичною, змінюватися відповідно до обставин, місцевих умов, собівартості товару і повинна бути, таким чином, справедливою ціною для торговців і споживачів»²¹. Як засвідчують архівні матеріали, подорожчання продуктів харчування зумовлювало численні клопотання міських службовців і робітників підвищити заробітну плату, пересічних мешканців – виділити грошову допомогу, що в сукупності з іншими виявами занепаду економіки поступово наближало й кризу муніципального господарства, руйнувало фінансову базу діяльності громадського управління. Тому, здійснюючи таксацію, мусили балансувати між інтересами продавців і покупців, намагаючись досягти паритету.

Підставою для коригування цін на місцевих базарах часто слугували петиції торговців. Вони подавали одноосібні чи колективні клопотання до управи, обґрунтовуючи необхідність збільшення усталеної такси на певний вид продовольства. Як правило, наводилися арифметичні підрахунки витрат і доходів; якщо йшлося про виробничий процес, то наголошувалося на подорожчаннях робочої сили, палива, патентів на підприємницьку діяльність, зміні оптових цін і т. п. Часом, згущаючи фарби і вказуючи на виключно збитковість їхньої торгівлі, погрожували зникненням того чи іншого продовольства з чернігівських ринків.

Управа передавала клопотання комерсантів на розгляд продовольчої, кошторисної чи ринкової комісії, члени яких детально перевіряли отриману інформацію, ухвалювали рішення й вербалізували його на засіданні думи. Гласні обговорювали почуте і, як переконують запротокольовані виступи, засвідчували свою обізнаність з ціновою політикою у сусідніх населених пунктах і губерніях, оптовими цінами на продовольство і предмети першої необхідності, собівартістю продукції місцевих виробників, купівельною спроможністю населення. Щоправда, періодично виникали гострі дискусії, оскільки зачіпалися інтереси підприємців, електорату думців або ж і власної торгівлі. Адже з-поміж гласних була частка тих, хто мав виборчі права й делегувався на підставі патентів на торгово-промислову діяльність.

Визначені думою такси передавалися губернатору для узаконення, опісля того оприлюднювалися. Допоки думські ухвали не набули чинності, торговці могли оскаржити їх перед губернатором. Той у разі потреби адресував скаргу членам губернського із земських і міських справ присутствія, чий вердикт вважався остаточним. Серед архівних матеріалів зберігаються петиції торговців і постанови губернського присутствія, у яких зазвичай підтверджувалися усталені такси. Натомість позивачів зобов'язували витрачатися на оплату двох гербових марок 75-копійкової вартості²².

Важливим був контроль за дотриманням твердих цін. Міністр внутрішніх справ від імені імператора, звертаючись до губернаторів і градоначальників, підкреслював потребу для місцевої влади «у теперішній час найрішучішої і планової боротьби з наростаючим у країні недостойним моментом, що переживається, згвинчуванням цін на продукти першої необхідності». У свою чергу чернігівський губернатор апелював до поліцеймейстера, наказавши «посилити свою наглядову діяльність. Особлива увага при цьому повинна націлюватися на порушення граничних цін, запроваджених міс-

цевими громадськими самоврядуваннями, при таких порушеннях потрібно негайно ухвалити обов'язкові постанови, що переслідують штучне і недобросовісне підняття цін на продукти харчування»²³.

Комерсантам категорично заборонялося самовільно змінювати ціни. Покарання було у вигляді штрафу або анулювання ліцензії на торгівлю. Однак міське громадське управління не мало примусової влади, контролюючі функції покладалися на представників поліції. Зазвичай губернатор підписував відповідне розпорядження про щоденний нагляд за дотриманням такси торговцями. Але стражі порядку часом нехтували тим, виконуючи безліч професійних обов'язків. Навіть очільник губернії мусив визнати, що порушенню твердих цін «сприяє почасти недостатній нагляд із боку поліцейських, обтяженість яких численними обов'язками, зумовленими воєнним часом, перешкоджає їм приділяти цій справі належну увагу»²⁴. Між тим зазначимо: поліціянти не вважали допомогу органам самоврядування своїм пріоритетним завданням, тому знехотя стежили за цінами на базарах. Більше того, самі вдавалися до відвертої сваволі, відлякуючи торговців. Приміром, у березні 1916 р. городовий, користуючись службовим становищем, змушував оптовиків продавати привезене м'ясо майже за безцінь. Інформація про такі безчинства швидко поширювалася, й комерсанти сторонилися чернігівських базарів²⁵.

Скориставшись наративними матеріалами, простежимо динаміку цін на прикладі торгівлі м'ясом і хлібом. Так, 27 січня 1916 р. міська дума постановила, а губернатор затвердив продавати на Старому базарі фунт (400 гр.) першосортного м'яса вгодованої великої рогатої худоби по 18 коп., другосортного – по 16 коп., третьосортного – по 12 коп. М'ясо молоді худоби оцінили відповідно по 15, 13 і 10 коп. фунт. Баранина першого сорту коштувала 13 коп., другого – 11 коп.; свинина – 20 коп. (1 сорт), 18 коп. (2 сорт), голова – 12 коп., варена ковбаса – 30 коп., шинка копчена – 40 коп., варена, без кісток – 60 коп. за фунт. Представники єврейської громади за кошерне м'ясо переплачували 2 коп., оскільки додатково стягувався коробочний збір. На Новому базарі всі види і сорти м'яса продавалися на 2 коп. дешевше²⁶.

Пояснимо, що різниця у таксації продукції на двох базарах зумовлювалася фактором ризику. На Старому ринку збувалося м'ясо худоби, забитої на міських бойнях. Живі тварини й туші ретельно перевірялися ветеринаром. Знаком якості було тавро червоною або синьою (відповідно м'ясо вгодованої і молоді худоби) фарбами. На Новому ж базарі торгували привезеним м'ясом, перевіреним фельдшером. Він не бачив живої худоби, а отже, існувала небезпека помилково клеймувати недоброякісний товар. Рішення про розмежування торгівлі м'ясом на двох ринках ухвалили ще 1914 р. Проте з лютого 1916 р. його відмінили, дозволивши продавати привізне м'ясо і на Старому ринку, бо виник дисбаланс між пропозицією та попитом. Міський ветеринар подав рапорт губернатору, наполягаючи на відміні дозволу. На його думку, транспортоване звідкільсь м'ясо без належної перевірки може спричинити спалах кишкових захворювань. Губернатор адресував подання в медичний відділ губернського правління, але там вирішили все залишити в силі, зобов'язавши натомість ветеринара перевіряти і привезене м'ясо²⁷.

Місцева влада намагалася сприяти постачальникам продовольства, а не створювати перепони. Реально оцінювалася ситуація й усвідомлювалися проблеми на м'ясному ринку. «... на ярмарках, – стверджували гласні, – майже немає худоби на продаж, не буває її і на місцевих базарах. Свиней через подорожчання хлібної продукції відгодовується небагато, і закупити їх в достатній кількості неможливо, тим паче, що в останні роки самі селяни почали торгувати м'ясними продуктами...»²⁸. Тоді ж, 27 січня, на засіданні думи ветеринарний лікар озвучив деякі статистичні дані. У середині грудня 1915 р. на міські бойні приводили стільки худоби, що за один день не встигали забивати, частину залишали на завтра. Потім почалося різке сповільнення, замість 50-60 голів убивали по 20-30. Відповідно зменшення пропозиції зумовило зростання попиту й ціни до 7,6 руб. за пуд (пуд – 40 фунтів – 16,38 кг.) м'яса²⁹. При цьому виступаючий підкреслив: «зменшення забою худоби, що спостерігається на наших бойнях, не є штучно створеним, а це є загальна війна, яка охопила всю Росію, яка нині досягла і Чернігова»³⁰.

Справді, м'ясний дефіцит помічався в усіх містах імперії. Лише в українських гу-

берніях за півтора року війни поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 3 млн.³¹ На початку зими 1916 р. уряд мусив запровадити м'ясоістний закон, згідно з яким протягом трьох днів на тиждень не дозволялося споживати м'ясо і м'ясні продукти, заборонявся їх продаж, зачинялися скотобійні. У такий спосіб мали надію зменшити ужиток м'яса і зберегти худобу. Однак, як твердить О. Л. Вільшанська, очікувані сподівання не підтвердилися. Навпаки, ціна м'яса подвоїлася, на ринках реалізовували несвіжу продукцію, оскільки уповільнився збут; після обмеження продажу м'яса населення активніше купувало яйця, сир, масло, рибу, картоплю, внаслідок чого підвищилася їхня вартість³².

Навесні, у березні, 1916 р., Чернігівська дума постала перед необхідністю переглянути ціни на м'ясну продукцію. Вихідного, недільного дня, 20 березня, на базарах фактично не виявилось м'яса, крамниці навіть не відчинялися. Ринкова комісія, оперативно проаналізувавши суть справи, визначила кілька причин. Ключовим виявився той факт, що військові частини не отримали м'яса від оптовиків. Як і належить військовим, керівництво зреагувало миттєво, наказавши скупити продукцію на місцевих ринках. Зафіксовані спроби забрати м'ясо, призначене для шпиталів Червоного Хреста. Окрім цього, через весняну повінь до Чернігова не могли доїхати селяни-постачальники³³. Місцеві торговці скористалися ситуацією і подали петицію губернатору. Вони наполягали на зміні цін, узаконованих 27 січня 1916 р.: «запроваджена такса надзвичайно тяжка і збиткова для нас, бо худоба постійно дорожчає і обходиться нам набагато більше визначеної такси, бо тепер нам м'ясо коштує не менше 10 руб. за пуд і не має гарантії, що наступні купівлі не стануть дорожчими. Ціни на худобу зростають і продаж м'яса за вказаною таксою занадто збитковий. Продавати м'ясо по 18 коп. за фунт, в той час, як нам самим виходить по 25 коп., веде до остаточного нашого розорення»³⁴.

Порадившись, гласні вирішили не підвищувати ціни, а внести корективи, врахувавши інтереси і підприємців, і покупців. М'ясо вгодованої худоби, таврованої на міських бойнях, дозволили збувати вільно, без таксованих обмежень³⁵. Це, з одного боку, дало змогу торговцям варіювати цінами, з іншого – покупці в умовах ринкової конкуренції купували продукцію, керуючись критерієм доступності для сімейного бюджету.

Проте вже через місяць м'ясники знову зажадали нової таксації. Зокрема, власники ковбасних лавок Є. Мацко і В. Ціммерер двічі подавали відповідні клопотання до управи. Одне з них, що надійшло перед Великоднем, міське самоврядування відхилило. Рішення було вмотивованим, оскільки у передсвяткові дні стрімко зріс попит на продукти харчування, й торговці могли отримати чималі прибутки за рахунок збільшення товарообігу. Водночас підвищення такси на м'ясо та м'ясні делікатеси позбавило б шансу малозабезпечені верстви приготувати великодній стіл. Після святкових днів, коли попит і пропозиція зрівноважилися, гласні погодилися з думкою підприємців щодо зміни цін. Підштовхнув їх до такої думки й факт, що інтенданство зобов'язало місцеве земство закупити для державних потреб 1500 голів великої рогатої худоби³⁶. Цілком очевидно – це спричинило б дисбаланс між попитом і пропозицією та чергову таксацію. Врахувавши все, постановили: м'ясо вгодованої рогатої худоби, тавроване на міських бойнях, реалізовувати за домовленістю, але не більше 30 коп. за фунт, м'ясо молодій худобі і свинину – не більше 25 коп., фунт вареної ковбаси – 40 коп., шинки – 70 коп.³⁷ Для порівняння, у тогочасному Конотопі яловичина першого сорту коштувала 24 коп., другого – 21 коп., третього – 12 коп., свинина першого сорту – 25 коп., другого – 22 коп.³⁸

Не залишилися статичними й ціни на баранину. Як указувалося вище, зимою за фунт м'яса просили 11-13 коп. з огляду на якісні показники. У червні доводилося платити вже по 35 коп. Подорожчання продукції майже втричі продемонструвало, що міське самоврядування, вдаючись до таксації продуктів харчування, не тільки брало до уваги співвідношення попиту і пропозиції, але в окремих ситуаціях цілковито залежало від них. В умовах обмеженої пропозиції часом доводилося погоджуватися на високі ціни, йдучи на поступки підприємцям. Прикладом того й була ситуація з дорожнечею на баранину. Дозвіл на купівлю овець надавався Чернігівською повітовою земською управою. Улітку 1916 р. у губернському центрі таким правом користувався м'ясник Мельник, який, монополізувавши торгівлю, самостійно підвищив таксу. Хоча він і

порушив усталені норми, але громадське управління не могло покарати, оскільки не було інших продавців баранини. Тільки поява конкурентного середовища, вважали гласні, усунула б проблеми. Тому дума ухвалила рішення клопотати перед земською управою про розширення кола осіб із правом купівлі овець для забою. Невдовзі у пана Мельника з'явився конкурент, підприємець Д. Кубар, який продавав фунт баранини по 25 коп.³⁹ Можемо припустити, що згодом були й інші торговці, оскільки дума знизилася верхні межі цін до 18 – 22 коп. за фунт відповідно до гатунку⁴⁰. Однак у вересні вже згадуваний Д. Кубар прохав управу переглянути такси з огляду на подорожчання живої ваги худоби. Думці погодилися, щоби фунт задньої частини туші овечки коштував не більше 30 коп., передньої – 26 коп. Дана таксація стосувалася баранини, таврованої на міських бойнях. Привезену продукцію могли продавати на 2 коп. дешевше, тобто по 28 і 24 коп.⁴¹

Восени 1916 р. ще більше загострилися проблеми з доставкою м'ясної продукції на чернігівські базари. «... земська управа Чернігівського повіту, – зафіксовано у діловій документації думи, – зобов'язана, відповідно до визначеної розверстки, постачати для армії певну кількість худоби і за її підрахунками у повіті недостатньо худоби, а привезення її з інших місць неможливе»⁴². Ринкова комісія підтвердила, що «торгівля свининою справді перебуває у вкрай складному становищі: свині у Чернігівському повіті дуже дорогі, купівля їх в інших повітах заборонена нашим торговцям...»⁴³. Віддзеркаленням того є протокол засідання думи від 12 жовтня. Тоді на порядку денному були клопотання підприємців про збільшення ціни на усі види і сорти м'яса. Зокрема, продавці свинини вимагали нової таксації, «оскільки по 25 коп. фунт вони продавати не можуть: свиней доводиться купувати у селах за дуже високими цінами не менше 13 р. 50 к. живої ваги; поїздки селами пов'язані з чималими витратами...». Торговці бараниною та яловичиною також ремствували на подорожчання худоби, різке скорочення її кількості. Якщо вирахувати кошти на купівлю худоби, транспортування, забій і т. д., то підприємницька діяльність збиткова, і «якщо нині вони все-таки продовжують займатися цим промислом, то лише тому, що звикли до цієї справи і страшається, у разі припинення ними торгівлі м'ясом – адміністрація визнає це як провину»⁴⁴. При цьому відверто зізнавалися: «... змушені вдаватися до різноманітних способів, аби отримати хоч якийсь навар: прибавляють під час зважування м'яса кістки з іншої вбитої худоби і т. п...».

Члени ринкової комісії, попередньо ознайомившись з поданнями підприємців, схилилися до їхньої підтримки. Натомість під час обговорення на засіданні думи гласні підкреслили свідоме перебільшення торговцями подорожчання живої ваги худоби. Скажімо, живу овечку можна купити за 7,5 руб., а не за 13 руб., як вони твердять. Періодично комерсанти самовільно підвищують ціни на м'ясо, не лякаючись і штрафу 100 руб. Відтак, немає видимих причин змінювати таксу⁴⁵. Утім, у цілому, з січня по жовтень 1916 р. спостерігалася поступове, але невинне подорожчання м'яса. Залежно від гатунку, яловичина зросла в ціні на 12-13 коп. (67-108%), свинина – на 5-7 коп. (25-39 %), баранина – на 15-17 коп. (131-136%), ковбаса і шинка – на 10 коп. (відповідно на 33 і 17%).

Протягом року побільшала і вартість хліба. Ще у листопаді 1915 р. житній чорний хліб коштував 4 коп. за фунт, напівбілий – 4,5 коп., білий, «резовий», першого сорту – 15 коп., другого – 10 коп., французька булка вагою 45 золотників (1 золотник – 4,27 г.) – 6 коп.⁴⁶ Улітку 1916 р. (постанова думи від 10 серпня) фунт чорного житнього продавали по 5 коп., напівбілого – по 5,5 коп., білого «поклеванного» – по 6,5 коп.⁴⁷ Наприкінці серпня ціна на чорний хліб залишилася сталою – 5 коп. за фунт, а напівбілий купували вже по 6 коп., білий – по 7 коп. Незважаючи на підвищення такси, виробники оцінили її як занижку. Вони, по суті, поставили ультиматум громадському управлінню: або буде збільшена ціна, «або зовсім не буде хліба на базарах, або він буде продаватися лише у той час, коли не буде збитковим». Своє невдоволення аргументували подорожчанням інгредієнтів, необхідних для випічки, і дров. За їхньою калькуляцією, сплачуючи по 13 руб. за куль (5 пудів) борошна і по 54 коп. за пуд дров, хліб коштує на 3 руб. дешевше, ніж загальні витрати на його випікання. «... збиток у 3 рублі, – твердили підприємці, – очевидний і не вимагає доказів»⁴⁸.

На вересневому засіданні думи питання про таксацію хліба стало ключовим. По-

при позицію міського голови і кількох гласних не збільшувати ціни (місто отримало вагон житнього борошна, невдовзі мали прибути вагон пшеничного і два вагони жита), проголосували так⁴⁹: чорний житній хліб могли продавати по 6 коп., напівбілий – по 7 коп., білий «поклеваний» – по 8 коп. за фунт. У Києві, до речі, фунт чорного хліба коштував 7 коп.⁵⁰

Спостерігалось поступове підвищення такси і на французькі булочки, з 6 до 8 коп. Міське громадське управління періодично отримувало клопотання від власників булочних, зокрема, І. Шишкова, В. Нагеля, Є. Ольшевської та інших, які теж наполягали на збитковості виробництва у зв'язку з подорожчанням продовольства, робочої сили, промислових патентів тощо⁵¹. Загалом же, упродовж зими-осені 1916 р. житній чорний хліб зріс у ціні на 2 коп. (50 %), напівбілий – на 2,5 коп. (56 %), білий «поклеваний» – 2,5 коп. (45 %), французька булка – 2 коп. (33 %). Хоча хліб і дорожчав, однак його якість гіршала. Йдеться, зокрема, про зменшення ваги, водянистість, перемаркування сортів борошна, додавання в нього різноманітних домішок тощо⁵². Пшенична паляниця вважалася розкішшю. У серпні фунт білого пшеничного хліба з борошна першого сорту коштував 16 коп. у кондитерських, якщо продавався на базарі – 15 коп., з борошна другого сорту – 13 коп.⁵³ На кінець 1916 р., твердить В. І. Качмала, у більшості міст Лівобережжя, маючи на увазі й Чернігівську губернію, повністю припинилося випікання білого хліба⁵⁴. Продовольча ситуація погіршувалася, сподівання на покращення життя, переконана дослідниця, залишилися марними. Політика твердих цін не виправдала себе, тому уряд вирішив до 1 лютого 1917 р. скасувати такси на більшість продуктів харчування (циркуляр від 20 грудня 1916 р.)⁵⁵.

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що в умовах глибокої економічної кризи 1916 р., спричиненої Першою світовою війною, регулювання цін на продукти харчування стало важливим напрямом роботи Чернігівської міської думи. Таксація здійснювалася з урахуванням, у першу чергу, загальнодержавної політики твердих цін, динаміки оптових цін, кореляції попиту і пропозиції на місцевих базарах. Представники міського самоврядування прагнули зважати на інтереси і продавців, і покупців. Утім, з огляду на пріоритетність постачання сільськогосподарської продукції для армії зменшився товарообіг на внутрішньому ринку, виник дисбаланс між попитом і пропозицією, знецінювалися гроші. За таких обставин торговці вимагали підвищувати тверді ціни, і громадське управління Чернігова при дефіциті на м'ясному та хлібному ринках мусило час від часу збільшувати такси. Наприкінці 1916 р. політика твердих цін засвідчила нежиттєздатність і була згорнута на загальноімперському рівні.

1. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 244.

2. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – Вип. 4. – С. 54.

3. Там само. – С. 55.

4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.

5. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-71; Качмала В. Названа праця; Шевченко В. Названа праця.

6. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од. зб. 779, арк. 5, 5 зв.

7. Там само, оп. 2, од. зб. 1373, арк. 5.

8. Реєнт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2002. – Вип. 6. – С. 84.

9. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 4 зв.

10. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 99.

11. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1439, арк. 9 зв.
12. Там само, арк. 3 зв.
13. Там само, арк. 11.
14. Там само, арк. 10.
15. Реєнт О. Кризові тенденції... – С. 85.
16. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 5.
17. Там само, арк. 303 зв.
18. Там само, арк. 304.
19. Там само, од. зб. 1427, арк. 150.
20. Там само, арк. 12.
21. Там само, арк. 12 зв.
22. Там само, оп. 1, од. зб. 715, арк. 2.
23. Там само, оп. 2, од. зб. 1427, арк. 9.
24. Там само, од. зб. 1463, арк. 2.
25. Там само, од. зб. 1411, арк. 132.
26. Там само, арк. 1, 71 зв.
27. Там само, арк. 52.
28. Там само, арк. 71.
29. Там само, арк. 69.
30. Там само, арк. 69 зв.
31. Реєнт О. Кризові тенденції... – С. 84.
32. Вільшанська О. Названа праця. – С. 63.
33. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 132.
34. Там само, арк. 196.
35. Там само, арк. 133 зв.
36. Там само, арк. 176.
37. Там само, арк. 176 зв., 177.
38. Там само, од. зб. 1427, арк. 131.
39. Там само, од. зб. 1411, арк. 250 зв.
40. Там само, од. зб. 1427, арк. 283.
41. Там само, од. зб. 1411, арк. 344.
42. Там само, арк. 463 зв.
43. Там само, арк. 461 зв.
44. Там само, арк. 463.
45. Там само, арк. 464.
46. Там само, од. зб. 1427, арк. 461 зв.
47. Там само, арк. 290.
48. Там само, од. зб. 1411, арк. 332 зв.
49. Там само, арк. 333.
50. Там само, арк. 333 зв., 334.
51. Там само, арк. 418 зв.
52. Вільшанська О. Названа праця. – С. 63.
53. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од. зб. 1411, арк. 418 зв.
54. Качмала В. Названа праця. – С. 240.
55. Там само. – С. 243.

Рассмотрено важное направление работы Черниговской городской думы в годы Первой мировой войны – таксация продуктов питания; показана динамика цен на протяжении зимы-осени 1916 г. на примере продажи мяса и хлеба.

Ключевые слова: городская дума, торговля, продукты питания, таксация.

The important direction of Chernihiv City Duma's work during World War I is considered over – foodstuff taxation; price dynamics is demonstrated through the sale of meat and bread during winter – autumn 1916 year.

Key words: City Duma, trade, foodstuff, taxation.

ЮВІЛЕЇ

УДК 94 (477)

Людмила Студьонова

ТАРАС ШЕВЧЕНКО САМ ПО СОБІ Й У СВІЙ ЧАС

(До 200-річчя від дня народження великого поета і художника)

Автор статті робить спробу відійти від заполітизованого образу Т. Г. Шевченка і показати його становлення як людини і видатного митця в умовах епохи, в яку він народився і зростав, використовуючи при цьому вже опубліковані літературні джерела.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Павло Енгельгард, Петербург, звільнення від кріпацтва, Кирило-Мефодіївське товариство, Микола I, Оренбурзький окремих корпус, Олександр II, свобода.

Коротка цитата із статті Михайла Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм»: «Шевченко настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й не українці, коли заїде розмова про українську справу. Лихо тільки, що досі ніхто не зваживсь докладно розсудити об тім, що таке справді Шевченко **сам по собі й у свій час**, а всі, хто бравсь писати про нього, перш усього думали про себе, і кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба, та глядячи на те, перед ким говорилося про українського кобзаря»¹.

І це правда, що «кожний повертав Шевченка, як йому на той час було треба». Наприклад, радянські літературознавці, історики літератури і мистецтва зробили з Тараса Григоровича жертву кріпосництва, великого революціонера, демократа, політичного діяча, борця із солдатчиною, поміщиками і врешті-решт – із самодержавством. У березні 1939 року святкувався 125-річний ювілей Тараса Шевченка. До цієї дати виданий «Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка»². Невідомий автор передмови пише, що лише після жовтневої революції «огненні вірші великого поета-революціонера» стали близькими і дорогими всім народам великого Радянського Союзу. Наводиться цитата зі статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка», яку вмістила більшовицька газета «Путь правды» 25 лютого 1914 року, аби підкреслити негативне ставлення до творів поета з боку царської влади: «Страдалець-поэт, почти всю сознательную жизнь проживший под запретом, больше полувека после своей смерти по-прежнему остается под запретом»³. У цьому винна «царська цензура, цензура уряду поміщиків і капіталістів», яка «забороняла видання революційних творів великого поета». В радянський час все різко змінилося. Твори великого народного поета не лише видаються доступними тиражами. *Йде наукове розроблення його безсмертної спадщини на основі принципів марксистсько-ленінської науки*⁴.

Так, професор О. П. Оглоблін⁵ назвав свою статтю «Шевченко – борець проти кріпосництва і царизму». Розповідаючи за допомогою статистики про тяжке становище

Фото І. В. Гудовського.
1859 р.

селян у першій половині XIX ст., автор приводить своїх читачів до думки, що саме тому Тарас Шевченко став на шлях боротьби *«проти кріпосництва, проти царизму, проти всякого визиску й гноблення людини людиною»*. Ця боротьба *«вогнем запалила прекрасну творчість Шевченка. ... ця боротьба на віки-вічні зробила ім'я великого українського поета, справжнього «гражданина мира», рідним і близьким великій, вільній сім'ї народів Радянського Союзу і всьому передовому й прогресивному людству»*⁶.

Інший автор, П. Г. Приходько, написав методичний матеріал для вчителів п'ятих, шостих і дев'ятих класів за назвою *«До вивчення життя і творчості Т. Г. Шевченка в середній школі»*. Він радить *«вибрати ті біографічні факти, які мають велике значення для розуміння життєвого шляху Шевченка, для розуміння зростання його як великого поета, як революціонера, непримиренного борця проти царизму і поміщиків. Подаючи всі ці факти, учитель в окремих випадках порівнює тяжкі умови життя поета з умовами нашого радянського життя (наприклад, життя і виховання дітей)»*⁷.

З того часу практично нічого не змінилося. Тема, що *«таке справді Шевченко сам по собі й у свій час»*, багато десятиліть доступна кожному досліднику, хто зацікавлений відійти від принципів будь-яких політичних поглядів на особистість і творчість великого поета та художника. Автор даної публікації бере на себе сміливість бути одним із таких дослідників, аналізуючи відомі літературні джерела.

Отже, Тарас Григорович Шевченко народився в кріпосницькій Російській імперії, до складу якої тоді входила Україна. Десятий том Зводу Законів Російської імперії відносив кріпосних селян до рухомого майна. Тому поміщики вільно розпоряджалися ними як своєю власністю. Саме Тарас Шевченко і був такою власністю, бо побачив світ 9 березня 1814 року в с. Моринці Звенигородського повіту Київської губернії (нині Черкаської області) в родині кріпосного селянина Григорія Івановича Шевченка. Батько майбутнього поета належав поміщику, дійсному статському раднику, графу Василю Васильовичу Енгельгарду, племіннику світлішого князя Григорія Потьомкіна⁸. Села Вільшана, Тарасівка, Зелена Дубрава, Вербівка, Воронівка і Сеґединці граф Енгельгард отримав у спадщину від свого дядечка князя Потьомкіна. Села Кирелівка, Гнилець, Петрики, Моринці і Пединівка купив пізніше. Останні роки життя Василь Васильович провів у селі Вільшана.

У молодості Енгельгард закохався у польську княжну. Він викрав її з дівочого монастиря. Але дозволу на шлюб закохані так і не отримали. Проте це не завадило їм народити трьох синів і двох дочок. Коли цивільна дружина Василя Васильовича померла, її поховали в Кирелівці. Один із синів княгині, Павло Енгельгард, який відіграв значну роль у долі Тараса Шевченка, народився 5 лютого 1798 року. Семирічним хлопчиком він став пажем при імператорському дворі. За десять років поступив на військову службу і дослужився до звання полковника.

У Вільно на балу Павло Енгельгард познайомився із вісімнадцятирічною красунею, баронесою Софі Енгельгард – дочкою генерал-лейтенанта, курляндського барона Герхарда Енгельгарда, який виявився далеким родичем. Освідчився у коханні і попросив руки дівчини. Весілля відсвяткували у Вільшанському маєтку Енгельгардів. Протягом десяти років у подружжя народилося чотири сини і три дочки.

Знайомство Павла Енгельгарда з майбутньою дружиною відбулося в 1823 році. Це був тяжкий рік для Тараса Шевченка – померла його мати. Незабаром батько одружився із вдовою, яка мала троє дітей і була суворою до пасинка. Хлопчика доглядала старша сестра Катерина, поки не вийшла заміж. У 1825 році помер Григорій Іванович Шевченко.

У 1828 році відійшов у інші світи Василь Васильович Енгельгард. Йому було п'ятдесят років. Він вважався найбагатшою людиною в Україні. Спадкоємці розділили між собою розлогі маєтки. Вільшанський куш перейшов до сестри покійного Олександри Браницької. Села з капіталами були поділені між синами. Наймолодшому з них, Павлу Енгельгарду, дістались Кирелівка, кілька сусідніх сіл і 17 тисяч кріпосних. Він успадкував від батька понад три мільйони рублів.

Павло Енгельгард обладнав одноповерховий будинок для своєї родини в селі Будище. За його наказом набрали штат прислуги. Окрім дорослих, узяли селянських

дітей, серед яких був чотирнадцятирічний Тарас Шевченко. У листі до редактора журналу «Народное чтение» від 18 лютого 1860 року Тарас Григорович згадував: *«По-мещику, только что наследовавшему достояние отца своего, понадобился расторопный мальчик, и оборванный школяр-бродяга попал прямо в тиковую куртку, в такие же шаровары и, наконец, в комнатные казачки. ... Барин мой был человек деятельный: он беспрестанно ездил то в Киев, то в Вильно, то в Петербург и таскал за собой в обозе меня для сидения в передней, подавання трубки и тому подобных надобностей. Нельзя сказать, чтоб я тяготился своим тогдашним положением: оно только теперь приводит меня в ужас и кажется мне каким-то диким и несвязным сном»*⁹.

Восени 1829 року Павло Васильович отримав призначення на посаду третього ад'ютанта до Віленського генерал-губернатора Олександра Римського-Корсакова. Енгельгард узяв із собою і Шевченка. Як згадував сам Тарас Григорович, одного разу, коли господарі поїхали на бал, він *«зажег свечку в уединенной комнате, развернул свои краденные сокровища* [лубочні картинки. – Авт.] *и, выбрав из них казака Платова, принялся с благоговением копировать»*. Час так швидко пробіг, що юнак не помітив присутність Енгельгарда, який повернувся з балу. Він надавав хлопцеві ляпасів, посмикав вуха за те, що міг би спалити не лише дім, але й місто. Наступного дня за наказом пана Шевченка висік кучер Сидорко¹⁰. Тарасу здалося, що Енгельгард не помітив його мистецтва копіювальника. Як показали наступні події, це було не так.

У Вільно Павло Васильович віддав юнака на навчання до художника-портретиста Іоганна Лампі. Домовився про уроки у професора Віленського університету Янаса Рустама. Гроші вчителям платив Енгельгард. Дружина Павла Васильовича Софія Григорівна навчила Тараса говорити польською і французькою. Проте основні знання мов Шевченко отримав від хазяйських лакеїв.

У 1831 році, коли Енгельгард переїхав на службу до Петербурга, він знову-таки забрав із собою Тараса Шевченка. Сім'я Павла Васильовича оселилася в будинку №26 по вулиці Моховій, власниками якого були купці Щербакови.

І тут у житті Шевченка з'являється особа на прізвище Ширяєв. Існують різночитання щодо знайомства Тараса Григоровича з цією людиною. Василь Григорович Ширяєв (1795-?) був відомим у Петербурзі художником-декоратором та орнаменталістом, мав власну майстерню, власних учнів. Павло Васильович запросив Ширяєва для наведення мистецького порядку у власній квартирі. Деякі дослідники переконані, що Шевченко побачив роботу Ширяєва і захопився ним. Виникло бажання стати учнем художника. Після настирливого наполягання Тараса Павло Енгельгард дав згоду влаштувати свого слугу (в цьому був переконаний сам Шевченко) на навчання до Василя Ширяєва. Інша версія полягає в тому, що влаштуватись учнем у майстерню художника-декоратора було не так просто. Тому через родичів своїх близьких знайомих Енгельгарду вдалося здійснити бажання Шевченка. В 1832 році Павло Васильович підписав чотирирічний контракт з Василем Григоровичем Ширяєвим. За цим документом ховалися неمالі гроші, які мав платити пан Енгельгард. Якось не стикується образ жорсткого кріпосника з його ставленням до бажання свого слуги.

Тарас Григорович оселився в квартирі будинку №8 по Загородному проспекту, де мешкав Василь Ширяєв. Тут Шевченко прожив до 1838 року і написав акварельні портрети Павла Енгельгарда (нині зберігаються у Національному музеї Кобзаря) та Євгена Гребінки. Вперше в житті Тарас отримав гонорари за малярство.

Про ширяєвський період свого життя Шевченко писав так: *«... несмотря на весь гнет тройственного его [Ширяєва. – Авт.] гения, я в светлые весенние ночи бегал в Летний сад рисовать со статуи, украшающих сие прямолинейное создание Петра»*¹. Тут необхідно зазначити, що Василь Ширяєв теж походив із кріпосних селян і був відпущений на волю 1828 року. Він вимагав від своїх учнів покори, а неслухняних міг покарати без тілесного насильства – вимагав сидіти вдома і без дозволу нікуди не відлучатися.

У Літньому саду Тарас Григорович познайомився із земляками, теж художниками, Іваном Сошенком та Аполлоном Мокрицьким, з яким Шевченко вперше відвідав Ермітаж і оглянув картини видатних майстрів.

Минули роки з моменту виїзду юного Тараса з України. Тепер він уже був петербурзьким кріпаком з іншим розкладом життя. З книги Андрія Яцевича «Крепостной Санкт-Петербург пушкинского времени», яка побачила світ у Ленінграді в 1937 році¹², стає зрозумілим, чому Павло Енгельгард був уважним до здібностей Шевченка. Автор розповідає, що прислуга в ті часи розділялась на кілька штатів. До вищого штату належали так звані «назначені в науку». Це були здібні хлопчики, яких навчали грамоти і наук задля того, щоб із них згодом комплектувати домашніх лікарів, управителів маєтностей і фабрик, художників, капельмейстерів хорів та оркестрів, людей інших професій. Тарас Шевченко як художник виправдав надії свого пана.

Іван Сошенко упросив Василя Ширяєва відпустити Шевченка на місяць, аби він мав змогу відвідувати залу живопису Товариства заохочення художників, утвореного в Петербурзі в 1820 році відомими в Росії меценатами у відповідь на реформи президента Імператорської академії мистецтв О. М. Оленіна. Одна з реформ обмежувала доступ до академії вихідцям із кріпосного та міщанського стану. Адже раніше в академію брали дітей слуг, солдатів, позашлюбних дітей. Деякі з меценатів були наближені до царського двору, як наприклад, П. А. Кікін – статс-секретар Олександра І, що став скарбником закладу. Засновники склали «Основні правила для керівництва діяльності Товариства заохочення художників». Цей документ став основою статуту, затвердженого 28 квітня 1833 року Миколою І. З цього часу товариство перебувало під опікою російського імператора. Від Імператорського двору надходили щорічні грошові субсидії для талановитих художників. Грошову допомогу постійно отримував і Тарас Шевченко. До того ж товариство надавало молодим живописцям і скульпторам замовлення, субсидії для навчання за кордоном, випускало їхні книги та альбоми.

Малюнки стороннього учня Тараса Шевченка на засіданнях творчої комісії товариства завжди заслуговували на похвалу. Рекомендувалося мати його на увазі на майбутній час – передбачалося навчання здібного молодого художника в Академії мистецтв. А для цього треба бути вільним.

У літературознавчих джерелах, присвячених Шевченку, описується один і той же епізод – візит видатного художника Карла Брюллова до Павла Енгельгарда з метою умовити його відпустити на волю свого придворного художника. Карл Павлович вмовляв Павла Васильовича бути філантропом (благодійником), тобто зробити вільну безкоштовно. Однак господар повівся нетактовно, грубо з гостем і заявив, що діятиме за законом – відпустить Шевченка лише за гроші. І назвав суму – 2500 рублів.

Думається, що Карл Брюллов знав про документ за назвою «Указ про вільних хліборобів», ухвалений Олександром І 20 лютого 1803 року. Історія його така. Граф С. П. Румянцев, російський дипломат, сенатор і меценат, син відомого державного діяча П. О. Румянцева-Задунайського, в 1802 році передав імператору «Записку про вільних хліборобів» із пропозицією звільнити селян від кріпосної залежності. Документ отримав схвалення у Державній раді. Після цього Олександр І видав указ про вільних хліборобів, який діяв п'ятдесят вісім років. За свою свободу селяни мали сплатити викуп грошима або у вигляді оброку чи повинності. Поміщик оголошував умови викупу. *Договори поміщиків із селянами за «Указом про вільних хліборобів» затверджував цар.* На жаль, цей документ передбачав добровільну основу для власника кріпаків.

Документально не відомо, чи називав Павло Енгельгард суму викупу в розмірі 2500 рублів. По суті, для нього, мільйонера, це була незначна сума. Адже граф Шереметев, наприклад, вимагав від своїх кріпосних десятки тисяч рублів у обмін на свободу.

До того ж дослідники життя і творчості Шевченка почерпнули ці факти із повісті Тараса Григоровича «Художник», вважаючи їх достовірними. У творі ім'я Енгельгарда не названо. Поміщик головного героя безіменний. До того ж повість і автобіографічна, і художня, з елементами вигаданих фактів та образів. Пошлемося на статтю Юрія Барабаша «Художник петербургский!», опубліковану в московському журналі «Вопросы литературы» (2002. – №1), в якій відомий літературознавець писав, що перша частина повісті Шевченка «Художник» є меморіально-документальною, де ми бачимо автопортрет письменника, а друга – «переключается в плоскость художественного

вымысла, перед нами персонаж, чья жизнь и печальная судьба никак не пересекаются с биографией автора».

Опубліковані документи і матеріали щодо викупу Тараса Шевченка свідчать про інше. Так, відомий живописець Аполлон Мокрицький у своєму щоденнику записує в 1837 році: *«18 марта. Четверг. Часам к 7-ми пошел я к Брюллову. Там были уже Венецианов и брат его Федор, скоро пришел и Краевский и прочел нам прекрасные стихотворения Пушкина... Когда все ушли, я остался один, говорил Брюллову насчет Шевченка, старался подвигнуть его на доброе дело, и кажется, это будет единственное средство – через Брюллова избавить его от тяжких цепей рабства. И шутка ли! Человек с талантом страдает в неволе по прихоти грубого господина! 31 марта. Среда. Вечером после чая отправился я к Брюллову с письмом от Михайлова. Он послал меня за Василием Ивановичем, и, когда тот пришел, я предложил им рассмотреть дело Шевченко. Показал его стихотворение, которым Брюллов был чрезвычайно доволен, и, увидя из оного мысли и чувства молодого человека, решился извлечь его из податного состояния и для этого велел мне завтра же отправиться к Жуковскому и просить его приехать к нему. Не знаю, чем-то решат они горячо принятое участие. 2 апреля. После обеда призвал меня Брюллов. У него был Жуковский, он желал знать подробности насчет Шевченка. Слава богу, дело наше, кажется, примет хороший ход. После класса был на уроке. Брюллов начал сегодня портрет Жуковского и препохоже»*¹³.

Подробиці про Тараса Шевченка Василь Андрійович почув від своїх приятелів і поставився до юного художника зі співчуттям, бо сам мав незвичайну біографію. В. А. Жуковський (1783-1852) народився в Тульській губернії від поміщика Афанасія Івановича Буніна і полоненої турчанки Сальхи. Хлопчику дали прізвище поміщика Андрія Жуковського, який був нахлібником в домі Буніних і всиновив його. Василь Андрійович пройшов нелегкий шлях, перш ніж з 1815 року опинився на придворній службі, став вихователем Олександра II і автором гімну Російської імперії «Боже, Царя храни!»¹⁴.

Те, що Жуковський був людиною при царському дворі, відіграло значну роль у подальших подіях, пов'язаних з іменем Шевченка. Написаний Карлом Брюлловим портрет Василя Андрійовича був розіграний під час проведення лотереї у круглому залі Нового (Олександрівського) палацу Царського Села 14 квітня 1838 року. В лотереї взяли участь Микола I, його син Олександр (майбутній імператор Олександр II), велика княгиня Олена Павлівна, велика княжна Марія Миколаївна та особи, які того дня були за обіднім царським столом. Велика княжна Марія Миколаївна заплатила за лотерейні білети при розігруванні портрета Жуковського 300 рублів асигнаціями. Великий князь і спадкоємець царського трону Олександр Миколайович – теж 300 рублів. Цариця Олександра Федорівна – 400 рублів¹⁵. Всього було зібрано 1000 рублів.

Цікавий факт: велика княгиня Олена Павлівна, дружина великого князя Михайла Романова (брат Миколи I), купила автопортрет Тараса Григоровича, виставлений на академічній виставці, в грудні 1860 року за 200 рублів.

Ось чому на допиті у III відділенні 21 квітня 1847 року Тарас Шевченко на питання, яким чином він був визволений із кріпосної залежності, відповів так: *«... в 1838 г. был освобожден из крепостного состояния августейшей императорской фамилией, чрез посредство Василия Андреевича Жуковского, графа Михаила Юрьевича Виельгорского и Карла Павловича Брюллова. Брюллов написал портрет Жуковского для императорской фамилии, и на эти деньги я был выкуплен у помещика»*¹⁶. Таким чином, Шевченко отримав волю за 1000 рублів, які були передані Павлу Енгельгарду. 20 травня 1838 року Тарасу Григоровичу вручили відпускну. Документ підписали Павло Енгельгард, Василь Жуковський, Карл Брюллов, граф Михайло Віельгорський, відповідальні особи його імператорської величності цивільної палати з відповідною печаткою.

Літературознавці не дуже полюбляють посилається на спогади про Тараса Шевченка поміщика Лубенського повіту Полтавської губернії, випускника Ніжинської гімназії, відставного штаб-ротмістра Петра Івановича Мартоса (1811- бл.1890). Їхнє знайомство відбулось у Петербурзі наприкінці 1839 року на квартирі Євгена Гребінки.

На думку дослідників життя і творчості Тараса Шевченка, спомини Петра Мартоса *«написані в глумливо-зневажливому тоні..., пройняті ворожим ставленням до революційно-демократичного спрямування поезії й усієї діяльності Шевченка, але містять і деякі цікаві і цінні відомості про перший петербурзький період життя поета...»*¹⁷. Різні люди по-різному сприймали Тараса Шевченка і як митця, і як людину. Петро Мартос не був винятком. Але для нас важливим є те, що він підтвердив факт викупу Тараса Григоровича із кріпосної залежності царською сім'єю: *«Неодмінною умовою задоволення клопотання про Шевченка імператриця [Олександра Федорівна. – Авт.] зажадала від Брюллова закінчити портрет Жуковського, який Брюллов давно вже обіцяв, навіть почав малювати, але облишив, як це дуже часто бувало з ним. Портрет незабаром було закінчено і розіграно в лотереї між високими особами імператорської фамілії. Енгельгарду внесено було гроші за Шевченка...»*¹⁸.

З часу викупу Шевченко веде вільне життя і навчання. Він наймає квартиру, спілкується з талановитими художниками і поетами, сам починає писати вірші, відвідує рисувальні класи Академії мистецтв, за малюнок з натури нагороджується срібною медаллю, в числі улюблених учнів супроводжує вчителя Карла Брюллова на традиційне царське свято у Петергофі, куди прибули пароплавом. Відвідує Тарас Шевченко і літературно-музичні вечори у Михайла Глинки, на яких часто бували Віссаріон Белінський, Іван Крилов, Карл Брюллов та інші.

У Шевченка є власні гроші. Це дає йому можливість матеріально допомогти рідним. Усе складається якнайкраще. У 1840 році прийшов цензурний дозвіл на видання *«Кобзаря»*. У травні цього ж року книга вже продавалася у книжкових крамницях В. П. Полякова. Рецензії на неї, як позитивні, так і негативні, публікуються в різних журналах. Шевченко продовжує писати вірші, навчатися в академії і малювати. В Україні його *«Кобзаря»* прийняли із захопленням.

Так завершувався перший, найщасливіший етап життя Тараса Шевченка, пов'язаний з Петербургом і Павлом Енгельгардом. Як би там не було, але ця людина дала йому можливість вчитися малювання, припасти до джерел світового мистецтва і культури, подружитися з відомими і поважаними інтелектуалами, які дієво вплинули на творчість і світогляд Тараса Григоровича. Змінилася й зовнішність поета. Ось яким його побачив у Євгена Гребінки Микола Олександрович Момбеллі (1823-1902) – поручик лейб-гвардії Московського полку, активний учасник гуртка петрашевців, засуджений до розстрілу, але страту йому замінили каторгою майже на двадцять років: *«Він середній на зріст, широкоплечий і взагалі міцної, сильної статури, в талії широкий через особливу будову кісток, але аж ніяк не товстий; обличчя кругле, борода і вуса завжди поголені, а бакенбарди облямовують усе обличчя, волосся підстрижене по-козацькому, але зачесане назад; він не чорнявий і не білявий, але ближче до чорнявого — не лише волоссям, а й кольором червонястої шкіри; риси обличчя звичайні; міміка і загальний вираз фізіономії виявляли відвагу, невеликі очі блищали енергією»*¹⁹.

Таким побачили Тараса Шевченка і в Україні, куди він приїхав у відпустку на чотири місяці двадцятидев'ятирічним чоловіком. На проїзд *«и на беспрепятственное где нужно будет жительство»* йому було видано квиток. Про це існує запис у журналі правління Академії мистецтв від 11 травня 1843 року²⁰. Майже за два роки, а саме 22 березня 1845 року, Тарас Григорович звернувся з проханням до правління Академії мистецтв про видачу квитка для подорожі в Україну. Свій намір він пояснив потребою *«по художественным моим занятиям»*. 23 березня 1845 року бажання Шевченка Академія мистецтв задовольнила. Йому видали ще документ такого змісту: *«Предъявитель сего, удостоенный звания (неклассного) художника им[ператорской] Акад[емии] худ[ожеств] Тарас Шевченко отправляется в малороссийские губернии для художественных занятий, почему г.г. на заставах команду имеющие благоволят чинить ему как туда, так и обратно свободный пропуск, равно и беспрепятственное на месте, где сколько нужно будет, пребывание. Во уверение чего и дан ему Шевченко сей билет с приложением Академической печати. С.-Петербург. Марта 23 дня 1845 года. Конференц-секретарь Григорович. Производитель дел А. Всеславин»*²¹. 28 листопада 1845 року Тарас Шевченко отримав прогонні розміром сто п'ятдесят рублів

сріблом і подорожню на Полтавщину від Київської археографічної комісії. Це був тимчасовий орган для розгляду давніх актів у Києві, створений 1843 р. з метою збирання і вивчення документальних матеріалів, народних переказів та археологічних пам'яток. Юридично членом комісії Тарас Шевченко став 10 грудня 1845 року. Того дня голова І.Писарев та діловод Іванішев підписали документ, в якому містилося прохання до київського військового, подільського та волинського генерал-губернаторів запросити художника академії і співробітника комісії Тараса Шевченка «для снимков с предметных памятников». Окрім цього, комісія просила дозволу в названих губернаторів сплачувати жалування Шевченку в розмірі 150 рублів сріблом на рік²².

До 1847 року Тарас Григорович побував у Чернігівській, Київській, Полтавській, Волинській та Подільській областях, де змалював архітектурні та етнографічні пам'ятки, зібрав документи, народні пісні, перекази і легенди. Це дало йому змогу вивчати історію і культуру українського народу, його життя і побут. Шевченко був переповнений враженнями від козацької вольності, пам'яток старовини, зустрічей з людьми, які не забували часи Гетьманщини. Побачене і почуте відбилося на його творчості як поета і художника. Психологічний стан Тараса Григоровича можна пояснити словами російського письменника Олександра Радищева, автора книги «Путешествие из Петербурга в Москву»: «Я взглянул окрест меня, душа моя страданиями человечества уязвлена стала». В листі до поета і критика Петра Плетньова від 29 грудня 1846 року Пантелеймон Куліш писав: «В Шевченке я нашёл большую перемену. Он сделался образованнее и солиднее. Поездки его по Малороссии обогатили его ум множеством весьма важных замечаний. Он, между прочим, смотрит на панов так, как должно на них смотреть»²³. Проте Пантелеймон Олександрович не пояснив, що за цією неприязню Шевченка до панів нічого політичного не було. Один із його біографів Олександр Кониський писав, що Тарас Григорович був знайомий із старим розпусником Якубовичем, батьком декабриста. Перед ним виступали напівп'яні цигани з романсами на слова Лермонтова і Гете, в яких Шевченко відчув брудну пародію. До того ж він позичив старому Якубовичу під чесне слово півімперіала, а той не повернув борг. Тарас Григорович був знайомий із роменським поміщиком Аркадієм Родзянком, який «писав вірші і вважав себе за поета; «своєю тупою естетикою і своїми найбруднішими віршами по-українськи» він так остогид Тарасові, що сей мусив утікти від його до брата його Платона, «найближчого сусіда і лютого ворога Аркадієвого»²⁴. Шевченко дуже часто розчаровувався в людях панського роду. Не він шукав з ними стосунків, а вони. Тарас Григорович, перебуваючи в поміщицьких маєтках, вивчав їхній побут, звичаї, ставлення до кріпаків. При цьому, за словами Олександра Кониського, «Шевченко з натури своєї був людина високо ввічлива і добра. М'яке, наче віск той, серце його ніколи навіть в своєму ворогові особисто не забувало чоловіка».

Так що ж привело Тараса Григоровича до Кирило-Мефодіївського товариства? На думку Олександра Кониського, величезний вплив на поетичні твори Шевченка як історик мав Микола Костомаров, який прилучив поета до цього братства. До нього входили люди, серед яких Тарас Григорович міг відверто висловлювати свої думки, де його розуміли. «Звісно, не можна вгадати: чи зазнав би Шевченко солдатчини, заслання і казармово-яремної неволі і тоді, коли б не існувало того братства? – пише Олександр Кониський. – Обставини склалися так, що можна було йому і без братства вскочити в лабету; але можна було і остерегтися. В усякому разі, перед нами певен той факт, що приводом до арештування Шевченка, приводом до доносу студента Петрова було існування Кирило-Мефодіївського товариства...»²⁵. До того ж Тарасу Григоровичу імпонувала ідея слов'янофільства, якою був пронизаний статут товариства. Він розумів слов'янофільство як братолюбство, як спілку слов'ян, що утворилася на ґрунті повної, реальної рівноправності і автономії для кожної народності. Не відомо, як поставився Шевченко до відозви «Брати українці», написаної Миколою Костомаровим приблизно в кінці 1846 року. Наполягаючи на тому, аби всі слов'яни між собою об'єдналися, автор документа закликав кожний народ скомпонувати свою Річ Посполиту так, щоб мати свою мову, свою літературу

і свою громадську справу. У відозві окреслені такі народи: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, серби і болгар. Всі вони мають створити один сейм або слов'янську раду, де б збирались депутати від усіх Речей Посполитих і вирішували діла цілого слов'янського союзу. Важливо, щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель на роки і над усім союзом був один правитель на роки. І при цьому – рівність і свобода для усіх. Відозву Микола Костомаров написав після того, як Микола I придушив силою польське повстання 1830-1831 року, організоване шляхтою і католицьким духовенством у Царстві Польському і суміжних з ним губерніях Російської імперії. Заколотники направили свої зусилля на відділення Польщі від Росії і приєднання її забраних західних земель до складу колишньої Речі Посполитої²⁶.

Бажання членів Кирило-Мефодіївського товариства і російського імператора Миколи I створити єдину слов'янську державу збігалися. Так, у російського історика і письменника Едварда Радзинського читаємо: *«В это время в обществе начинает упорно циркулировать фраза, которую будто бы сказал умирая Николай I: «У меня было два желания: освободить славян из-под турецкого ига и освободить крестьян из-под власти помещиков... Первое теперь невозможно, но второе – освободить крестьян – я завещаю тебе»*²⁷. Олександр II судилося скасувати кріпосне право. Уклавши важкий мир після поразки у Кримській війні 1853-1856 рр. із французьким імператором і його союзниками, що були на боці Туреччини, російський імператор утратив давню мрію російських царів про відроджену Візантію, про Велику слов'янську імперію²⁸. Ідея створити її на зразок Речі Посполитої, думається, не імпонувала російській короні.

Третього березня 1845 року студент Київського університету Олексій Михайлович Петров (1827-1883), із дворян Чернігівської губернії, написав донос попечителю Київського навчального округу освіти його величності генерал-майору Олександр Семеновичу Траскіну (1805-1855) про існування у Києві «Кирило-Мефодіївського товариства» – таємної політичної організації, членом якої був і Тарас Шевченко²⁹. Петров писав, що студент Навродський *«прочитал мне 4-ре стихотворения Шевченки, имеющие своим содержанием вообще мысли явно противозаконные»*³⁰. На запитання Траскіна, в чому полягає зміст шевченкових віршів та які з них він має, Олексій Петров відповів: *«Стихотворений Шевченки не имею; но их можно достать у бывшего студента Навродского. Содержание я мог запомнить только двух стихотворений, «Сон» и «Послание к родичам»; в первом стихотворении Шевченко представляет себя заснувшим и во сне сова переносит его в Сибирь, где он встречается с Рылеевым и другими заговорщиками 1825 года и рассказывает им о состоянии России...; далее сова переносит его в Петербург и оставляет во дворце государя императора, где он в самых резких словах изливает свою ненависть на царскую фамилию. Во втором стихотворении он старается возбудить малороссию к восстанию»*³¹.

Поема «Сон» є критикою російських порядків епохи Миколи I. А ці рядки викликали обурення не лише в охоронців самодержавства:

... аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця-небога,
Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне
Хита головою.
Так оце-то та богиня!

Правда полягає в тому, що Тарас Григорович змалював не карикатурний портрет імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи I. Вона була хворобливою жінкою, бо народжувала дев'ять разів. Царицю вимотувала лихоманка, причиною чого часто бував петербурзький клімат, до якого вона так і не пристосувалась. Олександра Федорівна часто лікувалася на європейських курортах. Вдома, серед фрейлін та інших представників царського двору, намагалася показати себе здоровою і веселою.

Саме вона сприяла формуванню в Росії традиції встановлювати новорічні ялинки.

Коли Миколі I представили наречену його сина Олександра, він побачив у ній схожість із своєю дружиною: *«Так же хрупка, воздушна, с такими же восхитительными золотыми волосами. Но главное в ее несколько на выкате лазоревых глазах были знакомые кротость и всепрощение. Правда, порой на ее тонких губах мелькала саркастическая улыбка, которая доказывала, что прощая, она все понимает! У сына должна быть именно такая жена!»*³².

На 14 грудня 1825 року була призначена коронація Миколи I, яка давала йому право обійняти російський трон після смерті батька Олександра I. Однак цей день увійшов в історію Росії як день повстання декабристів, похід за Конституцією, великий день для російських лібералів. Що відбувалося на Сенатській площі, нам добре відомо ще зі шкільної програми з історії. А в цей час Олександра Федорівна із маленьким сином, майбутнім імператором Олександром II, та його бабусею була у Зимовому палаці й відчувала неабияке душевне напруження. Після цього дня в імператриці назавжди залишився нервовий тик. А Микола I запросив графа, гвардійського генерала Олександра Христофоровича Бенкендорфа взяти участь у створенні Третього відділення – таємної поліції, де згодом допитували Тараса Шевченка. Вдруге Олександра Федорівна пережила стрес 10 грудня 1837 року під час пожежі у Зимовому палаці. Імператриця залишалася тут до останньої хвилини. Страшна подія також відбулася на її здоров'ї. Вона стала худнути, погано їсти і мало рухатися.

Тож портрет Олександри Федорівни, створений Шевченком у поемі «Сон», відповідав істині. Він називає її небогою, що в перекладі російською мовою означає «бедняжка». А рядок «та ще, на лихо, сердешне хита головою» говорить про співчутливе ставлення до хворої жінки, яка не відповідає змісту слова «богиня». Думається, що зі станом здоров'я імператриці в тодішньому суспільстві були обізнані не лише наближені до Миколи I люди. Недарма ж існує афоризм: «Пересуди – суд житейський».

Не уникнув тяги до пересудів і російський літературний критик Віссаріон Белінський. У листі до історика літератури і мемуариста Павла Анненкова в грудні 1847 року він писав: *«Я не читал этих пасквилей, и никто из моих знакомых их не читал (что, между прочим, доказывает, что они несколько не злы, а только плоски и глупы), но уверен, что пасквиль на и~~м~~ператрицу должен быть возмутительно гадок по причине, о которой я уже говорил. Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьей, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам. Это враги всякого успеха. Своими дерзкими глупостями они раздражают правительство, делают его подозрительным, готовым видеть бунт там, где нет ничего ровно, и вызывают меры крутые и гибельные для литературы и просвещения»*³³.

Остання фраза Белінського в цьому листі виявилася пророчою відносно вироку Тарасу Шевченку. Начальник III відділення імператорської канцелярії Олексій Федорович Орлов (1786-1861) у доповіді Миколі I від 26 травня 1847 року про Кирило-Мефодіївське товариство наголосив, що Шевченко і Куліш, як з'ясувалося, не належали до Українсько-Слов'янського товариства. Вони винні за своїми власними окремими діями³⁴. Так, *«Шевченко, любя пламенно свою родину, Малороссию, он, в напечатанных им книгах, с восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков, изображал в виде рыцарства, представлял историю этого народа, едва ли не знаменитее всех историй, славу ее называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекал, что этот дух не простыл и до селе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и приемников его в виде угнетения и подавления прав народных...»*. О. Ф. Орлов висловив пропозицію щодо покарання Тараса Григоровича: *«Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручить начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений»*³⁵. «Право выслуги» – означало право пенсійного утримання після військової служби.

Шевченко – єдиний серед нижчих чинів Оренбурзького окремого корпусу, на кого розповсюджувалася така пільга.

Так Тарас Григорович був «забрить в солдаты». Цей вираз виник в Росії у вісімнадцятому столітті, коли відбувався набір рекрутів в армію. Тогочасні селяни і прості городяни носили довге волосся і стриглися «под котелок»: на голову одягався кулінарний горщик і ножицями відстригалася зайве волосся. Всім новобранцям до армії голили передню частини голови. За цією прикметою їх можна було швидко відшукати в разі втечі. Тому слова «забрить», «брить лбы» стали означати «забрати в армію». Таким рекрутом ми бачимо Тараса Григоровича на його автопортреті, який він написав 1847 року на початку своєї військської служби.

Оренбурзький окремий корпус, куди потрапив рядовим солдатом Шевченко, займався приведенням Оренбурзької, Сирдар'їнської ліній в оборонний стан. Військові зводили укріплення, куди заселялися російські поселенці, проводили експедиції, рекогносцировки і топографічні зйомки в районі Аральського і Каспійського морів, річок Сир-Дар'ї, Яни-Дар'ї, безводного степу і оз. Телекуль.

У 1848 році російського військово-морського діяча О. І. Бутакова (1816-1869) призначили начальником експедиції для дослідження Аральського моря. В Оренбурзі було побудовано шхуну «Константин» і доставлено в Раїмське укріплення поблизу устя Сирдар'ї. До екіпажу шхуни увійшов Тарас Шевченко. Серед нижчих чинів 5-го Оренбурзького лінійного батальйону 3-ої роти він відрізнявся гарною поведінкою і старанням по службі. До того ж талановито малював. Ось чому Шевченка прийняли в експедицію як художника попри заборону малювати й писати.

Про своє тодішнє життя Тарас Григорович розповів у листі до княгині В. М. Рєпніної від 14 листопада 1849 року після повернення до Оренбурга: *«Лето проходило в море, зима в степи, в занесенной снегом джеломайке, вроде шалаша, где я, бедный художник, рисовал киргизов и между прочим нарисовал свой портрет, который вам посылаю на память обо мне, о несчастном вашем друге. Проживая в Одессе, быть может, встретитесь с Алексеем Ивановичем Бутаковым; это флотский офицер и иногда бывает в Одессе, у него в Николаеве родственники и родные; это мой друг, товарищ и командир при описании Аральского моря. Сойдитесь с ним. Благодарите его за его доброе, братское со мною обращение, он, ежели встретитесь с ним, сообщит все подробности обо мне»*³⁶.

О. І. Бутаков справді по-доброму ставився до Шевченка. Клопотався, аби йому присвоїли війське звання унтер-офіцера. Але ніхто з високого начальства не прислухався до капітан-лейтенанта Бутакова. Коли ж у червні 1850 року Тарас Шевченко потрапив на гауптвахту за носіння цивільного одягу, листування з деякими «сумнівними» особами, за дозвіл собі писати і малювати попри заборону, Олексію Івановичу Бутакову винесено сувору догану за послаблення нагляду за Шевченком.

У ході слідства Тарас Григорович відповідав на різні запитання слідчого підполковника Чигиря. Зокрема, сказав, що на вірність службі государю імператору не присягав. Третього липня 1850 р. Шевченко підписав текст такої присяги, до якої його привів орський священик Тимашов у фортечній церкві³⁷. Добровільно чи примусово, невідомо. Шевченка випустили з гауптвахти, наказали продати цивільний одяг, бо солдату він не потрібен. Незабаром поета перевели до Новопетрівської фортеці, де комендантом був Іраклій Михайлович Усков – людина проста і добра. Тому Шевченко міг вільно ходити будь-куди, обідати за одним столом із родиною коменданта, бавитися з його дітьми Надюшею і Наталочкою. А головне – писати і малювати, вести журнал або щоденник, листуватися з впливовими людьми в Петербурзі з приводу своєї свободи.

26 серпня 1856 року відбулася коронація Олександра II в Успенському соборі московського Кремля. До цієї дати новий імператор підписав маніфест, яким були дані пільги і послаблення декабристам, петрашевцям, учасникам польського повстання 1830-1831 років, призупинялися на три роки рекрутські набори, ліквідувалися військові поселення. Серед пільговиків опинився і Тарас Шевченко. 25 січня 1857 року шеф жандармів В. А. Долгоруков надіслав листа військовому міністру М. О. Сухозанету, в якому йшлося про те, що про помилування рядового Шевченка клопоталася її імператорська величність велика княгиня Марія Миколаївна. 1 травня 1857 року Тараса Григоровича було звільнено з військової служби.

Запис у щоденнику Шевченка від 21 і 22 липня 1857 року: «... выходя из укрепления, встретил смотрителя полугопиталя Бажанова, и он первый поздравил меня с свободой 21 июля 1857 года, в 11 часов утра. ... я сердечною слезою благодарности омочу руку моей благороднейшей заступницы графини Настасии Ивановны и ее великодушного супруга графа Федора Петровича. О мои незабвенные благодетели! Без вашего теплого родственного участия к моей печальной судьбе меня бы задушил всемогущий сатрап в этом безотрадном заточении. Благодарю вас, мои заступники, мои избавители!»³⁸.

Ці слова подяки звернуті до графа Ф. П. Толстого та його дружини А. І. Толстої. Однак Шевченкові заборонили жити в столицях Російської імперії. Зобов'язали залишатися в Оренбурзі. З приводу цього комендант І. М. Усков 27 серпня 1857 року надіслав рапорт до правління Академії мистецтв у Петербурзі. 28 грудня 1857 року віце-президент Академії граф Ф. П. Толстой склав довідку президенту великій княгині Марії Миколаївні, сестрі імператора Олександра II, з приводу клопотання на дозвіл Тарасу Григоровичу жити в Петербурзі. Граф Толстой писав, що художник Шевченко десять років перебував рядовим на військовій службі. Йому вкрай потрібно повернутися до свого мистецтва, до духовного оновлення. Тому Шевченкові необхідний Петербург, необхідні класи академії, аби відвідувати уроки живопису. «Так как его сообщники по известному делу Кулиш и Костомаров пользуются дозволением проживать в столицах, – писав Ф. П. Толстой, – то и он, Шевченко, слезно умоляет ее императорское высочество о милосердном ходатайстве относительно разрешения жить в С.-Петербурге, чтобы посещать классы Академии»³⁹.

Велика княгиня Марія Миколаївна звернулася з листом до міністра імператорського двору В. Ф. Адлерберга, в якому містилося клопотання про дозвіл Шевченкові жити в Петербурзі. Почалося листування між В. Ф. Адлербергом і Ф. П. Толстим, В. Ф. Адлербергом і В. А. Долгоруковим. Про справу Шевченка доповіли царю Олександру II. В лютому 1858 року поет отримав дозвіл на проживання в Петербурзі з умовою, що над ним буде встановлено суворий поліцейський нагляд. Це відбулося тоді, коли в суспільстві народжувалися великі надії. І новий самодержець розпочав перші благодійні кроки. «Общество, доселе покорно молчавшее, – читаємо у Едварда Радзинського, – громко заговорило. И все осуждали прошлое, и все требовали реформ. Публично клеймили казнокрадство, достигшее к концу прошедшего царствования небывалых размеров. Петиции с предложениями рекой полились во дворец»⁴⁰.

«Відлигою» та епохою «перших радостей» російський поет Ф. І. Тютчев назвав час після смерті Миколи I та царя-визволителя Олександра II. Можливо, тому Шевченко не поніс жодного покарання за колючий і злий вірш «Хоча лежачого й не б'ють», написаний в Петербурзі 20 жовтня 1860 року як відгук на смерть імператриці Олександри Федорівни, матері Олександра II. Цей вчинок має чисто психологічне підґрунтя. Доля зіграла із Шевченком злий жарт. Двічі в його житті благодійниками виступили імператорські родини Миколи I та Олександра II. Психологи стверджують, що ставлення до благодійників часто носить подвійний характер і включає в себе елемент прихованої ворожості, яка виникає із почуття залежності, приниження та образи. Всі ці почуття сповна пережив Тарас Григорович.

Катерина Федорівна Юнге, російська художниця, дочка віце-президента Академії мистецтв Ф. П. Толстого, згадувала про свої враження від зустрічі з Шевченком після його повернення до Петербурга: «Ми з матір'ю не поїхали на залізницю, хотіли зустріти його дома. Із завмиранням серця чекали. Пролунав дзвінок, увійшов він, з

довгою бородою, з добродушною усмішкою, з очима, повними любові і сліз. «Серденьки мої, друзі мої, рідні мої!». Уже й не знаю, що тут було: всі цілувалися, всі плакали, всі разом говорили... За приписом Шевченко мав жити в батька, тому що був у нього на поруках; але оскільки в нашій квартирі не було місця, він одержав тут же у приміщенні Академії мистецтв дві кімнати – майстерню і спальню. Тут він з усією пристрасстю своєї палкої вдачі взявся за роботу...»⁴¹.

Так розпочався останній період життя Тараса Григоровича Шевченка, не меш драматичний. Налагодити своє особисте життя йому не судилося. Тому поет все більше заглиблюється у біблійську тематику. Шевченкознавці вбачають в його поезіях схильність до алегорій, до езопівської мови. В ліриці Шевченка останніх років помітне місце займають роздуми про майбутній справедливий суспільний порядок.

Однак він не любив говорити на політичні теми. Російський письменник І. С. Тургенєв згадував про своє знайомство із Шевченком незабаром після його повернення до Петербурга: «... ми прийняли його з дружнім співчуттям, з щирою гостинністю. Зі свого боку, він тримався обережно, майже ніколи не висловлював своєї думки, ні з ким не зблизився цілком; все ніби стороною пробирався»⁴².

Із спогадів Я. П. Полонського, теж російського поета і прозаїка, який познайомився із Шевченком у 1858 році, ми дізнаємося, що Тарас Григорович «був демократ не в теорії, не за своїми поглядами за життя, а, так би мовити, демократ за вдачею. Не знаю, які були його політичні переконання, але гадаю, вони були настільки непрактичні, наскільки благородні. Одного разу на вечорі у Білозерського, редактора журналу «Основа», пригадую, Шевченко підтримував думку одного заїжджого слов'янина-галичанина, що всяка політика аморальна, що з політичних міркувань чинилися і чиняться всі кривди і що з них виникають усі злощастя племен і народів, а тому для держави найкраще – не мати ніякої політики»⁴³. На жаль, так не буває. Ось чому Тарас Шевченко став заручником політичної системи і обставин, до яких його кинула доля.

1. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.327.
2. Збірник пам'яті Т.Г.Шевченка [Електронний ресурс] : до 125-річчя з дня народження. – К. – Х.: Радянська школа, 1939. – 131, [1] с.
3. Там само, с.3-4.
4. Там само.
5. Олександр Петрович Оглоблін (1899-1992) – український історик, архівіст та політичний діяч. Під час німецької окупації – бургомістр Києва, професор Київського університету. З 1944 р. – емігрант. Жив і помер у США (місто Спрингфілд).
6. Збірник пам'яті Т.Г.Шевченка..., с.6.
7. Там само, с.112-113.
8. Григорій Олександрович Потьомкін (1739-1791) – російський державний і військовий діяч, дипломат, генерал-фельдмаршал, головнокомандувач російської армії під час російсько-турецької війни 1787-1792 рр. Був фаворитом цариці Катерини Другої, таємно повінчаний з нею. Похований у Херсоні.
9. Шевченко Т. Собр. соч. : в 5-ти т. – М., 1965. – Т.5. – С.245, 246.
10. Там само, с.247.
11. Шевченко Т. Собр. соч.: в 5-ти т. – М., 1965. – Т.5. – С.247.
12. Яцевич А. Крепостной Санкт-Петербург пушкинского времени [Електронний ресурс]. – Л. : изд-во Пушкинское о-во, 1937. – (сайт Agitclub.ru).
13. Мокрицкий А.Н. Дневник художника А.Н.Мокрицкого [Текст] /Аполлон Мокрицкий. – М., 1975. – С.113,115,116.
14. Афанасьев В.В. Жуковский [Текст] /В.Афанасьев. – М. : Мол. гвардия, 1986. – ? (сер.: «Жизнь замечательных людей»).
15. Тарас Шевченко [Текст] : документи і матеріали до біографії. 1814-1861 /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.14-16.
16. Тарас Шевченко [Текст] : документи і матеріали до біографії. 1814-1861 /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.117.

17. Спогади про Тараса Шевченка [Текст] /за ред. І.О.Дзевєріна. – К., 1982. – С.417-418.
18. Там само, с. 71-72.
19. Там само, с.175.
20. Тарас Шевченко [Текст]: документи і матеріали до біографії. 1814-1861. – 2-е вид., перероб. та доп. /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.45.
34. Тарас Шевченко [Текст]: документи і матеріали до біографії. 1814-1861. – 2-е вид., перероб. та доп. /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.130.
35. Там само.
36. Шевченко Т. Собр. соч.: в 5-ти т. – М., 1965. – Т.5. – С.294-295.
37. Тарас Шевченко [Текст]: документи і матеріали до біографії. 1814-1861. – 2-е вид., перероб. та доп. /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.225-226.
38. Шевченко Т. Собр. соч.: в 5-ти т. – М., 1965. – Т.5. – С.76, 77.
39. Тарас Шевченко [Текст]: документи і матеріали до біографії. 1814-1861. – 2-е вид., перероб. та доп. /за ред. Є.П.Кирилюка. – К., 1982. – С.290.
40. Радзинский Э. Александр II..., с.130-131.
41. Спогади про Тараса Шевченка [Текст] /за ред. І.О.Дзевєріна. – К., 1982. – С.280.
42. Там само, с.335.
43. Там само, с.338.

Автор статті робить спробу відійти від політизованого образу Т. Г. Шевченка і показати його становлення як людини і видатного майстра в умовах епохи, в якій він народився і рос, використовуючи при цьому вже опубліковані літературні джерела.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Павел Энгельгард, Петербург, освобождение от крепостной зависимости, Кирилло-Мефодиевское товарищество, Николай I, Оренбургский отдельный корпус, Александр II, свобода.

The author makes an attempt to move away from the politicized image of T.G. Shevchenko and show its emergence as a person and an outstanding artist in terms of the era in which he was born and grew up, using the already published literature sources.

Key words: Taras Shevchenko, Pavel Engelhard, Peterburg, clearing from villaining, Kirilo-Mefodiivskoe camaraderie, emperor Nicolai I, Orenburgski private military corps, emperor Alexander II, liberty.

Володимир Коваленко

АРХЕОЛОГІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У творчій спадщині Т. Г. Шевченка, 200-річчя від дня народження якого широко відзначається не лише в Україні, а й у всьому світі, поряд з поезією та живописом важливе місце займав і живий інтерес митця до старожитностей взагалі й археології зокрема. Під археологією Кобзар, як і вся тогочасна наука в середині XIX ст., розумів не лише власне археологічні пам'ятки та рухомі артефакти, а й пам'ятки архітектури, мистецтва, літератури, фольклору та етнографії, ретельно фіксуючи всі види старожитностей. Під час своїх подорожей Україною митець замальовував і описав значну кількість різночасових і різноманітних пам'яток історії та культури, у т. ч. – й на Чернігівщині, зокрема, в Седневі, Батурині, Густині тощо.

Ключові слова: Тарас Шевченко, археологія, старожитності, малюнки пам'яток Чернігівщини.

Серед багатьох уподобань і захоплень Тараса Шевченка, поряд з поезією та живописом, важливе місце займав живий інтерес митця до старожитностей взагалі й археології, зокрема. У своєму «Щоденнику» він занотовує: «Я люблю археологию. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскопываний» [1].

Той факт, що поет народився і виріс у Середньому Подніпров'ї, котре напрочуд багате на пам'ятки різних епох – від глибокої давнини до пізнього середньовіччя, серед незчисленних вартових українського степу – сивих могил, змійових валів і городищ, старовинних храмів і таємничих печер, перекази й легенди про які він чув замалечку, безумовно, значною мірою сприяв цьому. Під археологією в середині XIX ст. тогочасна наука розуміла не лише власне археологічні пам'ятки та рухомі артефакти, а й пам'ятки архітектури, мистецтва, літератури, фольклору та етнографії. Саме так сприймав археологію і Тарас Шевченко, ретельно фіксуючи всі види старожитностей і закликаючи «для пользы науки записывать все, что касается археологии».

Поет, уже після першої подорожі Україною (квітень 1843 – лютий 1844 рр.) прийняв рішення про видання альбому «Живописная Украина», про що і повідомив у листі до Товариства для заохочування художників: «Желая более сделать известным достопримечательности родины моей, богатой воспоминаниями историческими и резко отличающимися от других народным бытом настоящего времени, я предпринял издание, названное мною «Живописная Украина»...» [2]. Вже до першого випуску цього альбому (1844 р.) увійшло 6 його офортів, у т. ч. – присвячені Видубецькому монастирю в Києві та подіям у Чигирині 1649 р. [3]. Наприкінці квітня 1845 р. за дорученням Тимчасової Комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторствах (т. зв. Київська археографічна комісія, створена 1843 р., офіційним членом якої поет став лише 10.XII.1845 р.), Т. Г. Шевченко вирушив у свою другу подорож по Україні, що тривала до його арешту на початку квітня 1847 р., під час якої відвідав Волинську, Київську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії, обстеживши, замальовавши й описавши значну кількість різ-

© Коваленко Володимир Петрович – доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоковасова, заслужений працівник освіти України.

ночасових і різноманітних пам'яток історії та культури, насамперед, архітектурних та археологічних. У цей період поет, окрім того, брав безпосередню участь в археологічних розкопках курганів Переп'ятиха і Переп'ят між Васильковом і Фастовом на Київщині, котрі проводилися експедицією Археографічної комісії під проводом М. Д. Іванішева, відповідно, 1845 та 1846 рр., замальовавши окремі етапи їхніх розкопок та ряд знахідок.

Наслідком цієї роботи стали «Археологічні нотатки» – записи історико-археологічного характеру, що їх зробив поет у жовтні 1845 – квітні 1846 рр. за дорученням Археографічної комісії (автограф зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), що дійшли до наших днів, на жаль, не в повному обсязі. В «Археологічних нотатках» вміщені відомості про городища, кургани, стародавні храми та окремі предмети старовини з Березані, Городні, Лубен, Миргорода, Переяслава, Пирятина, Хорола, Чернігова, Яготина та інших міст і містечок України, згадки про народні перекази й легенди. На деякі пам'ятники поет, при цьому, першим звернув увагу фахівців, щодо інших інтуїтивно висловив припущення, що справдилися при наступних дослідженнях лише через десятиліття по тому. Так, наприклад, він зазначив про пізнішу добудову Спаського собору в Чернігові: «Храм Спаса, заложен Мстиславом Удалим, между 1026 и 1036 годами, достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем, 1240 [насправді – 1239 р.], простоял в запустении 436 лет, т. е. до 1675 года.; внутри храма ничего не осталось...». Одним з перших поет підтверджує напівлегендарну інформацію про знахідку на дитинці 1700 р. срібних ідолів, схованих, вірогідно, язичницькими жерцями в насіпу валу під час хрещення чернігівців: «При копании фундамента для колокольни, в нескольких шагах от храма Спаса, найдены два серебряных идола, из которых по воле гетмана Мазепы сделаны царские врата, с надписью внизу: «1702 года оные врата наданы в теплую Борисо-Глебскую церковь» [4] (ця легенда була неспростовно підтверджена внаслідок проведення автором і Р. С. Орловим спектрографічних досліджень металу з 12 ділянок царських врат та порівняння їх результатів з даними про хімічний склад металу срібних арабських монет-дирхамів з П Звеничівського скарбу, знайденого 1985 р. на посаді давньоруського городища в с. Звеничів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.) [5]; висловлює думку про спорудження Борисоглібського собору на Чернігівському дитинці 1123 року Давидом Святославичем [6] (зазначимо, що відомий петербурзький авторитет у сфері церковної архітектури П. О. Раппопорт у своєму «Зводі» занотував: «Прямых сведений о времени постройки собора нет» – [7]), але при цьому поет зазначає: «Но сохранились ли стены древней церкви, неизвестно. Во время владычества поляков церковь эта была обращена в кляштор доминиканов, по изгнании поляков архиепископ Лазарь Баранов[ич] обновил и освятил церковь...». Згадує Кобзар також «Церковь Успения Божией Матери (в Елецком монастыре) построена в 1060 году княз[ем] Святославом Ярославичем». (Як зазначав П. О. Раппопорт, більшість сучасних дослідників відносять час спорудження собору до першої половини XII ст. О. О. Воробйова та О. О. Тиц пропонують більш точнішу дату – 1110 – 1120 рр. В останніх своїх публікаціях до цієї ж думки схилявся і П. О. Раппопорт. М. В. Холостенко вважав, що храм був збудований у 90-х роках XI ст.) [8]. «Церковь и монастырь были разорены Батыем, а за владычества поляков обращены в кляштор иезуитов. В 1671 году церковь и монастырь возобновлены; кроме стен, ничего не осталось от первобытного величия этого монастыря» [9].

Нижче йдеться про церкву Параскеви П'ятниці на посадському торговищі («Церковь св. Параскевии, именуемой Пятницею... Кем и когда построена неизвестно, в ней находится чаша – дар гетмана Ивана Мазепы...») та про Антонієву печеру на Болдиних горах («При Ильинской церкви около Троицкого монастыря есть пещера, вырыта святым Антонием, где он скрывался от киевского князя Изяслава»). Абзацом вище описується монастир Пресвятої Трійці: «Троицкий монастырь (вне города). Благословением Лазаря Барановича построенный гетманом Мазепою. В архиерейской ризнице хранятся многие редкие утвари, но, к сожалению, без надписей, в числе любопытных вещей: ковчег, дар Мазепы, в коем хранится рука С[вятого] Онуфрия» [10].

Не обійшов увагою Кобзар і славнозвісну Чорну Могилу, яку він сплутав з курганом княжни Чорни, що на час його приїзду вже був знищений [11]: «Против означенного монастыря [Єлецького – **В.П.К.**] в саду курган, воспетый Немцевичем. Предание говорит, что еще до христианства там погребена княжна Чарна – или Цорна» [12]. Згадує він і старовинні гармати, що лежать у Чернігові та в Городні, де поет був у лютому – березні 1846 р.: «В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к которому времени они относятся неизвестно, – такие же пушки есть и в Городне». [13].

У «Щоденнику» митець також неодноразово згадує пам'ятки старовини (як, наприклад, Савур-могили поблизу м. Сніжного на Донеччині), і зазначає: «Но лучше бы не раскапывали нашей славной Савор-Могилы...» [14]; та це була помилка Кобзаря: насправді в статті П. Леонтьєва, надрукованій в часописі «Русский вестник» (№ 1 за 1856 р.), яку він прочитав, йшлося про розкопки іншого кургану – Лугової могили на Катеринославщині) [15]; кургани-майдани (стародавні могили, з яких у XVII – XVIII ст. вибирали чорноземний ґрунт, що його потім перепалювали для видобутку селітри, необхідної для виготовлення пороху, а відпрацьовані відвали та розвали складених із цегли селітроварних печей висипали поряд, через що їх нерідко приймали за рештки давніх укріплень [16]) «Вибле» між Березанню та Яготином («Предание говорит, что какая-то княжна Переясловская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно от каких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо *Вибле*, то есть выбылое, оставленное») [17] і «Телепень» між Яготином і Пириятином («...к северу от большой дороги в 13 верст[ах], большое земляное укрепление, расположенное довольно правильно, – называемое *Телепень* по имени разбойника, укрывавшегося здесь в половине прошедша столетия. Замечательно, что в этом укреплении остались следы каменных построек – кирпич обыкновенной формы») [18]; понад 40 таких же об'єктів під Миргородом та містечками Богачкою, Устивицею й Сорочинцями («...я насчитал более сорока, исключая сторожевых курганов, некоторые из них имеют названия, как-то: Мордачевы, Дубовы, Королевы, но когда, для чего они построены – народное предание молчит. Самое огромное из этих укреплений – это *Королевы могилы*, близ местечка Сорочинец») [19]. Подібні описи залишив він про ще один майдан («гору») за 20 верст від Хоролу, з укріпленням, заваленим цеглою, що зветься Мечеть, де, начебто, «...стояла круглая высокая башня. Но владелец, искавши клада, подрыл фундамент, и она разрушилась. Невдалеке высокий курган, тоже разрытый и заваленный кирпичом...» [20].

Торкається поет у своїх творах і історичних подій та пам'яток доби Київської Русі. Так, у «Щоденнику» він наводить сюжет про довільно названу графом Воронцовим «...гору обыкновенную Святославою горою, с которой будто бы этот пьяный варяг-разбойник любовался на свою шайку, пенившую святой Днепр своими разбойничьими ладьями» [21]. Згадує він і споруджені за часів Великого Київського князя Володимира Святославича Змійові вали південніше Переяслава («тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда для чего построенный») [22], і зведену «на месте, где по преданию убит князь Борис, ...церковь...» [23].

Значно більше згадок про археологічні пам'ятки у творах Т. Г. Шевченка: повістях «Музикант», «Наймичка», «Варнак», «Капитанша», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Княгиня», «Близнецы» и т. д. Так, у повісті «Наймичка» Шевченко описує відомий Рамоданівський шлях (з Кременчука до Ромен, згадуючи численні могили та майдани по обидва боки від нього) [24]; у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» вперше в літературі описує стисло городище поблизу с. Великий Листвен Городнянського р-ну на Чернігівщині, котре він відвідав у лютому – березні 1846 р. за завданням Київської археографічної комісії, де, як поет помилково вважав, «Мстислав Удалой резался с единокровным братом Ярославом в 1024 г.», свідченням чого є «небольшое земляное четырехугольное укрепление» [25]. Проте археологічні дослідження переконливо довели, що Лиственська битва відбулася на Білоусі, біля с. Малий Листвен Ріпкинського р-ну на Чернігівщині [26].

Не обійшов він увагою і події ранньомодерного часу. В «Археологічних нотатках», при опису околиць Лубнів, Шевченко згадує табір Северина Наливайка: «В семи верстах за Сулою село *Солонцы*, где взят в плен гетман Навывайко. К северу невдалеке небольшое укрепление» [27]. (В «Комментарях» до цього повідомлення зазначається, що «укріплення біля с. Солониця немає. За укріплення Шевченко міг вважати природну важкодоступну невелику відособлену глибокими ярами ділянку високого правого берега долини Сули (Лиса Гора), справді дуже подібну до невеликого спеціального укріплення (на північ від села)» [28].) У повісті «Княгиня» поет описує хату Розумовських у Лемешах та храм Різдва Богородиці в Козельці, споруджений Наталією Розумихою [29] тощо.

У своїх поетичних творах Т. Г. Шевченко звертає увагу чи не виключно на стародавні кургани-могили, котрі він однозначно ототожнював з похованнями українських козаків (поєми «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Тризна», «Чернець»; вірші «За байраком байрак», «До Основ'яненка», «Буває, в неволі інколи згадаю» і т. д. Так, у поемі «Іван Підкова» він зазначить, згадуючи про славу минувшину України:

*«Було колись – в Україні
Ревіли гармати,
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять» [30].*

У вірші «За байраком байрак», що став народною піснею, поет недвозначно пов'язує степові могили з історією козацтва:

*«За байраком байрак,
А там степ та могила,
Із могили козак
Встає сивий похилий.
Сам встає у ночі,
І по степу йдучи,
Сумну пісню співає,
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Сам іде-поганяє» [31].*

Не менш серйозний вплив справили пам'ятки історії та культури і на малярську спадщину митця. Їхні зображення складають вагомую частину малюнків, ескізів та начерків з його відомих «Альбомів» (зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Серед них – зображення пам'яток археології (начерки могили Переп'ятихи, малюнки «Коло Седнева» (Рис. 1), «Чумаки серед могил» (Рис. 2), «Аскольдова могила» [32] тощо), церковної архітектури («В Густині. Церква Петра і Павла» – з перекошеними, майже падаючими банями; «В Густині. Трапезна церква» – з вибитими вікнами і розкиданими навколо дошками; «Брама в Густині. Церква Св. Ніколая»; «Михайлівська церква в Переяславі»; «Богданова церква в Суботові»;

Развалины дома Мазепы в Батурии.

приводу авторства яких ведуться вже не один рік. Одним з них є, скажімо, його малюнок «Руїни будинку Івана Мазепи в Батурині» (Рис. 4): хоч деякі дослідники і вважають таке ототожнення малюнку помилковим, що лише приписується пензлю Кобзаря, опис будинку, наведений у листах гетьмана Івана Мазепи до князя В. В. Голиціна від 7 березня 1688 р. та до севських воевод окольничого Леонтія Романовича й думного дворянина Семена Протасовича Неплюєвих від 18 травня 1688 р. про пограбування московськими стрільцями української державної скарбниці, свідчить на користь того, що тут справді змальована Батуринська скарбниця. В листах згадується, що споруда («полата каменна») мала «двои двери сенные и светличные деревянные а третьи

комнатные железные которые с надворья в комнату построены в своих затворех в замках и в печатех в целости обретаются а четвертые двери изнутри светлицы сделаны выламаны и у сундуков печати пообрываны и денег немалое число выношено а домыслились есть мы что воры в то каменное строенье лазили окном разсунув решетку». «Вынето с того скарбу войскового крадежею полтары тысячи битых тарелей (талерів. – Авт.) серебряных копеек четыреста

рублев а сколько чехов и серебра того неведома...» [34]. Зображений на малюнку невеликий за розмірами кам'яний одноповерховий будинок, обернений до глядача своїм центральним фасадом, на якому проглядається арочний двірний отвір – вірогідно, ті самі «двери сенные», за якими були «светличные деревянные», та закладене низьке прямокутне вікно; а зліва, на боковому фасаді – «комнатные железные которые с надворья в комнату построены» (теж арочний проєм, але трохи вужчий) [35]. Під час погрому 1708 р. скарбниця, хоч і була, безсумнівно, пограбована, судячи з усього, вціліла і стояла ще і в 40-х рр. XIX ст., коли Тарас Григорович відвідував накоротко Батурин і міг зробити ескізні замальовки, а вже потім, через певний час, по пам'яті доробити, помилково замінивши цегляну кладку на мурування з кам'яних квадратів дикого каменю. Як зазначав на підписах до своїх малюнків сам автор, між часом створення ескізної замальовки і завершенням роботи нерідко проходив досить тривалий час. Так, «Церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі» та «Аскольдову могилу» митець розпочав малювати у квітні 1846 р., а закінчив у вересні; «Дальні печери Києво-Печерської Лаври» розпочав у травні 1843 р., а закінчив у вересні; пам'ятки Густинського монастиря малювалися з квітня по липень 1845 р.; храми

«Церква Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі»; «Почаївська Лавра з півдня», «Почаївська Лавра з заходу» та ін.) й цивільної архітектури («Богданові руїни в Суботові»; «Будинок Мазепи в Батурині»; «Кам'яниця Лизогубів у Седневі» (Рис. 3) [33], «Комора в Потоках»; «Васильківський форт у Києві» і т. д.), пейзажі («Київ з-за Дніпра»; «Чигирин з Суботівського шляху»; «Сільське кладовище»; «Коло Канева» тощо).

Серед малярських творів Т. Г. Шевченка є й такі, дискусії з

Переяслава – з серпня по вересень 1845 р. і т. д. Зазначимо при цьому, що згадана в описах «кам'яна скарбниця» «на новому подвір'ї» археологічно й досі не виявлена. При відбудові цитаделі Батурина 2008 р. вона поставлена на тому місці, де, на наш погляд, гіпотетично могла стояти.

Приділяючи головну увагу вивченню та пропагуванню пам'яток рідної землі, поет жваво цікавився старожитностями інших країн та цивілізацій, зокрема, античної. Він зазначав у повісті «Художник»: «Я совершенно понял, как необходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков». У своїх творах поет згадує Прометея, римських імператорів Августа і Нерона; поетів Вергілія, Гомера, Горация, Овідія, філософів Сократа і Геракліта; створив малюнки «Нарцис», «Нарцис та німфа Ехо»; «Телемак на острові Каліпсо» тощо.

Відтак, можемо зазначити, що Т. Г. Шевченко може повноправно вважатися й одним із перших дослідників археологічних та архітектурних старожитностей нашої держави, який, хоч і припускався окремих помилок, що було притаманне й загальному рівню розвитку пам'яткознавства на той час, все ж чудово розумівся на багатьох тонкощах нашої стародавньої історії.

1. Шевченко Т. Г. Щоденник. / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. V. – К., 2003. – С. 83.
2. Його ж. – Т. VI. – С. 284 – 285.
3. Його ж. – Т. VII. – Кн. 1. – №№ 81, 97.
4. Шевченко Т. Г. Археологічні нотатки. / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. V. – К., 2003. – С. 217.
5. Коваленко В. П. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря / В. П. Коваленко, Р. С. Орлов // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника. – Чернигов. – С. 33 – 36.
6. Коваленко В. Давид Святославич / В. Коваленко // Шевченківська енциклопедія в 6 томах. – Т. II. – К., 2012. – С. 256; Коваленко В. Фундатор Борисоглібського собору благовірний Чернігівський князь Давид Святославич: сторінки біографії / В. Коваленко. // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Вип. 2 (5). – Чернігів, 2013 (У друці).
7. Раппопорт П. А. Русская архитектура X – XIII вв. Свод памятников. / П. А. Раппопорт // Свод археологических источников. Вып. Е1-47. – Ленинград, 1982. – С. 41.
- 8 Там само. – С. 46.
- 9 Шевченко Т. Г. Археологічні нотатки. / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. V. – К., 2003. – С. 218.
10. Там само.
11. Там само. – Коментарі. – С. 434 – 435.
12. Шевченко Т. Г. – Археологічні нотатки. – Т. V. – С. 218.
13. Там само. – С. 217.
14. Шевченко Т. Г. Щоденник. / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. V. – К., 2003. – С. 83.
15. Там само. – Коментарі. – С. 347.
16. Там само. – С. 433.
17. Шевченко Т. Г. – Археологічні нотатки. – Т. V. – С. 216.
- 18 Там само.
- 19 Там само. – С. 217.
- 20 Там само.
- 21 Шевченко Т. Г. Щоденник. – С. 94.
- 22 Там само. – Т. VI. – С. 306.
- 23 Там само. – Археологічні нотатки. – С. 216.
- 24 Шевченко Т. Г. Наймичка. – Т. IV. – С. 63-64.
- 25 Шевченко Т. Г. Прогулка с удовольствием и не без морали. – Т. IV. – С. 265.

- 26 Коваленко В. П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В. П. Коваленко, А. В. Шекун // Советская археология. – Москва, 1984. – № 4. – С. 62 – 74.
- 27 Шевченко Т. Г. Археологічні нотатки. – С. 216.
- 28 Шевченко Т. Г. – Археологічні нотатки. – Коментарі. – С. 432.
- 29 Шевченко Т. Г. Княгиня. – Т. III. – С. 183.
- 30 Шевченко Т. Г. Іван Підкова. – Т. I. – С. 122.
- 31 Шевченко Т. Г. За байраком байрак. – Т. II. – С. 12 – 13.
- 32 Шевченко Т. Мистецька спадщина. – Т. I. 1830 – 1847. – Книга перша. – К., 1961. – Арк. 135 – 136, 145.
- 33 Там само. – Книга перша. – Арк. 137, 144, 148-149; Книга друга. – Арк. 204-205, 207, 221-222, 228 та ін.
- 34 Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691. – Т. 1. – К., 2002. – С. 146 – 147.
- 35 РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 4. – Діло 191. – Листи 20 – 22.
- 36 Шевченко Т. Мистецька спадщина. – Т. I. – Книга перша. – Арк. 144-145; Книга друга. – Арк. 172, 204-205, 207-210.

В творческом наследии Т. Г. Шевченко, 200-летие со дня рождения которого широко отмечается не только в Украине, а и во всем мире, на равных с поэзией и живописью заметное место занимал и живой интерес к древностям вообще и археологии в частности. Под археологией Кобзарь, как и вся наука в середине XIX в., понимал не только собственно археологические памятники и движимые артефакты, а и памятники архитектуры, искусства, литературы, фольклора и этнографии, тщательно фиксируя все виды древностей. Во время своих путешествий по Украине художник зарисовал и описал значительное количество разновременных и разнообразных памятников истории и культуры, в т. ч. – и на Черниговщине, в частности, в Седневе, Батурине, Густыни и др.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, археология, древности, рисунки памятников Черниговщины.

Intense interest to antiquities in general and to archaeology in particular occupied a prominent place in the artistic heritage of T. Shevchenko together with poetry and painting. 200 anniversary of the birth of Taras Shevchenko is widely celebrated in Ukraine and all over the world. Kobzar together with all science of the middle of XIX century included into archaeology not only archaeological monuments and artifacts, but also architectural monuments, works of art, literature, folklore and ethnography, and fixed carefully all kinds of antiquities. During his travels around Ukraine artist sketched and described a lot of different monuments of history and culture, in Chernihiv region in particular – in Sedniv, Baturyn, Gustyn, etc.

Key words: Taras Shevchenko, archaeology, antiquities, paintings of monuments of Chernihiv region.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «1922 – 1928»: 330. 59

Павло Ямпонець

РІВЕНЬ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Проаналізовано процеси, що відбувались у життєвому рівні основних виробничих верств міського населення (робітники і службовці) України на початковому етапі непу (1921-1923 рр.). Охарактеризовано роль і значення партійно-державних регуляторних заходів та з'ясовані їхні наслідки для добробуту трудящих. Виявлено причини процесів, що привели до зрушень у рівні життя окремих категорій працівників різних галузей промисловості республіки протягом перших трьох років непу.

Ключові слова: міське населення, рівень життя, нова економічна політика, заробітна плата, харчування, ціни, бюджет.

Внутрішнє становище УСРР на початку 1920-х років увійшло в нашу історію як один із найтяжчих її етапів. Цей період відзначався економічною розрухою в результаті майже безперервної війни протягом семи років, політичною нестабільністю, яка була наслідком невдоволення селянства продрозкладкою. В Україні постійно спалахували селянські повстання, незважаючи на те, що тут Л. Троцький тримав значні військові сили.

Катастрофічна криза загострилася у зв'язку з розрухою та неврожаєм 1921 року в найважливіших зернових районах Росії та на Півдні України. У 1922 році голод охопив у всіх українських губерніях майже чверть населення, епіцентром лиха була Запорізька губернія [7, с.191, 192, 200].

Продовольча, вугільна, транспортна кризи підривали матеріально-технічне постачання промисловості. Чисельність робітників зменшилась майже наполовину проти 1913 року. У робітничому середовищі відбувалися негативні процеси декласування та маргіналізації, бо, рятуючись від голоду, робітники осідали в селах. Відродження та відбудова промисловості були неможливими без суттєвого покращення умов праці та матеріального постачання робітників. Тому радянським урядом було створено ряд спеціальних державних структур, а саме: Центральна комісія з робочого постачання при Наркомпроді, Комісія покращення побутових умов при Раднаркомі, Всеукраїнська і губернські комісії фондів заробітної плати, які займалися виключно питаннями постачання та заробітної плати робітників республіки [20, с. 49].

Проте, незважаючи на державні заходи, постачання робітників української промисловості, починаючи з грудня 1921 року постійно погіршувалося. Не кращим було становище з іншими складовими заробітної плати: спецодягом та грошовими знаками.

Фонд заробітної плати робітників складався із трьох частин: надходження продовольства від Наркомпроду, надходження промислових товарів від ВРНГ і грошових знаків від Наркомфіну. Найважливішою частиною фонду були продовольчі товари. Більша частина продовольчих ресурсів відпускалася робітникам фабрично-заводської промисловості та на потреби Червоної армії [8, с. 156].

© Ямпонець Павло Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри природничих і гуманітарних дисциплін, заступник директора з навчальної роботи Чернігівської філії Рівненського інституту слов'янознавства КСУ.

Характерною особливістю заробітної плати в період відбудови народного господарства було постійне зменшення її натуральної форми. Універсальне значення грошової виплати заробітної плати полягало в тому, що саме процес денатуралізації зумовлював підвищення продуктивності праці, бо робітники звільнялися від необхідності реалізувати натуру в селі, а більше часу могли приділяти своєму виробництву. В 1924 році натуральні виплати в рахунок заробітної плати були майже повністю припинені [8, с. 164].

Восени 1923 року чітко окреслилась криза збуту промислових товарів, яка викликала фінансову кризу, кризу «неплатежів», коли підприємства були не спроможні своєчасно виплачувати заробітну плату. Наприклад, шахтарі Донбасу по 2–3 місяці не одержували зарплатні.

Збитки робітників на курсі радзнаків досягли нечуваних розмірів, а розрив у строках нарахування та реальних виплат зводив заробітки нанівець. Провівши аналіз фінансового становища на підприємствах республіки, Укрбюро ВЦРПС у жовтні 1923 року повідомило в ЦК КП(б)У про те, що «несвоевременная выплата заработной платы привела на некоторых предприятиях к конфликтам, в некоторых местах к забастовкам (Шахты, Шахтинский район), а также к массовым невыходам на работу (Донбасс)» [2, с. 242, 243].

Підвищення номінальних заробітків почалося з весни 1921 року повільно, а влітку та восени відрізнялося винятковою інтенсивністю. Така ж тенденція характерна і для двох наступних років. З січня до жовтня 1921 року розмір заробітної плати у робітників Донбасу, які працювали за першим розрядом, підвищився так: у гірників – на 111%, металістів – на 40%, хіміків – на 90% [19, с.256].

У цілому по українській промисловості за 1921 рік номінальний заробіток у робітників підвищився майже в 39 разів, у службовців менше – у 31 раз. У 1922 році це зростання відповідно становило у робітників 101 раз. Темпи зростання та абсолютні розміри номінальної заробітної плати у робітників різної спеціалізації відрізняються значними розбіжностями протягом 1921 – 1923 років [21, с. 67, 68].

При цьому заробітки у легкій промисловості були значно вищі, ніж у працівників важкої галузі. Тому, згідно з рішеннями XII з'їзду більшовиків (17 – 25 квітня 1923 року), частина прибутків легкої індустрії примусово перераховувалася на підвищення заробітків працівників важкої індустрії. Завдяки цим заходам у жовтні 1923 року різниця в оплаті різко скоротилася. Так, працівники легкої індустрії в цей час одержували практично однаково з гірниками [21, с. 67–70].

Характерною ознакою системи оплати праці в 1921–1922 рр. були виплати в основному натурою, бо грошова частка заробітків була мізерною. Так, по м. Харкову, одному із найбільших промислових центрів республіки, виплати в грошовому еквіваленті становили у січні 1921 р. усього 9,4 тис. радзнаків, а решту заробленої суми – 58,3 тис. радзнаків – робітники одержували натурою, що відповідно становило 13,9% та 86,1%. Найбільшою натуралізацією відзначалася заробітна плата у хіміків – 85,9 тис. радзнаків, потім йшли металісти – 65,3 тис. радзнаків. Найменше була натуралізована номінальна заробітна плата робітників текстильного виробництва – 21,7 тис. радзнаків [17, арк. 4,5,8].

Щоб висвітлити динаміку реальних заробітків трудящих, необхідно охарактеризувати метод її обчислення в умовах відсутності твердої валюти, що мало місце до грошової реформи 1924 року. У 1922 році відділ статистики праці при ЦСУ розробив універсальний метод розрахунків реальної заробітної плати. Для цього бюджетний набір (24 товари) брався як основа для подальших підрахунків. Відношення грошової частини заробітної плати в радянських карбованцях до вартості бюджетного набору в тих же карбованцях отримало назву рівня заробітної плати в бюджетних наборах. При довоєнній вартості бюджетного набору продуктів у Москві 10 карбованців вже визначений рівень заробітної плати в бюджетних наборах множився на 10 і таким чином отримувалася реальна заробітна плата в умовних московських карбованцях. Його ще називали товарним, довоєнним або бюджетним. Застосовуючи цей показник, вдалося, незважаючи на інфляційні процеси, досить точно визначити реальну вартість заробленого [4, с. 82].

Щодо фактичної ситуації з реальною заробітною платою в українській промисловості, то її рівень починає підвищуватися лише з травня 1922 року. Цей процес тривав і надалі, але темпи були різні. Мало того, наприкінці 1923-го було помітне зниження рівня реальних заробітків.

Щоб найповніше і всебічно розглянути ситуацію з реальними заробітками робітників у 1921 – 1923 роках, порівняємо їх з показниками 1913 року, який становив у середньому по Україні 40,65 бюджетного карбованця, в тому числі по гірниках – 46,15, металістах – 48,5 бюджетного крб. [2, с. 255]. Взагалі заробіток робітника у II кварталі 1921/1922 господарського року дорівнював у середньому по УСРР 7,92 бюджетного крб. і становив 19,5% довоєнного рівня. Поступово рівень реальних заробітків підвищився і в IV кварталі 1921/1922 господарського року становив 40,1%, у IV кварталі 1922/1923 г. р. – 50% від рівня 1913-го [3, с. 84,85].

Щодо основних виробництв, то у гірників рівень реальних заробітків становив у 1921/1922 році 27%, а у 1922/1923-ому підвищився до 39,5% від рівня 1913 року. Металісти в цей же час мали відповідно 20,5% і 34,9% від рівня 1913-го [21, с. 74].

Для визначення купівельної спроможності заробітної плати доцільно провести аналіз розмірів ставки найнижчого розряду і порівняти його із вартістю прожиткового мінімуму або вартістю бюджетного набору у базисному 1913 році. Дані, розраховані автором, чітко фіксують факт того, що навіть у періоди порівняно високого рівня реальних заробітків, якими були травень 1922 і 1923 років, розміри ставок першого розряду були значно нижчими за вартість прожиткового мінімуму. Найнижчими ці показники були у 1922 році у металістів та хіміків Київської губернії (34,4 – 35,2%), за ними йшли робітники тих же виробництв Донецької губернії (45,7 – 53,3%). Харківські хіміки мали ставку, яка дорівнювала 60,1% до вартості прожиткового мінімуму [21, с. 75].

Фінансова депресія, криза збуту та криза неплатежів у листопаді 1923 року мовою конкретних цифр виглядала так: протягом 3-х кварталів 1923 року фактичні виплати заробітної плати промисловим робітникам України мали чітку тенденцію до зниження по всіх спілках, а саме, якщо в I кварталі 1923 року фактичні виплати становили 79% від обов'язкових, то в II кварталі – 66%, у III кварталі – 62% [15, арк. 23 – 25, 29].

У системі показників рівня життя населення особливе місце належить роздрібним цінам на різні товари народного споживання. Рівень цін на матеріальні блага та особливості його динаміки самі по собі вже є одним із вирішальних факторів матеріального становища. Крім цього, рівень цін дотепер є найвагомим соціальним стандартом, який визначає реальне значення заробітної плати і в цілому прибутків населення. Контролюючим органом, що займався рухом роздрібних цін приватного ринку, був Народний комісаріат продовольства (Наркомпрод), який проводив обстеження приватної торгівлі та подавав відомості про стан цінового фактора урядовим структурам двічі на місяць по всіх губерніях і містах та у цілому по республіці. Згідно з цими відомостями, найвищим був рівень цін на всі товари як харчового, так і промислового призначення у 1921 році у Харківській губернії. Так, борошно пшеничне коштувало тут 50 – 80 тисяч радзнаків за пуд проти 20 тисяч радзнаків на Поділлі. Житнє борошно – відповідно 45 тисяч радзнаків, а в Подільській губернії – 19 тисяч радзнаків. Картопля – один із основних продуктів харчування робітників – була дорожчою у 4 рази порівняно з Подільською губернією і в два рази – проти Волині. М'ясні та молочні продукти також були значно вищими в ціні порівняно з іншими регіонами. Навіть соняшникова олія в Харківській губернії була дорожчою більш ніж утричі, ніж на Поділлі [16, арк. 2].

Відповідно до «Всеукраинской сводки рыночных цен на сельскохозяйственные продукты по губерниях Украины в январе 1922 г.», рівень цін відрізнявся дуже значним підвищенням у 1922 році порівняно з попереднім 1921 роком. Особливо по Донецькій і Харківській губерніях. Так, за пуд житнього борошна в 1922 році на Харківщині платили 343,0 тис. радзнаків, а в 1921 році відповідно тільки 45,0 тис. Така ж негативна ситуація спостерігалася щодо цін на всі сільськогосподарські продукти у 1922 році. Найдешевше коштувала хлібна група товарів у Волинській губернії та на Чернігівщині, відповідно 124,0 та 142,5 тис. радзнаків, що було значно

нижче середнього показника по республіці, а саме – 311,5 тис. радзнаків [16, арк.10].

Треба зазначити, що універсальним узагальнюючим мірилом рівня роздрібних цін, а відтак і матеріального становища трудящих республіки у 1921 – 1923 рр. була динаміка вартості бюджетного набору (прожитковий мінімум) та побудованого на її основі бюджетного індексу, який визначав вартість життя трудящих взагалі. Бюджетний індекс – це відношення вартості бюджетного набору за досліджуваний період до вартості бюджетного набору 1913 р. Позитивний досвід по вимірюванню цього важливого соціального стандарту був набутий саме у 1920-і рр. Методика розрахунку вартості бюджетного набору та його структурних складових детально подана у роботах О. Кабо, В. Кряжева та колективній праці під редакцією В. Рутгайзера, С. Шпилько [4, с. 82; 6, с.160; 12, с. 33].

Структурно бюджетний набір зразка 1922 – 1923 років складався з 24 товарів, з яких 15 належало до продуктів харчування, а інші 9 до предметів першої потреби нехарчового призначення [6, с.160]. Підвищення вартості набору, а відтак і значне подорожчання життя з особливою інтенсивністю проходило з другої половини 1923 року. На жовтень 1923 року перевершення рівня 1913 року становило астрономічну цифру – 630 разів, в тому числі група харчових продуктів подорожчала у 362 рази, а промислових фабрикатів у 1277 разів [21, с. 83,84]. Таким чином, чітко зафіксована криза збуту промислових товарів.

Подорожчання вартості бюджетного набору по-різному позначилося на рівні життя трудящих залежно від місця їх проживання. Для цього проведено зіставлення показників вартості набору в окремих містах республіки з даними 1913 року. У 1913-ому найвищий рівень вартості бюджетного набору був зафіксований у великих (більше 100 тис. мешканців) містах: Києві (8,64), Харкові (8,50), Одесі (8,17). Найдешевшим він був у середніх (від 20 – 100 тис.) містах – Полтаві (7,22), Житомирі (7,26) та Чернігові (6,90) [11, с. 17]. Ті ж тенденції характерні і для 1921 – 1923 рр., хоча інтенсивність подорожчання життя фіксується в цей час постійно. У жовтні 1923 року перевищення вартості набору порівняно з 1913 роком по містах Харкову та Катеринославу становило 624 – 759 разів, а в цілому по республіці – 578 разів [5, с. 86; 11, с. 17; 13, с.172,176,177]. Наведені дані яскраво висвітлюють факт значного погіршення матеріального становища трудящих УСРР за період з 1921 до 1923 року.

З другої половини 1922 року і до кінця 1923 року динаміка цін значно відрізняється від попереднього періоду. Після непоганого врожаю 1922 року (637,2 млн. пудів проти 277,0 млн. пудів врожаю 1921 року) ціни на основні хлібні продукти почали знижуватися [5, с. 89].

У той же час значне переважання промислових цін над сільськогосподарськими, так звані «ножиці цін», утворювало диспропорцію в товарно-грошових відносинах, що, безперечно, мало негативний вплив на матеріальне становище трудящих. На феномені «ножиць» цін радянська влада отримувала додатковий прибуток [21, с. 90, 91].

Головною структурною частиною видаткової статті бюджету громадян завжди були видатки на харчування. Саме стан харчування найчутливіше характеризує матеріальне становище трудящих взагалі. У зв'язку з тим, що в 1920 році купівельна спроможність грошової частини заробітків була дуже низькою, більша частина бюджету витрачалася на елементарні потреби і перш за все на харчування. Відносно продовольчого пайка, то його роль в прибутках була мізерна, бо майже вся сума вартості продуктів харчування витрачалася на приватному ринку України. У 1921 – 1922 р. р. на структуру бюджету міського населення дуже вплинула значна натуралізація заробітної плати.

Труднощі та збитки, пов'язані з реалізацією непотрібної «натури» шляхом продажу, примушували робітника пристосовувати своє споживання до складу пайка, який, таким чином, «зв'язував» саму побудову бюджету. Найбільше натуральних виплат у 1923 році було у гірників та металістів – відповідно 37,3% та 19,9% і значно меншими були ці виплати у робітників легкої галузі – 7,5% [13, с. 149,151].

Крім цього, негативно впливали на формування бюджету виплати заробітної плати не в загальній валюті, а сурогатами – «бонами». У зв'язку з відсутністю оборотних коштів підприємства вимушені були здійснювати оплату праці «бонами»

на постійній основі. Так, на кінець 1923 року робітникам Донбасу виплачувалося майже 15% їх заробітку бонами [1, с. 25]. Суттєвий вплив на зменшення питомої ваги прибутків у бюджеті трудящих мали примусові відрахування із заробітної плати (на користь Червоної Армії, профспілок і таке інше). Значну роль відіграло зростання витрат на курсі за період між виплатою заробітної плати та її реалізацією в умовах обвального знецінення радзнаків.

Загальним вимірювачем для оцінки зрушень у харчуванні залишається по наш час калорійність їжі. Енергетична цінність їжі, яка складається із різних продуктів харчування, визначається кількістю трьох основних груп поживних речовин, які входять до її складу: білки, жири, вуглеводні. Щоб мати чітку і вірогідну інформацію про стан харчування робітників промисловості УСРР, порівняємо рівень їхнього споживання з фізіологічними нормами.

Вітчизняними дослідниками для розрахунків та аналізу калорійності та хімічного складу добового раціону взято таку кількість основних поживних речовин на 1-го дорослого їдця: 100 грамів білків, 60 грамів жирів та 510 грамів вуглеводнів, що разом дають 3055 кілокалорій [9, с. 39].

До жовтня 1922 року середня кількість теплової енергії, яку одержували від їжі робітники і службовці української промисловості, була недостатньою навіть для виконання помірної роботи, а тим більше важкої.

Особливо критична ситуація (лютий 1922 р.) спостерігалася щодо енергетичного рівня харчування у голодуючих сім'ях промислових робітників великих міст півдня України, а саме: найменше мали в добовому раціоні калорій робітники м. Херсона – 862 ккал, потім м. Миколаєва – 873 ккал., м. Запоріжжя – 918 ккал., м. Єлисаветграда – 947 ккал. при фізіологічній нормі – 3055 ккал. [18, арк. 4,13,19,30].

Показник калорійності особливо знизився в лютому 1922 року і становив 72,9% фізіологічного мінімуму у робітників, у службовців навіть менше – 71,4%. Цей час можна вважати апогеєм голоду після неврожаю 1921 року. Тільки на початку 1923 року енергетичний рівень добового харчування робітників досяг фізіологічного мінімуму, а до кінця року на 24,7% перевищив його. Харчування промислових робітників у 1920 – 1922 році по енергетичній цінності було значно меншим, ніж у довоєнний час (3341 ккал.). Найнижчий енергетичний рівень харчування трудящих республіки по відношенню до стандарту 1913 року був зафіксований у лютому 1922 року, коли він становив 66,7% [21, с. 98,99]. Тільки наприкінці 1923 року калорійність добового раціону досягла довоєнного рівня, а по деяких галузях виробництва навіть перевищила його.

Окремо треба розглянути жалюгідний якісний склад добового раціону харчування голодуючих робочих сімей уже згаданих великих міст півдня республіки. Так, робітники Херсона у лютому 1922 року щодобово вживали 34,4 г білків (фізіологічна норма – 100 г), жирів – 11,4 г (норма – 60 г), вуглеводнів – 149,7 г (норма – 510 г). У загальному добовому обсязі споживання хлібні продукти та картопля були майже єдиним джерелом енергії, бо м'ясні продукти становили 0,062 фунта, яйця були виключені, а жирів було лише 0,014 фунта на добу. Перелічена кількість продуктів давала 862 ккал. (фізіологічна норма – 3055 ккал.), що і призвело до вимирання населення цілих губерній від голоду в лютому 1922 р. [18, арк. 30].

Згубна політика «комуністичного штурму» призвела до трагедії голоду 1921–1922 рр. Про надлюдські умови виживання населення голодуючих міст та губерній України говорять документи ЦСУ республіки, яке проводило обстеження харчування міського населення у лютому 1922 року по всіх губерніях. У підсумках цього обстеження наведені жахливі факти про застосування у їжу сурогатів – замінників продуктів харчування, таких як полова, борошно із стеблин кукурудзи та її качанів, макуха, коріння рогази, шкура коней та корів і навіть глина [10, с. 22].

До 1923 року харчування трудящих республіки поступово ставало більш повноцінним та збалансованим саме за рахунок збільшення вживання високоякісних продуктів тваринного походження. Так, якщо в лютому 1920 року калорій тваринного походження в добовому раціоні трудящих було 174 ккал., то вже у листопаді 1923 року – 332 ккал. Щодо місячного раціону, то в 1920 році на одного їдця припадало

140,8 фунта продуктів рослинного і 8,82 фунта тваринного походження, а в 1923 році ці показники відповідно становили 150,3 та 21,6 фунта [14, с. 283, 284].

Таким чином, оцінюючи загальний стан місячного раціону харчування робітників, необхідно зазначити, що за 1921 – 1923 роки він відрізнявся одноманітним, в головному хлібно-овочевим складом. Незважаючи на значне збільшення в раціоні трудящих високоякісних продуктів тваринного походження, їх споживання усе ж таки було недостатнім.

Отже, проаналізувавши стан головних структурних елементів добробуту трудящих УСРР протягом 1921-1923 рр., можна зробити такі висновки:

1. Державні, партійні та профспілкові установи протягом досліджуваного періоду прагнули контролювати та впливати на процеси, пов'язані з матеріальним добробутом трудящих. З цією метою були створені спеціальні структури. Загалом регулююча роль держави була дієвою тільки в 1921- 1922 роках, коли оплата праці (в натуральній формі) здійснювалась у передбачених державою обсягах.

2. Наприкінці 1923 року відбулась остаточна денатуралізація оплати праці, а її виплати почали проводитись виключно в грошовій формі, що позитивно вплинуло на формування бюджету населення.

3. Номінальна та реальна заробітні плати працівників української промисловості протягом 1921–1923 рр. мали чітко виражену тенденцію до підвищення. Проте в останньому кварталі 1923 року відбулося гальмування темпів зросту заробітків, що було наслідком кризи збуту.

4. Протягом досліджуваного періоду заробітки працівників важкої промисловості, де була зайнята переважна більшість робітничого класу республіки, постійно відставали від заробітної плати робітників легкої галузі виробництва, і цю диспропорцію так і не вдалося ліквідувати.

5. Загальні тенденції до зростання цін на продукти харчування та фабрикати на початку 1920-х рр. спричинили значні негативні наслідки у сфері добробуту.

6. Енергетичний рівень харчування у 1921 - 1922 рр. у переважній більшості не забезпечував відновлення фізичних сил трудящих, а сприяв лише підтриманню життя.

Виходячи з вищевикладеного, можна переконливо стверджувати та констатувати – рівень життя міського населення підрадянської України протягом 1921–1923 рр. характеризувався переважно негативними тенденціями.

1. Буянов М. Материальное положение донецких рабочих в 1923 - 1924 гг. / М. Буянов // Статистика труда в Донбассе. – 1924. – №1. – С.14–34.

2. Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г. Диденко. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 374 с.

3. Динаміка народного господарства України (1921/1922, 1924/1925 гг.). – Х., 1926. – 150, 13 с.

4. Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917-1967 гг.). – М.: Наука, 1970. – 317с.

5. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Х.: Основа, 1991. – 129 с.

6. Кряжев В. Г. Методы расчёта прожиточного минимума для определения уровня заработной платы в 1918–1926 гг. В. Г. Кряжев // Вопросы труда. – 1958. – Вып.1. – С.153-165.

7. Кульчицкий С. В. Комунизм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицкий. – К.: Основи, 1996. – 396 с.

8. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 364 с.

9. Нифонтов В. П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923-1924 сельскохозяйственный год / В.П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919–1924 гг. – Т.ХХХ. – 1926. – Вып.1. – С.27–54.

10. Статистический бюллетень №8 (16). – Х., 1921.

11. Статистический бюллетень №8 (40). – Х., 1923.

12. Стоимость жизни и её измерение / Редакция В.Рутгайзера и С.П.Шпилько. – М.: Финансы и статистика, 1991. – 173 с.
13. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. №58. Серия X. Статистика труда. – Т.1. – Вып.4. – Х., 1925. – XXVIII, –178 с.
14. Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921–1928 гг. – Х., 1928. . – 316 с.
15. Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд №1. – Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Украины (ЦК КП(б)У). Протоколы комиссии и подкомиссии ЦК и ЦКК КП(б)У о заработной плате. Справка, сведения Народного комиссариата рабоче-крестьянской инспекции УССР в ЦК КП(б)У о работе комиссии по заработной плате, состоянии заработной платы на Украине в 1923 г. и др. вопросам. (01.04.1924-23-12.1924). – Оп. 20. – Од.зб.1879. – Арк.64.
16. Центральный державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Фонд №340. Народный комисариат продовольства УССР (Наркомпрод). Сведения о рыночных ценах на сельскохозяйственные продукты и фабрикаты по губерниям УССР и переписка с учетно-статистическим отделом Наркомпрода УССР о рыночных ценах, наличии товаро-обменных ресурсов и установлении эквивалентов товарообмена (апрель-декабрь 1921 г.). – Оп. 2. – Од.зб.3307. – Арк.85.
17. ЦДАВО України. Фонд №582. – Центральне статистичне управління УССР. Таблица 2 – Заработная плата рабочих и служащих г. Харькова по профессиональным союзам и формам эксплуатации предприятий за 1921 г. – Оп. 1. – Од.зб.105. – Арк.22.
18. ЦДАВО України. Фонд №582. Статистические сведения по обследованию питания городского населения по Запорожской губернии (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.206. – Арк.30; Статистические сведения по обследованию питания городского населения г. Елисаветграда, Николаева, Херсона, Одесской губернии (1922 г.). – Оп. 1. – Од.зб.209. – Арк.38.
19. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 гг.) / К.Шиян. – К.: Держполітвидав, 1959. – 304 с.
20. Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю.Юрьев // Народное хозяйство Украины. – 1922. – №4-6. – С.49–62.
21. Ямпольский П.В. Материальное положение работников государственной промышленности Украины в период НЕПу (историко-статистический анализ): дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.01 / Ямпольский Павло Віталійович. – К., 2009. – 251 с.

Осуществлен анализ процессов, которые происходили в уровне жизни основных производительных слоев городского населения (рабочие и служащие) Украины на начальном этапе нэпа (1921–1923 гг.). Дана характеристика роли и значения партийно-государственных регуляторных мероприятий и выяснены их последствия для благосостояния трудящихся. Выявлены причины процессов, приведших к изменениям уровня жизни отдельных категорий работников различных отраслей промышленности республики на протяжении первых трех лет нэпа.

The process taking place in the living standards of the main industrial sections of urban population (factory and office workers) in Ukraine at the initial NEP stage (1921 – 1923) have been analysed. The role and importance of the party and state control actions have been found out; their consequences for the workers well-being have been defined. The reasons of the process caused the changes in living standards of some workers categories from different industry branches of the republic during the first three NEP years have been revealed.

Key words: urban population, living standards, New Economic Policy, salary, nourishment, prices, budget.

ФОРМИ Й МЕТОДИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ НАРОДНОГО ЗДОРОВ'Я ТА ЇХНІ ПРОЯВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1960 – 1980-і рр.)

У статті аналізується проблема державного регулювання охорони народного здоров'я в СРСР і в Україні у 1960 – 1980-і рр. та її прояви на Чернігівщині щодо розвитку матеріально-технічного потенціалу медичних установ.

У 1960-і роки вітчизняна система охорони здоров'я характеризувалася специфічним етапом свого розвитку. Причини цього явища загальновідомі й впливали головним чином з надр глибинної суспільної кризи. Принципи її організації, які були сформульовані у 1920-і роки наркомом охорони здоров'я т. Семашком, включали в себе жорстку плановість, безкоштовність, загальнодоступність допомоги, профілактичну спрямованість, наявність дільниць, не мали подальшого теоретичного розвитку, а отже, переставали відповідати завданням часу. Девіз «Здоров'я людини – це багатство держави, цілісністю якого повинен піклуватись і лікар, і керівник підприємства, де працює громадянин» і надалі залишався головним для медицини цього періоду. Критерієм якості лікування виступала максимальна тривалість життя без активного втручання медицини.

Чинна в досліджувані роки система охорони здоров'я ґрунтувалася на нормах, закріплених в Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік (1969 р.) і Законі Української РСР «Про охорону здоров'я» (1971 р.), де підкреслювалося, що охорона здоров'я населення – одне із найважливіших завдань радянської держави та обов'язок усіх державних органів і громадських організацій. До 1969 р. принципи системи охорони здоров'я монополюно визначалися директивами КПРС – КПУ. Зокрема, у прийнятій XXII з'їздом КПРС програмі декларувалося, що соціалістична держава – єдина держава, яка бере на себе турботу про охорону і постійне поліпшення здоров'я усього населення. Це забезпечується системою соціально-економічних і медичних заходів [17, с. 96].

Поступово систему охорони здоров'я було обплутано тисячами жорстких і заборонних нормативних актів, які виключали будь-яку ініціативу на всіх рівнях її організації й управління. Це врешті-решт призвело до застою, а згодом і до глибокої кризи. Право на охорону здоров'я вперше закріплено в Конституції СРСР 1977 р., Конституції УРСР 1978 р., оскільки саме до цього часу в основному сформовано державну систему охорони здоров'я, набули широкого розвитку такі гарантії, як існування та діяльність державних медичних закладів, закладів для лікування й зміцнення здоров'я громадян. Організаційні принципи відповідали радянській дійсності й тією чи іншою мірою задовольняли потреби тогочасної системи охорони здоров'я. Але передовий світовий досвід розвитку відносин у цій сфері (Велика Британія, Канада та ін.) свідчив про те, що державний характер медицини слід поєднувати із децентралізованою формою управління та рівноправним існуванням приватної та комунальної форм власності. Гіперцентралізоване планування було однією з основних причин неефективності системи організації медичної допомоги,

© Лавріненко Лідія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

виключало ініціативу регіонів, поступово робило систему менш гнучкою, нездатною пристосовуватися до потреб життя.

Отже, система охорони здоров'я України, будучи складовою частиною системи охорони здоров'я СРСР, протягом тривалого часу розвивалась екстенсивним шляхом – із року в рік, із п'ятирічки в п'ятирічку збільшувались капіталовкладення в неї, збільшувалася кількість закладів охорони здоров'я, медпрацівників і лікарняних ліжок. А разом із безплатністю й доступністю медичної допомоги ці показники становили одну із головних ідеологічних засад, що демонстрували переваги соціалістичного ладу над капіталістичним.

Радянська медицина певний час демонструвала свої переваги, коли йшлося про боротьбу з інфекційними хворобами й туберкульозом. Коли ж рівень громадського здоров'я почали визначати хронічні дегенеративні хвороби (системи кровообігу, злоякісні новоутворення тощо), мізерних коштів ставало все більше недостатньо.

Доступність медичної допомоги та послуг все більше залежали від можливостей бюджету держави. У 1960 – 1980-і роки фінансування охорони здоров'я, незважаючи на зростання цих показників в абсолютних цифрах із п'ятирічки в п'ятирічку, здійснювали за відомим залишковим принципом: на охорону здоров'я виділяли тільки те, що залишалося від фінансування пріоритетних, стратегічно важливих програм і галузей – оборони, освоєння космосу та промислового виробництва. Уже в 1970-і роки стало помітно, що державних коштів для функціонування медичних закладів із новітнім дорогим обладнанням та новітніми лікарськими препаратами не достатньо. Для того, щоб нормально функціонували лікарні й клініки, які були оснащені дуже дорогою апаратурою й новітніми медикаментами, необхідно було збільшувати бюджет на охорону здоров'я щорічно не менше як на 40-45%. Але держава не мала можливості піти на такі величезні витрати. Постає необхідність пошуку нових форм фінансування. Тому й не бралися до уваги пропозиції, що надходили й стосувалися переходу радянської системи охорони здоров'я на принципи страхової медицини, заперечувалася полеміка про вибір ліпшої системи тощо.

Діяльність органів державного управління охороною здоров'я було також максимально регламентовано, й здійснювалася вона в умовах «вертикалі управління».

У 1960 – 1980-і роки модель вертикального управління охороною здоров'я стала ще жорсткішою. 1962 року відбулися суттєві зміни. Замість райздороввідділів керівництво закладами району передавалося головному лікареві районної лікарні. Центральна районна лікарня ставала новою організаційною формою, яка за своїми функціями перетворювалася не тільки в осередок спеціалізованої медичної допомоги населенню району, але й ставала центром оперативного й стратегічного управління всіма лікувально-профілактичними закладами. Як показала практика, таке рішення мало позитивні наслідки щодо посилення централістських тенденцій в управлінні. Певна негативна сторона його виражалась у тому, що головному лікареві районної лікарні доводилося займатися не тільки лікувальною практикою, а й вирішувати господарчі питання, що, звичайно, позначалося на якості надання медичних послуг населенню району.

Проте загальнодержавна система управління охороною здоров'я (міністерство, обласне управління, центральна районна лікарня, медичний заклад) залишалась адміністративно-командною. Вона здавалася логічно стрункою, монолітною і стабільною, але на практиці мала застійний характер. Її особливості полягали в поклонінні перед верхами; мінімальному оновленні керівних кадрів; перетворенні кожного керівника зверху донизу лише у свого представника («гвинтика»), а не правомірного управління у сфері своєї компетентності; делегуванні прав лише «догори»; відсутності госпрозрахунку як антиподу; боязні неслуху перед «верхами».

Плановий характер радянської системи охорони здоров'я відбивав її виключно монопольний державний характер. Планування мало кілька взаємопов'язаних етапів. Спочатку вища державна інстанція в особі планово-бюджетної комісії Верховної Ради СРСР розробляла так звані контрольні цифри розвитку охорони здоров'я на певний період. В основу цифр клалися ймовірні бюджетні асигнування та нормативи забез-

печення населення медичною допомогою. Контрольні цифри спускалися на рівень республіки, звідти – області і далі – району. Керуючись ними, органи управління охороною здоров'я району (міста) розробляли так звані базові плани розвитку. При їх розробці не стільки керувалися визначеними нормативами, скільки, про всяк випадок, просили більше. На рівні області зводилися плани районів і враховувалися загальнообласні інтереси. Зведені плани на рівні країни, як правило, у десятки разів перевищували контрольні цифри, тому вищій інстанції нічого не залишалося як суттєво їх коригувати [13, с. 300 – 333].

Протягом 1965 – 1985 рр. державні видатки на охорону здоров'я Чернігівщини зросли більш ніж удвічі, з 30,1 до 70,5 млн. крб. Щорічне збільшення фінансування медицини дало можливість дещо поліпшити госпіталізацію хворих, поліпшити забезпечення лікувально-профілактичних установ обладнанням: діагностичною апаратурою, рентген-апаратами, електро- і світлоапаратурою. У більшості медичних закладів, у тому числі й дільничних лікарнях, почали працювати клінічні лабораторії та автотранспорт. Для районних, міських та сільських дільничних лікарень зросли поставки хірургічного інструментарію, безтіньових ламп, апаратів для газового наркозу тощо. Проте не вистачало фізіотерапевтичної апаратури: кварцу, солюксу, діатермії; лабораторного обладнання й реактивів [15, с. 2; 3, арк. 20-21; 4, арк. 2-10].

Водночас попри зростання абсолютних видатків, система охорони здоров'я постійно відчувала брак коштів, матеріально-технічний потенціал її розвивався неритмічно.

У досліджувані роки відбувалося нарощування кількісних показників: збільшувалася чисельність медичних кадрів, лікарняних ліжок, які були плановими показниками розвитку медичної допомоги. Саме за цими показниками галузь займала перше місце у світі й саме з їх допомогою обґрунтовувався її передовий характер [2, с. 15].

Протягом 1960 – 1985 рр. на Чернігівщині вдвічі зросла кількість лікарняних ліжок з 9425 до 19500. У середньому на 10 тис. хворих припадало 135,8 ліжка [3, арк. 83]. Проте беззмисовне гоніння за збільшенням кількості ліжок у лікувальних закладах радикально не призводило до поліпшення здоров'я населення. Зростання якості надання послуг блокувалося цілим комплексом причин, серед яких недостатня кількість державних асигнувань в інфраструктуру галузі та недосконала система підвищення кваліфікації медичних працівників тощо.

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР №773 від 19 серпня 1982 р. «Про додаткові заходи щодо покращання охорони здоров'я населення» перед органами охорони здоров'я країни були поставлені важливі завдання, направлені на підняття рівня та якості медичного обслуговування трудящих країни, розробку й здійснення цільових комплексних програм.

Змінювалася структура ліжкового фонду. Ліжками поповнювалися нові й уже функціонувальні спеціалізовані відділення як у міських, так і в сільських лікарнях. Із ліжок терапевтичного профілю виділялися спеціалізовані ревматологічні, кардіологічні, гастроентерологічні, алергологічні, ендокринологічні, гематологічні, неврологічні ліжка. Структура ліжкового фонду хірургічного профілю свідчила про широкі можливості служби з надання спеціалізованої нейрохірургічної, торакальної, хірургічної, кардіохірургічної, проктологічної, урологічної, стоматологічної, ортопедичної, травматологічної, онкологічної допомоги. За даними ВООЗ, тривалість використання лікарняного ліжка в Україні залишалася чи не найдовшою серед європейських країн. Інструкція ВЦРПС і Наркомздоров'я СРСР «Про порядок видання застрахованим лікарняних листків» № 1382 від 14.08.1937 р. (діяла до 2001 р.) дозволяла перебувати на стаціонарному лікуванні хворим стільки часу, скільки було необхідно для повного одужання.

1989 року на Чернігівщині зберігалися величезні диспропорції між числом наявних у лікарнях ліжок і пацієнтами, яким було прописано госпіталізацію. Економістами обраховувалося перебільшення строків перебування пацієнта на стаціонарі (надмірність термінів лікування), близько 4645 ліжок були не потрібними (надмірна кількість) [1, с. 125].

Протягом 1960 – 1987 рр. число лікарняних ліжок зросло з 15,6 до 20 тис. [14, с. 383].

У системі охорони здоров'я області ліжкова проблема тісно пов'язувалася з кадровою. Число ліжок служило засобом нарощування кадрового потенціалу в тій чи іншій медичній установі. Це було нонсенсом радянської системи охорони здоров'я.

У 1960-і роки постійно нарощувалося будівництво медичних установ. Лише протягом 1960 – 1967 рр. у Чернігівській області було побудовано й уведено в експлуатацію 13 корпусів районних і центральних районних лікарень, 3 поліклініки, 16 інших приміщень. На селі за рахунок асигнувань колгоспів і місцевих бюджетів було побудовано 66 корпусів лікарень, 28 поліклінік, 80 фельдшерсько-акушерських пунктів, 19 колгоспних пологових будинків, 39 колгоспних дитячих ясел [10, арк. 108-111; 18, с. 3].

З середини 1960-х років на Чернігівщині розгорталося нове будівництво установ за спеціальними проектами. Водночас часто вони велися за найдешевшими нормами, були випадки, коли вартість ліжко-місця в лікарні була нижчою за вартість місця у тваринницькому комплексі.

1971 року збудовано нову поліклініку в Семенівці. Протягом 1970-х років у області завершено будівництво 358 медичних закладів, більшість із яких – у селах Сосницького, Менського, Ічнянського й Семенівського районів [16, с. 2].

У другій половині 1970-х років були нарощені темпи введення в дію приміщень для лікувальних установ. Велася реконструкція й добудова наявних. У Сосниці, Коропі, Михайло-Коцюбинському, Бахмачі завершилося спорудження нових корпусів для районних лікарень. Це були невеликі двоповерхові корпуси, розраховані на 60-200 ліжок. У ці роки в Сосниці, Чернігові й Козельці споруджено приміщення для поліклінік [5, арк. 23].

У 1980 – 1985 рр. у селах Чернігівської області введено в дію п'ять амбулаторій, 24 фельдшерсько-акушерські пункти [14, арк. 38 -39].

Водночас мало місце відставання розвитку матеріально-технічної бази медичних закладів. Бракувало новітньої апаратури, лікувальних засобів тощо. Терміни будівництва часто значно перевищували планові. Недопустимо повільними темпами проводилися реконструкція й модернізація чинних лікувальних закладів. Значна кількість лікарень, пологових будинків, поліклінік, сільських амбулаторій залишалися в приміщеннях, що потребували капітального ремонту й не мали елементарних зручностей, працювали з перевантаженням. У середньому на одне ліжко припадало 4,7 кв. м замість 7,4 кв. м за нормативами. Брак приміщень часто стримував налагодження централізованого санітарного обслуговування [6, арк. 25-28; 20, арк. 18].

Поряд із будівництвом великих лікарень реконструювалися й упорядковувалися лікарняні споруди, поліпшувалося їхнє обладнання. Укрупнювалися дрібні лікарні, що призвело до зменшення їхньої загальної кількості.

Протягом досліджуваного періоду на матеріально-технічне постачання, ремонт закладів охорони здоров'я використовувалися як державні кошти, так і кошти промислових підприємств, колгоспів і радгоспів. Хоча кошти останніх були незначні. Протягом 1980-х років на будівництво в системі охорони здоров'я області було використано 27 млн. 85 тис. крб. [7, арк. 18].

На кінець 1980-х років бракувало будівельних матеріалів. 1989 року для області з фондів Міністерства охорони здоров'я УРСР виділено лише 4,8% від потреби. Часто кошти не освоювалися. Лише цього року було недоосвоєно 1325 тис. крб. [8, арк. 81-83]. Через брак фінансування не виконувалися установлені завдання щодо будівництва лікарських амбулаторій і реконструкції фельдшерсько-акушерських пунктів. Протягом 1986 – 1989 рр. було побудовано лише 8 амбулаторій із 24 запланованих. Практично не велася ця робота в Прилуцькому, Срібнянському й Щорському районах [8, арк. 25-29].

Водночас відбувалося нарощення матеріального потенціалу обласної лікарні. Було відкрито гемато-терапевтичне відділення, ендокринологічний диспансер; обласний онкологічний диспансер на 50 ліжок та пансіонат на 40 місць. За ними закріплено 52

лікарі та 264 медсестри [12, арк. 95-98; 11, арк. 86; 19, арк. 50 – 68]. В обласній санітарно-епідеміологічній станції працювали бактеріологічна, вірусологічна, радіологічна, промислова, токсикологічна та інші санітарно-гігієнічні лабораторії [9, арк. 123].

Через відсутність необхідної техніки, обладнання, препаратів та фахівців тривалий час в обласній лікарні не впроваджувався метод гемодіалізу для лікування хворих на нирки. В обласній санітарно-епідеміологічній станції не було машини рефрижератора для завою термолабільних препаратів.

Попри те, що амбулаторії поліклінік поступово апаратно оснащувалися, система діагностики суттєво відставала від світових аналогів та контрастувала на рівні село↔місто.

Отже, важливим принципом радянської медицини ставало поглиблення засад державного регулювання. Саме тому вживалися заходи, метою яких було вибудовування ієрархічної системи охорони здоров'я, об'єднання її навколо єдиного центру управління, централізованого розподілу фінансування, а також забезпечення безпосередньої участі найвищих органів влади в розробленні та затвердженні програм розвитку громадської охорони здоров'я.

1. Голяченко О. М. Соціальна медицина та організація охорони здоров'я /О.М. Голяченко. – К.: ПП «Вічай», 1993. – 198 с.

2. Голяченко О. М. Українська здравоохрана: як вийти із кризи /О.М. Голяченко. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 72 с.

3. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 741. – Арк. 20 – 21, 83.

4. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 704. – Арк. 2 – 10.

5. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 1395. – Арк. 23.

6. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 25 – 28.

7. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 1595. – Арк. 18.

8. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 1667. – Арк. 25 – 29, 81 – 83.

9. ДАЧО. – Ф. Р-5153. – Оп. 1. – Спр. 1058. – Арк. 123.

10. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 4. – Спр. 1583. – Арк. 108 – 111.

11. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 4. – Спр. 1321. – Арк. 86.

12. ДАЧО. – Ф. Р-5036. – Оп. 4. – Спр. 1426. – Арк. 95 – 98.

13. Карамішев Д.В. Управління системою охорони здоров'я у контексті стратегічного управління організацією // Університетські наукові записки. – 2005. – №3. – С.330-333.

14. Народное хозяйство Украинской ССР в 1987 году: стат. ежегодник /отв. за вып. В.В.Самченко; Госкомстат УССР. – К.: Техника, 1988. – 463 с.

15. Литвин Б. Здоров'я трудящих – найперша турбота /Б. Литвин // Деснян. правда. – 1966. – 21 жовтня. – С. 2.

16. Научные работы медицинских и фармацевтических работников Черниговской области: библиограф. указ. лит. 1950 – 1971 гг. /[сост.: М.М. Дуля, Г.Ф. Середенко; ред. В.С. Зуб]. – Чернигов: Отд. мед. информ. обл. науч-мед. б-ки, 1974. – 70 с.

17. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: [прийнята XXII з'їздом КПРС]. – М.: Політвидав, 1971. – 144 с.

18. ЦДАВО України. – Ф. Р – 2. – Оп.13. – Спр.766. – Арк. 3.

19. ЦДАГО України. – Ф. Р – 2. – Оп.9. – Спр.9366. – Арк. 50 – 68.

20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.2726. – Арк.

В статье анализируется проблема государственного регулирования охраны народного здоровья в СССР и Украине в 1960 – 1980-х гг. и ее проявления на Черниговщине относительно развития материально-технического потенциала медицинских учреждений.

This article analyzes the problem of state regulation of «public health» in the USSR and Ukraine in 1960 – 1980-s and its manifestation in Chernihiv region on the development of material and technical of health facilities.

ПОГЛЯДИ І. П. БІЛОКОНСЬКОГО НА ПРОБЛЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

У статті частково висвітлюються питання організаторської й методичної роботи І. П. Білоконського з підготовки до друку десятого тому енциклопедії «Народна освіта в Росії». Спостережено, що у названій науковій роботі, окрім проблем освіти, статистики, земства загалом, велика увага приділена теоретичному обґрунтуванню проблем освіти та земства. Стверджується, що автор започаткував основи дослідження історії земства та народної освіти та як громадський діяч продовжив традиції української інтелігенції у галузі культурно-просвітницької діяльності другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: І. П. Білоконський, Харківське товариство поширення в народі грамотності, просвітницькі організації, історія земства, народна освіта.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Без докладного дослідження та оприлюднення творчого доробку регіональних громадських представників неможливо зрозуміти феномен духовного та культурно-просвітницького життя українського світу другої половини XIX – початку XX ст. загалом, а також специфіку локальної культурно-просвітницької діяльності тогочасної інтелігенції, чиї імена з гідністю презентують історико-культурний розвиток вітчизняної думки. Серед таких дворян за походженням, які прислужилися своєю наполегливою громадською та науковою працею національно-просвітницькому руху, був Іван Петрович Білоконський (1855-1931).

Актуальність розвідки. З'ясовуючи особливості громадської та культурно-просвітницької діяльності І. П. Білоконського, зауважимо, що його творчий доробок викликає інтерес не лише в аспекті реценсій перебігу історичних подій, а й з огляду на порушену в низці праць актуальних і на сьогодні освітянських проблем. Відтак ім'я І. П. Білоконського та його творча спадщина заслуговують на повернення до активного наукового життя.

Мета і завдання роботи. Проаналізувавши організаторську й методичну роботу І. П. Білоконського у справі видання десятого тому енциклопедії «Народна освіта в Росії», розглянувши безпосередньо дослідження, присвячене сфері народної освіти, з'ясувати, які важливі методичні висновки, зроблені автором, вплинули на подальший розвиток системи народної освіти у другій половині XIX – початку XX ст.

Аналіз основних досліджень і публікацій, присвячених даній проблемі.

Перші повідомлення про І. П. Білоконського як про науковця з'явилися в періодичних виданнях Російської імперії протягом 1900–1906 рр. і були стислими рецензіями та відгуками на його наукові праці. Розгорнутий аналіз наукового доробку І. П. Білоконського «Дань времени. Воспоминания» подав 1918 р. академік Д. М. Овсяннико-Куликовський [6]. І. М. Ігнатов, перебуваючи на посаді заступника редактора «Русских ведомостей», 1918 р. розмістив першу біографічну замітку про свого колегу й товариша І. П. Білоконського [4]. Історик і публіцист В. С. Голубєв [2] наголошує на важливій ролі у поширенні освіти серед населення, а саме на його участі у роботі Вільного економічного товариства і Комітету грамотності, створеного у 1872 р. при вищезазначеному товаристві.

© Панченко Валентин Іванович – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Отже, перші згадки про життя й діяльність І. П. Білоконського містять досить важливий за своїм характером фактичний матеріал, що доводить важливість його особистості та свідчить про багатогранну громадську діяльність. Однак зазначені публікації в основному носили популярний, здебільшого інформаційний характер, були позбавлені глибокого наукового аналізу. Так, земська, наукова та літературна діяльність І. П. Білоконського висвітлювалася у монографічних дослідженнях Н. М. Пірумової, К. Ф. Шацillo, М. Л. Карпачова та ін.

Особливостям соціально-економічних та культурно-просвітницьких процесів другої половини ХІХ і початку ХХ століття присвячені узагальнюючі праці з історії руху народовольців, до яких був причетний І. П. Білоконський, та студії про розвиток окремих його регіональних утворень таких авторів, як М. С. Вахрушев, М. Д. Карпачов, Т. М. Кириченко, М. Г. Сєдов, В. А. Твардовський, М. П. Рудько та інші.

Отже, життя і діяльність І. П. Білоконського не залишалися поза увагою вчених. Разом з тим розглянута критична література свідчить, що до цього часу проблема вивчалася лише в загальноісторичному аспекті. Водночас історіографічний аналіз переконує в необхідності подальшого об'єктивного, поетапного і детального її вивчення, чому й присвячене дане дослідження.

Виклад основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

У березні 1899 р. І. П. Білоконський отримав запрошення від голови Харківської губернської земської управи М. Гордієнка на посаду секретаря і разом з тим дозвіл начальника департаменту поліції на службу в земстві. З того часу розпочався харківський період його біографії. Після переїзду до Харкова він став членом Харківського товариства поширення в народі грамотності – одного з найстаріших і найавторитетніших після Московського і Санкт-Петербурзького товариств грамотності. В історичному огляді, присвяченому 40-річчю існування Харківського товариства поширення в народі грамотності, А. Дидрихсон перерахував заслуги І. П. Білоконського у справі створення та поширення діяльності товариства. Зокрема він зазначив, що у 1899 р. на загальних зборах членів товариства І. П. Білоконський виступив з доповіддю про необхідність відкриття у його структурі довідково-педагогічного комітету [5, с. 97]. Доповідь сприйнялася позитивно, і комісії було доручено створити комітет. У березні 1900 р. він розпочав свою роботу, першим головою було обрано саме І. П. Білоконського. Основне завдання комітету – надавати найдокладніші відповіді на запити, що стосувалися народної освіти в цілому, а також організація бібліотечної та музейної справи. Водночас І. П. Білоконський входив до правління Товариства, шкільно-педагогічного комітету, до бібліотечного та комітету з видавництва, останній очолював професор Харківського університету Д. І. Багалій [5, с.179].

1902 р. І. П. Білоконський разом із представниками комітету, очолюваного ним у Товаристві грамотності, брав участь у першій виставці з народної освіти в Курську, а також у сільськогосподарській виставці Харківського повітового земства. У 1903 р. він долучився до Санкт-Петербурзької виставки з технічної і професійної освіти, про яку зробив доповідь на засіданні комітету. 1904 р. довідково-педагогічний комітет на загальних зборах ініціював проведення з'їзду народної освіти, присвяченого 35-річному ювілею товариства грамотності та сторічному ювілею Імператорського Харківського університету [5, с. 99]. Заплановані на березень 1905 р. ювілеї і з'їзд не відбулися у зв'язку з політичною ситуацією в країні. У журналі «Образование» проте вийшла стаття І. П. Білоконського «35-ти-летие Харьковскаго Общества распространения в народе грамотности» [1, арк.17-30].

Наприкінці 1906 р. на засіданні шкільно-педагогічного комітету товариства грамотності професор В. Данилевський виступив з доповіддю про необхідність створення і видання «Энциклопедии научных и прикладных знаний», яка, за його словами, повинна служити провідником у народну свідомість наукових істин і гуманітарних принципів, а також всіляко допомагати просвітництву мас [5, с. 196]. У 1907 р. був розроблений план енциклопедії, що складалася з 14 томів, та затверджена редакційна комісія з її підготовки та видання. Окрім І. П. Білоконського, до складу комісії увійшло 23 особи, а загальна кількість авторів становила близько 150 осіб [5, с. 197-199]. Серед

них були провідні професори Харківського університету: В. Арнольд, Д. Багалій, В. Данилевський, М. Іванов, А. Раєвський, М. Салтиков, І. Осипов, Б. Попов та інші.

Для розвитку системи народної освіти важливе значення має саме організаторська й методична робота І. П. Білоконського як редактора з підготовки до друку десятого тому енциклопедії «Народна освіта в Росії», який побачив світ у 1910 р. Ця фундаментальна праця включає такі розділи: історія народної освіти; початкова освіта; вища освіта; позашкільна освіта; просвітницькі товариства; учителі і учительки; народні будинки, народна література; середня вища і професійна освіта. У передмові до тому редактор зазначав, що справедливий розподіл освітніх благ в усіх прошарках суспільства є одним із суттєвих соціальних завдань [3, с. 10].

На основі аналізу джерел І. П. Білоконський зазначав, що час монопольного користування наукових знань тільки вищими верствами населення минув безповоротно. Соціальна справедливість вимагала доступності наукових знань для всіх, хто здатний їх засвоїти й застосувати. Намагаючись відповісти на питання, що дає освіта для людини, він наголошував, що освіта допомагає пізнати дійсність, все, що відбувається і здійснюється поза людиною і в ній самій, у зовнішньому оточенні, в інших живих істотах, у потаємних закутках її власної душі [3, с. 10].

Освіта потрібна для того, відмічав І. П. Білоконський, щоб визначити свій моральний обов'язок як громадянина перед суспільством, державою і свідомо його виконувати, наголошуючи, що недостатньо вивчити підручники, щоб стати освіченою людиною. Вона ще повинна навчитися правильно мислити, глибоко і серйозно розмірковувати над подіями суспільного життя, слухати голос розуму, а не своїх емоцій. «Із усього вищезазначеного, – писав він у передмові до енциклопедії, – стає зрозумілим також і те, що істинна освіченість і освіта облагороджують людину, утримують її від поганих інстинктів, привчають до справедливості і порядку, підкорятися праву і порядку, примушують поважати особисту гідність кожного, і усім цим поліпшувати побут, поведінку і, таким чином, благотворно позначатися на правах, звичаях, на взаємних відносинах між людьми» [3, с. 14].

Під час підготовки до друку десятого тому енциклопедії «Народна освіта в Росії» авторський колектив, до якого входили І. П. Білоконський, З. О. Вахтерова, В. П. Вахтеров, Г. А. Попперек та Л. Б. Хавкіна-Гамбургер, керувався тим, що для осіб, котрі близько стояли до справи народної освіти, давно вже стало істиною, що народ тягнеться до знань, у нього пробудилися розумові потреби, в освіті він почав цінувати не тільки знання практично корисних для повсякденного життя навичок і вмінь, але й таких, що розвивали його здібності. Як свідчать вивчені джерела, І. П. Білоконський був переконаний, що таким засобом розумового розвитку може служити не просто грамотність, а освіченість певного ступеня, без якої різного роду пережитки і помилкові погляди, марновірність і забобони, хибність думки й неосвіченість будуть приглушати й спотворювати будь-яке живе прагнення до пошуку правди, до піднесення гідності людини й цінності її праці, до розширення загального світогляду.

Для задоволення визначених потреб і сприяння загальному піднесенню освіти народних масах і була підготовлена енциклопедія «Народна освіта в Росії», розрахована на широкі верстви населення, а головним чином – на дорослого читача, який, закінчивши курс початкової школи, свідомо прагнув би зайнятися самоосвітою. Це видання побудоване структурно «не на зразок енциклопедичного словника з короткими статтями в алфавітному порядку і не серією самостійних підручників з окремих предметів, а складається з окремих коротких нарисів наукового і прикладного знання, об'єднаних спільним світоглядом та спільними загальноосвітніми завданнями» [3, с. 18].

І. П. Білоконський брав також активну участь у підготовці та редагуванні XI тому – «Суспільно-юридичні науки». У 1910 р. вийшов друком X том «Народної енциклопедії», а в 1912 р. – XI том [7, арк.6-7]. Загалом задуми авторів енциклопедії спрямовувалися на початкову освіту і взагалі на розширення світогляду читачів шляхом загального ознайомлення зі змістом нарисів та їхньою спроможністю прислужитися для повсякденного життя. Задумавши свою енциклопедію як «науку в окремих на-

рисах» і «додаток до різних галузей людського життя», вони не переймалися чисто утилітарними цілями, а навпаки, основним завданням вважали загальноосвітнє. Розширюючи загальний світогляд людини, вона мала задовольняти потреби в позитивних знаннях, необхідних для розуміння явищ природи і повсякденного життя, для формування широкого світогляду. Енциклопедія, крім того, повинна благотворно впливати на саме життя людини, її побут, мораль, звичаї; сприяти впливу науки на зміцнення права і закону в суспільних взаємовідносинах; підвищення продуктивності праці; прогрес матеріальної і духовної культури.

Автори енциклопедії повинні були суворо дотримуватися неупередженості й правдивості, не дозволяти собі змінювати факти чи їхнє роз'яснення заради більшої зрозумілості й зацікавленості викладеним матеріалом. Жодні наміри закріпити й полегшити засвоєння наукових знань не можуть виправдати порушення вимог науковості у виданні, що розраховувалося на дорослого читача, який свідомо прагнув би до самоосвіти.

Аналіз структурної побудови енциклопедії «Народна освіта в Росії» свідчить, що перші вісім розділів присвячені початковій народній освіті. Побудовані вони в хронологічній послідовності, кожен має глибоку наукову аргументацію. Так, перший розділ «Початкова народна освіта в давній Русі до Петра I» написаний на основі вивчення таких монографій, як «Нариси по історії російської культури» П. М. Мілюкова (Спб., 1905), «Початкова народна освіта в Росії» В. І. Чарнолуського (М., 1908), «Законои і додаткові відомості по народній початковій освіті» А. С. Пругавіна (Спб., 1909), «Попечительство в початкових народних школах» Є. Звягінцева (М., 1909), «Нариси з історії народної школи в Росії» М. Сперанського (М., 1896) та ін. [3, с. 1].

Особливу увагу в енциклопедії звернуто на становище народної освіти в другій чверті XIX ст. Як зазначав І. П. Білоконський, завідування навчальними закладами лежало тепер не тільки на Міністерстві народної освіти, але й на Міністерстві державного майна, на яке покладалася відповідальність за піклування про державних селян. Панування адміністративно-обмежувальної системи управління училищами, яка дозволяла втручання в шкільну справу лише чиновників, призвело до того, стверджував І. П. Білоконський, що суспільство стало ставитися до справи народної освіти з повною байдужістю, у ньому склалася недовіра до школи і до її життєвого, освітнього впливу. Народ почав дивитися на школу недоброзичливо. Він відвернувся від чужого йому «казенного навчання», яке мало на меті готувати волосних і сільських писарів та помічників землемірів. До школи ставилися як до повинності, встановленої начальством. З людей брали гроші на утримання училищ та вчителів, а сама сільська община від участі у справах школи була відсторонена. Селяни всіляко намагалися обійти цю повинність, і збори на школу витягували з них силою. Учителі голодували. Їхня жалюгідна зарплата затримувалася. Школи занепадали. Навчання дівчаток взагалі не існувало. Учителями працювали звільнені зі служби чиновники, відставні солдати, писарі, недоучки різних навчальних закладів [3, с. 27]. До такого висновку прийшов І. П. Білоконський, аналізуючи становище в народній освіті Росії напередодні селянської реформи 1861 р.

Визначальну роль у розвитку початкової народної освіти відіграло земство як орган місцевого самоврядування. Повітові й губернські земські організації під керівництвом, як правило, предводителів дворянства, на своїх щорічних зібраннях підбивали підсумки роботи за минулий рік і затверджували наступний кошторис. З того часу, як до підпорядкування земства було віднесено народну освіту, воно ретельно відстежувало становище з освітою серед місцевого населення й виділяло на це незначні кошти.

При цьому земство не обмежувалося піклуванням лише про збільшення кількості шкіл та учнів. Воно по можливості одночасно намагалося дбати про якісну підготовку вчителів, оскільки без гарного вчителя, зазначалося на земських зібраннях, не може бути якісної школи. З цією метою земство поступово збільшувало винагородження вчителям залежно від стажу роботи. Діяльність земства з часом дала свої наслідки. Якщо в 1869 р. у земських і неземських губерніях було однакове число учнів, то вже

через 15 років у земських губерніях на кожну тисячу душ населення припадало на 12 учнів більше, ніж у неземських; а в наступні 10 років перевага в земських губерніях становила ще 10 учнів на кожну тисячу населення [3, с. 75].

В історії народної освіти XIX – початку XX століть існували початкові міські училища. Виникли вони в 1872 р. замість повітових училищ, заснованих в 1804 р., і повинні були служити зв'язком між початковими школами й середніми навчальними закладами або гімназіями. Після парафіяльного початкового училища учні без екзаменів вступали до початкового міського училища, а після нього теж без екзаменів – до гімназії.

Народні вчителі та вчительки – основна проблема, дослідженню якої І. П. Білоконський надавав особливе значення. У системі народної освіти Росії освічені й віддані справі вчителі почали з'являтися лише в другій половині XIX ст. Для їхньої підготовки засновували учительські інститути, семінарії та особливі школи. У 1872 р. вийшло положення про учительські інститути і було відкрито два такі заклади. Станом на 1880 р., їх було вже 10, і така кількість зберігалася до 1909 р., коли відкрили 11-ий. При кожному інституті існували училища з програмами міських і сільських початкових шкіл, у яких студенти інститутів готувалися до вчительської роботи. Більшість студентів були казенними стипендіатами. Після закінчення навчання випускники інститутів працювали в міських училищах і повинні були відпрацювати там 6 років. В інститутах викладалися Закон Божий, педагогіка, російська і церковнослов'янська мови, арифметика, алгебра, геометрія, історія, географія, природознавство й фізика, креслення, малювання, співи, гімнастика та ручна праця [3, с. 154].

Як редактор окремого тому енциклопедії, присвяченого народній освіті, І. П. Білоконський дбав про те, щоб це дослідження і за структурою, і за змістом відповідало поступовому удосконаленню системи навчального процесу. Тому, розглянувши всі форми початкової народної освіти, питання підготовки учительських кадрів, він не обійшов увагою позашкільну освіту. У країні, де кількість грамотного населення становила неістотну меншість, неможливо було обмежитися навчанням лише дітей шкільного віку. Настала крайня необхідність одночасно з дітьми навчати грамоти їхніх старших братів, сестер, навіть батьків. Суспільна практика виробила різні форми такого навчання: улаштування недільних та вечірніх шкіл, вечірніх курсів, народних читань, лекцій, безоплатних народних бібліотек і читалень, народних домів та університетів. Окрім установ, що безпосередньо сприяли отриманню і поглибленню знань, велике навчально-виховне значення мало таке культурне дозвілля, як театри, концерти, літературно-музичні вечори тощо. Завдання полягало в тому, щоб усі структури суспільства залучилися до вирішення важливої і вкрай необхідної проблеми – усебічного піднесення загального рівня освіти як молодшого, так і дорослого населення країни.

І. П. Білоконський дослідив, що першими, хто потурбувався про позашкільну освіту, стали просвітницькі організації, утворені приватними особами, земствами, державними та духовними установами. Такою організацією став Московський комітет грамотності, заснований у 1845 р. Він поставив за мету всенародне поширення грамотності, видання книг для народу й відкриття сільськогосподарських бібліотек. Особливо активізувалася робота комітету після Селянської реформи 1861 р., коли він почав влаштовувати курси для учителів, видавати дешеві книги, влаштовувати бібліотеки й читальні. Через 16 років після Московського комітету грамотності був організований Санкт-Петербурзький комітет грамотності, який поставив за мету «сприяти матеріальними і моральними засобами розповсюдженню грамотності і корисних знань переважно між селянами, які вийшли з кріпосницької залежності» [3, с. 176].

Через 8 років після Санкт-Петербурзького відкрилося Харківське товариство поширення в народі грамотності. Зазначені просвітницькі організації публікували огляди загальнодоступних книг і творів кращих письменників, турбувалися про здешевлення книг для народу, сприяли влаштуванню книжкових складів народних бібліотек і читалень. За тривалий час свого існування товариство значно розвинулося і мало такі установи:

1) три щоденних загальноосвітні школи з ремісничим відділенням в одній із них; 2) чоловіча і жіноча недільні школи; 3) п'ять безоплатних народних бібліотек-читалень; 4) комісія щодо влаштування народних читань; 5) комітет з видання книг для народу; 6) комітет з устаткування сільських бібліотек; 7) комітет з влаштування літніх шкільних колоній; 8) комітет з управління народними домами; 9) довідково-педагогічний комітет, при якому були бібліотека і музей наочних посібників; 10) шкільно-педагогічний комітет; 11) редакційна комісія народної енциклопедії [3, с. 177]. За задумом авторів енциклопедії, матеріали про товариство мали бути інформативними, популяризаторськими, а також сприяти покращенню ситуації із системою народної освіти. На це й були скеровані зусилля І. П. Білоконського.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми. Таким чином, прибувши на службу до земської губернської управи Харкова, І. П. Білоконський продовжив культурно-просвітницьку діяльність, вступив до відомої на той час міської громадської організації – Харківського товариства поширення в народі грамотності. Він зробив помітний внесок у розвиток товариства, запропонував відкрити довідково-педагогічний комітет і очолював його до останніх днів існування товариства. Метою створення такого комітету були широка просвітницька діяльність та надання відповідей на запити, що стосувалися безпосередньо народної освіти. При довідково-педагогічному комітеті були відкриті бібліотека і пересувний педагогічний музей. У згаданому товаристві І. П. Білоконський був постійним членом правління, мав безпосереднє відношення до видавничої справи.

З переїздом до Харкова у 1899 р. розпочався четвертий період у житті І. П. Білоконського. Упродовж 32-річного «харківського періоду» він продовжував роботу в земстві та в Харківському товаристві поширення в народі грамотності, читав публічні лекції, виступав з доповідями перед інтелігенцією, успішно працював над монографіями з історії і розвитку земства та народної освіти, при цьому не припиняв листування з друзями та знайомими. Як особистість І. П. Білоконський виховувався, формувався і удосконалювався у процесі складної політичної боротьби, активного спілкування з прогресивними колами національної інтелігенції, засвоєння багатого соціального досвіду та всієї системи суспільно-політичних, економічних і культурних відносин.

Детальне вивчення розвитку народної освіти в енциклопедії дозволило І. П. Білоконському визначити методи дослідження щодо вивчення обраної теми та зробити такі висновки. По-перше, початкова школа дає учням тільки вміння читати, писати, рахувати, за допомогою яких вони можуть увійти в коло сучасної освіченості. Цими вміннями початкова школа відчиняла двері до освіти, але не давала самої освіти. По-друге, середня освіта, до якої належали класичні та реальні гімназії, готувала вчителів для початкової школи, абітурієнтів для університетів та фахівців народного господарства. По-третє, вища освіта була представлена університетами та інститутами, де готували спеціалістів високої кваліфікації та майбутніх науковців. Заважали справі надання кваліфікованих знань народним масам постійні втручання урядових структур у навчальний та виховний процес, відсутність належної турботи про матеріальне становище викладачів та студентів, часті зміни статутів, якими обмежувалися ініціатива та автономні засади навчального закладу.

Дослідження та популяризація досвіду багатогранної діяльності І. П. Білоконського, його участі у роботі земських та освітніх установ ряду губерній, аналіз наукових праць можуть стати основою для вивчення кращих традицій української інтелігенції у галузі культурно-просвітницької діяльності другої половини XIX – початку XX ст.

1. Білоконский И.П. Приветственные письма к 35-ти летию ХОРНГ, 1904/И.П. Білоконський // Держархів Харківської області, одиниця зберігання Харківського товариства поширення в народі грамотності, фонд № 200, спр. 260. – 155 арк.

2. Голубев В.С. Роль земства в общественном движении / В.С. Голубев. – Ростов-на-Дону, 1905. – 180 с.

3. Энциклопедия. Народное образование в России. – Харьков:[б.в.], 1910. – Т.10. – 345 с.

4. Игнатов И.Н. Отзыв на монографию И.П. Белоконского «Дань времени» / И.Н.Игнатов // Русские ведомости. – 1918. – №5. – С.6.
5. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909. – М.: [б.в.], 1911. – Т.XL. – 295 с.
6. Овсянко-Куликовский Д.Н. Рецензия на монографию И.П. Белоконского «Дань времени. Воспоминания» / Д.Н. Овсянко-Куликовский // Наш день. – 1918. – №8. – 12 октября. – С.2.
7. Состав участников в составлении томов, списки распределения рукописей по томам, 1910// Держархів Харківської області, одиниця зберігання Харківського товариства поширення в народі грамотності, фонд № 200, спр. 358. – 89 арк.

Панченко В.И. Взгляды И.П. Белоконского на проблемы народного образования.

В статье частично освещаются вопросы организационной и методической работы И. П. Белоконского по подготовке к печати десятого тома энциклопедии «Народное образование в России». Прослеживается, что в названной научной работе, кроме проблем образования, статистики, земства в целом, большое внимание уделено теоретическому обоснованию проблем образования и земства. Утверждается, что автор заложил основы исследования истории земства и народного образования и как общественный деятель продолжил традиции украинской интеллигенции в области культурно-просветительской деятельности второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: И.П. Белоконский, Харьковское общество распространения в народе грамотности, просветительские организации, история земства, народное образование.

Panchenko V.I. I. Belokonsky views of national economy's problems.

Organisational and methodological work of I. Belokonsky concerning the tenth volume of «National education in Russia» encyclopedia publishing is partially discussed in the article.

The mentioned scientific work theoretically grounds the problems of education and district council as well as represents the problems of education, statistics and district councils in general. It is stated, that the author founded the researches on the district council and national education history and continued the traditions of Ukrainian intelligentsia in the sphere of culture and education, the second part of XIX – beginning of XX century.

Key-words: I. Belokonsky, Kharkiv national intelligence society, educational societies, history of district council, national education.

Петро Пиріг

ВЕЛИКИЙ УЧЕНИЙ І РЕФОРМАТОР ВАСИЛЬ КАРАЗІН (ДО 240-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У ювілейній статті, присвяченій В. Н. Каразину, відтворюються маловідомі факти його біографії. Йдеться про наукову та реформаторську діяльність ученого.

Ключові слова: В. Н. Каразін, вчений, реформатор, освіта, економіка.

Василь Назарович Каразін (1773–1842) — учений-енциклопедист, винахідник, реформатор, визначний громадський діяч, засновник Харківського університету. Сучасники й шанувальники таланту Василя Каразіна назвали його «українським Ломоносовим». «Невтомна діяльність Каразіна і глибока наукова освіта його були вражаючими: він був астрономом, хіміком, агрономом, статистиком... моторним чоловіком, який вносив у будь-які питання зовсім новий погляд і цілком правильне домагання», — писав О. І. Герцен. Академік Д. І. Багалій зазначав: «Це була невпокійна, палка натура, людина, сповнена величезного запасу життєвої енергії, яка не могла зосередитися на чомусь постійному і переходила від одного захоплення до іншого».

Народився В. Н. Каразін у с. Кручик Слободсько-Української губернії в родині місцевого поміщика. В науці відсутня єдина точка зору щодо національності вченого. Сам Василь Назарович стверджував, що його дід був серб. Іншого разу він відносив себе до греків. У рескрипті Катерини II від 29 січня 1769 р. зазначалося, що батько Каразіна Назар «родом болгар». Інший рескрипт імператриці (від 31 грудня 1770 р.) про нагородження чином полковника Назара Каразіна стверджував, що він «переходив на нашої (царській. — П.П.) військовій службі з іноземних народів болгарської нації». На підставі цього деякі сучасні дослідники вважають болгарське походження роду Каразіних вірогіднішим.

Початкову освіту Василь здобув удома, потім навчався в приватних пансіонах. Згодом юнак виявив бажання вступити на військову службу. Малоросійський губернатор граф П. О. Румянцев-Задунайський задовольнив його прохання. І Василя Каразіна записали до кирасирського полку. У січні 1791 р. у вісімнадцятирічному віці він прибув до Петербурга, де розпочав військову службу в лейб-гвардії Семенівського полку. Вільний від служби час сержант використовував з великою раціональністю. Протягом декількох років він відвідував найкращий технічний вищий навчальний заклад — Гірничий корпус. Юнака зачаровували хімія, фізика, математика, ботаніка, метеорологія, медицина. Він оволодів латиною, вивчав німецьку, французьку мови, ґрунтовно ознайомився із Священним писанням. Головна мета Каразіна полягала у його прагненні поставити науку на благо батьківщини.

Після звільнення від військової служби (1796 р.) Василь Назарович заходився підготовкою до виїзду за кордон для продовження освіти. Він мав намір поселитися поблизу Гамбурга. Але імператор Павло I негативно ставився до закордонних поїздок і відмовив Каразину у видачі закордонного паспорта. Не увінчалась успіхом і спроба Василя Назаровича перейти кордон нелегально. Його заарештували.

Згодом Каразін обіймав різні адміністративні посади. В посадовому формулярі зазначалося, що з лютого 1800 р. він «был произведен при определении по высочайшему повелению, и статским делам в канцелярию государственного казначея

и главного медицинской коллегии директора барона Васильева, коллежским переводчиком». Водночас Василь Назарович наполегливо займається науковою роботою. Результатом його майже трирічних пошуків у архівах Петербурга й Москви стала, зокрема, оригінальна праця «Історія медицини в Росії».

Своїм покликанням Каразін вважав справу народної освіти. «Народна освіта! Якби через півсотні років я, врешті-решт, міг стати міністром, то більш всього бажав би посісти посаду міністра народної освіти... Міністерство військове, Міністерство закордонних справ і будь-яке інше слугують одне одному як частина одного загального управління; вони працюють лише для теперішнього. Міністерство ж освіти повинне впливати на діяльність всіх інших, маючи собі за мету подив і визнання століть грядущих», — писав він. Саме народній освіті Василь Назарович приділив багато своїх сил і уваги. У 1801 р. він створив нову її систему: від церковних шкіл і повітових училищ — до університетів. Йому належала ідея створення Міністерства народної освіти, відпрацьована його структура. Каразін був автором «Предварительных правил народного просвещения в России», затверджених Олександром І; він склав навчальні плани мережі повітових училищ, типові програми вітчизняних університетів: Московського, Віленського, Дерптського, Казанського, Харківського. Останній був власне його дітищем.

За свою невтомну діяльність В. Н. Каразін зазнавав частих переслідувань. У листопаді 1820 р. його навіть заарештували і ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, звинувативши у складанні прокламації, яка закликала Преображенський гвардійський полк до збройного виступу для звільнення бунтівників Семенівського полку із Петропавловської фортеці. Однак прямих доказів проти Каразіна не було й через півроку (навесні 1821 р.) його звільнили й під конвоем відправили до рідного Кручика. Міністр внутрішніх справ дав таку вказівку харківському губернатору: «Иметь неослабое наблюдение, чтобы он никуда не уезжал, обращал внимание и на людей, с коими он будет иметь сношение, и чем сам будет заниматься».

Період домашнього заслання виявився дуже плідним для В. Н. Каразіна. Саме завдяки його відкриттям та винаходам збудовано перший у світі катер із двигуном, що працює по типу реактивного водомета, одержано водостійкий цемент, досконалі методи обробки шкіри, дешеві якісні барвники з відходів тощо. Як хімік-фармацевт Василь Назарович був автором ліків від холери та інших хвороб. Ученому належить пріоритет у винайденні парового опалення (застосував його за 30 років до офіційного відкриття в Німеччині). В с. Кручик у нього була метеорологічна станція — перша в Україні й одна з перших у світі. Василь Назарович був упевнений, що можна «наблизитися до теорії, котра дасть можливість передбачити погоду на дану пору року і на дане місце за цілий рік вперед». Великим захопленням Каразіна були ліси. Погіршення кліматичних умов він пов'язував насамперед із варварським знищенням брянських та приуральських лісів. А які перспективи були закладені в рядках листа Василя Назаровича до графа Аракчеєва! «Поміркуйте, Ваше сиятельство, які нові наслідки матимемо, якщо ми оволодіємо масою електричної сили, яка розвіяна в атмосфері! Чи досягне коли-небудь завдяки цьому людина на деякій відстані оволодіти атмосферою, викликати дощ і вітер за своїм бажанням?» — писав він. Ця каразінська ідея почала активно розроблятися вченими більше, ніж через сто років. Проблема отримання електричної енергії за допомогою супутників та сонячних батарей втілюється зараз у реальні розрахунки.

В. Н. Каразін виступав як активний реформатор суспільно-політичного життя. Він домігся реформи судових органів, зміни їхньої діяльності у бік демократизації. Василь Назарович висунув ідею спадкової влади у державі, основою якої мало бути дворянство, з його представників пропонувалося створення Державної думи, котра мала надавати поради щодо державного управління. Вчений досить оригінально підходив до вирішення питання про зв'язок народного добробуту, підприємництва й управління. Він зазначав, що «народна розкіш лише породжує і підтримує дух промисловості у державах». Добробут народу (матеріальний, моральний, політичний) учений ставив у залежність від зростання народонаселення й від способу управління.

Формування економічних поглядів Каразіна відбувалось у період розкладу феодалізму й початку формування нових, капіталістичних відносин. Провідне місце у програмі вченого щодо економічного розвитку належало аграрно-селянському питанню. Вчений розумів неефективність старих форм господарювання на селі. Виступивши ініціатором реформ аграрного сектора, він пропонував наділення селян землею у вічне користування, встановлення «межі залежності» селян від поміщиків (як виразник інтересів дворянського лібералізму не виступав за повне й негайне звільнення селян), заміну панщини грошовим оброком. Вирішуючи селянське питання, вчений прагнув втілити в життя ідеали правового та економічного влаштування селян. У своєму маєтку Кручик він влаштував селянське самоврядування, його органом стала дума, представниками якої були двоє селян. Головою думи був В. Н. Каразін. Згодом подібна дума була організована і в маєтку дружини Каразіна (с. Анашкіне поблизу Москви). Такий орган забезпечував деякі громадські права селян, що в свою чергу сприяло розвитку їхньої громадської ініціативи.

У пошуках шляхів розв'язання селянського питання не ставилося завдання ліквідації системи дворянського землеволодіння. Каразін пропонував надати кожній селянській сім'ї стільки землі, скільки вона може обробити для задоволення власних потреб (за його підрахунками, кожен дорослий чоловік мав одержати вісім десятин землі, одну десятину сіножаті й різні господарські засоби). Через десять років селяни могли заставляти й продавати землю. Обробіток панської землі, що залишалася після наділення селян, мав здійснюватися вільнонайманою працею. Василь Назарович пропонував провести приватизацію державних земель і приписаних до них селян, які повинні були отримати в оренду земельну власність.

В. Н. Каразін надавав великого значення розвитку різних галузей промислового виробництва, дбав про необхідність забезпечення широкого будівництва металургійних, текстильних підприємств, об'єктів харчової промисловості. Вчений покладав великі надії на вітчизняну промисловість, яка б розвивалася на основі залучення власних капіталів і фахівців. Необхідним засобом захисту вітчизняної промисловості вважав політику протекціонізму.

Слід зазначити, що В. Н. Каразін був ініціатором створення першого в Україні науково-технічного товариства — Філотехнічного. У січні 1813 р. вчений проголосив на його зборах свою знамениту «Доповідь про необхідність за теперішніх обставин посилити домоводство» (під «домоводством» мається на увазі національне господарство). Вчений звернув увагу присутніх на тяжкий стан вітчизняного господарства у зв'язку з війною 1812 р. і накреслив основні напрямки діяльності щодо відновлення зруйнованого «домогосподарства». Він закликав дворян до інтенсифікації діяльності своїх маєтків, розвитку промисловості, підвищення продуктивності праці тощо. Було наголошено на існуванні великої загрози економічному зростанню країни з боку іноземних держав. Усі заходи мають здійснюватися «за умов досконалої і необмеженої свободи промислів і рукоділля, поширення істинної, на релігії заснованої освіти, вдосконалення вітчизняних законів».

В. Н. Каразін надавав великого значення фінансовій системі. З метою забезпечення стабільності курсу рубля і попередження зміцнення паперових грошей він пропонував «возвысить курс» асигнацій завдяки вилученню частини їх із обігу через продаж приватним особам державних земель. Василь Назарович вважав дуже шкідливими для вітчизняної економіки іноземні кредити. Вчений закликав до скорочення непродуктивних витрат, наполягав на скороченні державного апарату.

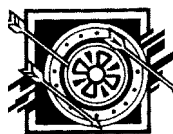
Запропонована Каразіним податкова реформа передбачала введення двох видів податків: особистий податок і податок з майна. Її автор керувався необхідністю захисту інтересів народу, передусім селянства. Прогресивність реформи полягала у її спрямованості на розвиток капіталістичних відносин.

Багато цінних ідей та починань В. Н. Каразіна випереджали час і не втратили свого значення на сьогодні.

1. Багалеї Д.І. Просвітительна діяльність Василя Назаровича Каразіна. — Б.м.Б.г.
2. Видатні постаті в українській історії // Освіта і управління. — 2012. — Т. 15. — №4.
3. Денисенко А. Злети та падіння Василя Каразіна // Київська Старовина. — 1993. — №6.
4. Козловський В.І. Критика В. Н. Каразіним панщини та його проекти аграрних реформ в Росії і на Україні // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. — К., 1972. — Вип. 7.
5. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України. — К., 2004.
6. Слюсарський А.Г. Суспільно-економічні погляди В. Н. Каразіна // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К., 1956.
7. Юхименко П.І., Леоненко П.М. Історія економічних учень. — К., 2002.

В юбилейной статье, посвященной В. Н. Каразину, воссоздаются малоизвестные факты его биографии. Речь идет о научной и реформаторской деятельности ученого. Ключевые слова: В. Н. Каразин, ученый, реформатор, образование, экономика.

In the jubilee article, which is devoted to V.N. Karazin, are recalled little-known facts of his biography. It tells about scientists reformatory and scientific activity. Key words: V.N. Karazin, scientist, reformer, education, economy.

Тамара Макаренко

ПРЕДСТАВНИЦТВО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Визначено пріоритетні напрями політики Української Центральної Ради та Української Національної Ради щодо національних меншин. З'ясовано механізм національного представництва в органах української влади, прослідковано його реалізацію. Досліджено кількісний склад представників національних груп у різних структурах УНР та ЗУНР.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Національна Рада, Західноукраїнська Народна Республіка, національні меншини, національна політика, міжнаціональна співпраця, пропорційне представництво, органи влади.

На сучасному етапі розбудови української держави з проблемами забезпечення прав національних меншин у поліетнічній Україні безпосередньо пов'язані досягнення національної злагоди в суспільстві, забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності. У цьому аспекті особливої ваги набуває вивчення вітчизняного досвіду у формуванні механізму забезпечення прав національних меншин у період Української революції 1917–1921 рр. урядами УНР і ЗУНР та безпосереднього залучення неукраїнців до діяльності в органах влади.

Окреслена проблема ще не повною мірою знайшла своє відображення у історичній науці, відтак стане об'єктом даного дослідження.

Серед сучасних досліджень обраної тематики слід відзначити праці таких науковців, як В. Верстюк¹, М. Гон², П. Гай-Нижник³, М. Лазарович⁴, В. Устименко⁵ та ін. Головним джерелом дослідження стали опубліковані документи⁶.

Українська Центральна Рада (УЦР) як представницький орган українського народу проголосила широкі національно-персональні та національно-культурні права народів, що мешкали в Україні і, насамперед, найбільших громад – росіян, євреїв, поляків та розробила механізм національного представництва в органах української влади.

По-перше, представники національних меншин увійшли до складу Комісії з розробки проекту Статуту автономії України: 100 членів, обраних за принципом національно-територіального представництва (71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, 2 німці, 2 поляки, по одному з числа білорусів, татар, молдаван, чехів, болгар, греків). У матеріалах п'ятих загальних зборів УЦР зазначалося, що «всі національності мають самі розподілити делегатів поміж організаціями», але разом з тим у додатках інструкції зазначався принцип такого розподілу⁷.

Місця були поділені за принципом пропорційності цих меншин до загального складу населення України. Нації, які складали в Україні не менше 1% населення, делегували до Комісії одного представника на кожний такий відсоток. Якщо відсоток був менший, то такий національній групі надавалося право надіслати свого представника лише за згодою комісії. Таким чином, безумовне право на представництва в Комісії отримували всі нації, які становили не менше 1 відсотка населення України, що загалом передбачало 29 місць для представників національних меншин.

По-друге, представництво національних меншин у самій УЦР. Згідно з «Постановами комісії в справі проекту поповнення національного складу Української Центральної Ради представниками народів, що живуть на Вкраїні в меншості» від 28 червня 1917

© Макаренко Тамара Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

р., поповнення складу Української Центральної Ради національними меншинами передбачалося провести на основі їхньої пропорційності до всього населення України; представництво національних меншин слід забезпечити переважно через організації революційної демократії, тобто Ради робітничих і солдатських депутатів та соціалістичні партії.

З цього приводу в «Постановах...», зокрема, зазначалось: «Найбільше відповідаючим інтересам діла засобом поповнення національного складу УЦР комісія пропонує визнати пропорціональне представництво. На підставі цього принципу національним меншостям дається число депутатських місць у складі УЦР згідно з численністю населення цих національних меншостей на Україні. Комісія пропонує дотримуватися таких умов щодо розподілення цих мандатів: а) переважне представництво від неукраїнської людності повинно бути від організованої революційної демократії, себто від рад робітничих та солдатських депутатів і соціалістичних партій; б) тільки тим національностям, котрі не виділили з себе соціалістичних партій, мандати передаються через загальні національні організації»⁸.

Поповнення складу представниками національних меншин породило спірну проблему: визначення їхнього кількісного представництва. Це питання обговорювалося упродовж декількох засідань Малої Ради. Ще на об'єднаній нараді київських виконкомів рад і представників політичних партій, що відбулася 22 червня 1917 р. за участю міністрів Тимчасового уряду, обстоювалася думка, що представникам національних меншин у Центральній Раді повинно бути надано 50% місць.

Тож запропоноване Центральною Радою 25-відсоткове представництво викликало негативну реакцію. Так, наприклад, фракція есерів пропонувала для неукраїнців 20 відсотків місць у зазначених керівних органах, В.Винниченко – від 25 до 35 відсотків. Називалися цифри і 28, і 30 відсотків, а самі громадські організації національних меншин претендували на 45 і навіть на 50 відсотків місць, мотивуючи свою позицію тим, що вони в більшості представляють міста України, які є революційними центрами. Особливо активними були національні організації, які розташовувались у Києві, претендуючи на представництво від усіх провінцій України.

Проблема кількісного представництва національних меншин гостро обговорювалася на засіданнях Малої Ради 2–7 липня 1917 р. Так, 2 липня 1917 р. член УПСР М. Стасюк знову порушив зазначене питання, зауваживши, що представництво національних меншин неодмінно повинно бути з провінцій, а не лише з одного Києва, і тому наполягав на принциповому наданні кількох місць для національних меншин. При цьому М. Ковальський, представник УСДРП, відзначив: «Ми до справи процентного відношення мусимо підходити з іншого боку; ми мусимо мати на увазі фактичне відношення революційних сил на Україні». Щодо визначення відсоткової кількості національних меншин у Центральній Раді відбулася дискусія. Від імені фракції УПСР С. Чалий запропонував «виходити з принципу 70% – українцям, 20% – нацменшостям, 10% – соціалістичним партіям»⁹.

Голова уряду В. Винниченко на засіданні 2 липня 1917 р. наголошував на справедливому вирішенні цієї проблеми, пропонуючи 35-відсоткове представництво для національних меншин [3, с.169]. Зокрема, він підкреслив, що необхідно враховувати той факт, що Центральна Рада не має особливої підтримки в таких містах, як Харків, Катеринослав, Одеса, «котрі можуть більш вороже відноситися до нас; ми, в крайньому разі, мусимо погодитись на цих 35%»¹⁰.

Нарешті, 4 липня 1917 р. Мала Рада визначилась, ухваливши «максимум відсотків для національних меншостей призначено 30%»¹¹. Тобто це відсоток представництва неукраїнських громад у складі Малої Ради та Генерального Секретаріату від загальної чисельності цих інституцій.

Першою поповнити свій склад представниками іноетнічного населення прагнула Мала Рада, щоб в оновленому складі реорганізувати Генеральний Секретаріат, який, відповідно до домовленостей із Тимчасовим урядом, мав стати вищим органом виконавчої влади в Україні. Тож до складу Малої Ради було офіційно запрошено 18 представників національних меншин. Ці місця поділені таким чином: одне місце самому Комітетові; 2 – Раді солдатських депутатів Київської Військової округи; 3 – Київській

Раді робітничих депутатів; 2 – соціал-демократам меншовикам; 1 – соціал-демократам більшовикам (але вони це місце не прийняли, тому його передали Раді робітничих депутатів); 2 – російським есерам; 3 – єврейським соціалістичним організаціям; 2 – польським організаціям; 1 – сіоністам; 1 – єврейському демократичному об'єднанню; 1 – комітетові кадетської партії¹². Таким чином, усе іноетнічне населення цілої України мали репрезентувати представники лише київських організацій.

За такими ж нормами мав бути поповнений представниками національних меншин і Генеральний Секретаріат, але М. Грушевський відстоював позицію, що уряд мав формуватися «по принципу діловому, незалежно від всяких процентів і національних рахунків»¹³. У складі Генерального Секретаріату утворювалося 4 нових відомства – праці, шляхів, пошт і телеграфів, торгу і промисловості. Їх керівниками, згідно з рішенням Малої Ради, мали бути неукраїнці; заступниками цих генеральних секретарів – представники національної більшості¹⁴. Отже, УЦР не обмежилася лише політичним представництвом національних меншин у своєму складі, а й подбала, щоб їхні інтереси належно відстоювалися в органах виконавчої влади.

Згода між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями була затверджена Тимчасовим урядом і знайшла своє відображення в II Універсалі Центральної Ради. У черговий раз заявивши про небажання відокремлювати Україну від Росії, автори документа заявляли: «Українська Центральна Рада, обрана народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть в Україні, і стане тим єдиним найвищим органом який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю»¹⁵.

11 липня 1917 року відбулося перше засідання Малої Ради, поповненої представниками національних меншин. «Вітаю Вас, товариші, – сказав М. Грушевський, відкриваючи засідання, – вже не як гостей, а як товаришів-співробітників. Я впевнений, що наша спільна праця виведе Україну на шлях розвитку і нової зорі»¹⁶.

На засіданні Малої ради 28 липня М.Зільберфарбом була внесена пропозиція поповнити Українську Центральну Раду 247 представниками національних меншостей з числа тих партій і груп, які вже мали на той час місця у Малій Раді. Комісія, утворена раніше для вирішення цього питання, була доповнена президією Української Центральної Ради у повному складі, і на неї було покладено остаточний розподіл місць національних меншин.

Комісія виходила з того, що в Раді має бути 570 українців, таким чином частка національних меншин становила 30% загального складу, тобто 247 місць. На 4-ій сесії УЦР було вирішено надати у Центральній Раді 104 місця представникам росіян, 50 – євреям, 20 – полякам, 15 місць надавалося громадським організаціям від молдаван, 4 – німцям, 3 – татарам та по одному – від білорусів, чехів і болгар. Таким чином, із 792 членів Української Центральної Ради 198 мали обиратися від неукраїнців¹⁷.

До кінця липня питання кількісного представництва національних меншин у Центральній Раді було вирішене. Вони отримали 202 повноважних мандати і 51 кандидатський. Це було останнє масове поповнення Центральної Ради, закріплене «Постановою комісії в справі поповнення Центральної Ради» від 29 липня 1917 р.¹⁸.

Але документи свідчать, що Центральна Рада й надалі передбачала розширення свого складу. З цим був пов'язаний поділ представників національних меншин на дійсних членів та кандидатів. Останні входили до складу Ради з дорадчим голосом і становили той резерв, з якого мало поповнюватися представництво національних меншин із зростанням реальної кількості українців у Центральній Раді. Право встановлювати конкретний порядок вступу кандидатів до членів Центральної Ради надавалося неукраїнській частині Центральної Ради.

Серед окремих національних меншин найбільше місць у Центральній Раді отримали росіяни (15%) – 114 дійсних членів та 32 кандидати входили до складу УЦР. На єврейську меншину припадало 6%: 50 дійсних членів та 13 кандидатів. Загалом у Малій Раді після низки узгоджень і перестановок євреї отримали 16 мандатів з 66 (понад 24%), посівши друге місце після українців (36 членів)¹⁹. Поляки отримали 2,5% – 20 дійсних членів та 6 кандидатів входили до складу УЦР, окрім того, 2 представники польської національності входили до Малої Ради. Що стосується інших меншин, то

вони в Центральній Раді були представлені так: молдавани – 4, німці і татари – по 3, білоруси, болгары, греки, меноніти, чехи – по 1²⁰.

Таким чином, з поповненням складу представниками від національних меншин в основному була досягнута домовленість між Центральною Радою і неукраїнськими організаціями про спільну подальшу роботу в Центральній Раді.

Важливим чинником діяльності влади ЗУНР усіх рівнів було налагодження нормальних відносин з національними меншинами. Українська Національна Рада (УНРада) двічі (19 жовтня і 2 листопада 1918 р.) задекларувала національним меншинам повну безпечність життя, цілковиту громадянську, національну і віросповідну рівноправність, надавши їм репрезентаційні права та якнайширшу національну автономію. Для реалізації цих прав національностям пропонувалося організуватися в окремі публічно-правові групи і скерувати своїх представників до УНРади. Показово, що перші декларації нової влади надруковано не тільки українською та польською, а й мовою ідиш.

Згідно з «Тимчасовим законом про адміністрацію ЗУНР» (16 листопада 1918 р.), депутатів до УНРади належало обирати за національно-пропорційною системою. Тобто за кожною національністю, залежно від кількості населення, було визначено певне число місць. Це гарантувало усім національним меншинам можливість пропорційного представництва своїх кандидатів у парламенті. Однак національні меншини не скористалися цим правом, а делегати польських, єврейських та німецьких громад були представлені лише в деяких повітових УНРадах. Запропоновані представникам єврейської меншини посади віце-прем'єра судочинства та віце-міністра закордонних справ в українському уряді²¹ залишилися незайнятими.

Отже, УНРада продовжувала бути національно однорідною, тобто тільки українською, оскільки польська, німецька та єврейська національні групи з різних мотивів не скористалися наданим правом делегувати до неї своїх представників.

18 листопада 1918 р. УНРада на пропозицію Ради Державних Секретарів ухвалила створення окремих польського, єврейського та німецького державних секретаріатів.

Подальші законодавчі акти ЗУНР, які були ухвалені взимку-навесні 1919 р., гарантували національностям широкі права, зокрема, визнане право на шкільництво рідною мовою та її використання у зносинах з державною владою. Так, 15 квітня 1919 р. УНРада прийняла закони про скликання Сейму ЗОУНР та про вибори (виборчу ординацію) до сейму ЗОУНР. Обраний в червні 1919 р. однапалатний Сейм мав складатися з 226 послів: 160 українців (70,8% загальної кількості), 33 поляки (14,6%), 27 євреїв (11,9%) і 6 німців (2,7%). З цією метою територію ЗУНР було поділено на національні виборчі округи (15 українських, 5 польських, 5 єврейських, 1 німецький)²². Однак події українсько-польської війни 1918-1919 рр. не дозволили провести вибори до парламенту.

У підсумку зазначимо, що, прагнучи бути органом не лише національного, а й територіального представництва, Центральна Рада та влада ЗУНР здійснювали заходи щодо залучення національних меншин до розбудови держави і запропонували механізм національного представництва в органах української влади. Згідно з ним, національні меншини мали отримати кількість депутатських місць, пропорційну чисельності населення цих меншин в УНР і ЗУНР.

1. Верстюк В.Ф. Склад і структура Української Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії української революції. 1917-1921 рр. – К.: Інститут історії України. – Вип.4. – С. 5 – 30.

2. Гон М.М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.05 / М.М. Гон. – К., 2007. – 36 с.

3. Гай-Нижник П.П. Налагодження державної служби в добу Української революції / П.П. Гай-Нижник // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку. Матеріали науково-практичної конференції 18 листопада 2008 р., м. Київ. – К.: Центр адаптації державної служби до стандартів Європейського Союзу, 2009 – С. 37 – 90.

4. Лазарович М.В. До питання про вироблення та реалізацію механізму національного представництва в органах української влади середини 1917 р. / М.В. Лазаревич // Гілея. – 2012. – № 6. – С. 607 – 611; Деякі аспекти етнополітики Директорії УНР та її урядів наприкінці 1918-першої половини 1919 р. // Гілея. – 2012. – № 7. – С. 575 – 579.
5. Устименко В. М. Етнополітичні процеси в Україні на початку XX ст.: стан та особливості / В.М. Устименко; НАН України, Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2007. – 81 с.; Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917-1929 рр.): [монографія]. – К.: Ін-т історії України, 2010. – 142 с.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: [у 2-х т.] / Ред.кол.: В.А.Смолій, О.Д. Бойко, Ю.М. Гамрецький та інші; Ін-т історії України НАН України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1996, 1997.
7. ЦДАВО. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 3 – 5.
8. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: [у 2-х т.] – К.: Вид-во «Наукова думка», 1996. – Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С. 139.
9. Там само. – С. 168 – 169.
10. Там само. – С. 168 – 169.
11. Там само. – С. 171.
12. Подковенко Т.О. Права національних меншин і громадян УНР за часів Української Центральної Ради / Т.О.Подковенко // Університетські наукові записки. – 2006. – №2. – С. 37.
13. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 34.
14. Нова Рада. – 1917. – 6 липня.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: [у 2-х т.] / – К.: Вид-во «Наукова думка», 1996. – Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917. – К., 1996. – С. 164.
16. Грушевський М.С. Спомини / М.С.Грушевський // Київ. – 1989. – № 8. – С. 128.
17. . Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: [у 2-х т.] / – К.: Вид-во «Наукова думка», 1996. – Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917. – К., 1996. – С. 168.
18. Нова Рада – 1917. – 30 липня.
19. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. [у 2-х т.] / Д.Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С. 120.
20. Лазарович М.В. До питання про вироблення та реалізацію механізму національного представництва в органах української влади середини 1917 р. / М.В. Лазаревич // Гілея. – 2012. – № 6. – С. 610 – 611.
21. Гон М.М. Вказана праця. – С. 9.
22. Гай-Нижник П.П. Вказана праця. – С. 89 – 90.

Определены приоритетные направления политики Украинской Центральной Рады и Украинской Национальной Рады по отношению к национальным меньшинствам. Выяснено механизм национального представительства в органах украинской власти, прослежено его реализацию. Исследован количественный состав представителей национальных групп в различных структурах УНР и ЗУНР.

Ключевые слова: Украинская Центральная Рада, Украинская Национальная Рада, Западно-Украинская Народная Республика, национальные меньшинства, национальная политика, межнациональное сотрудничество, пропорциональное представительство, органы власти.

The article identifies the priority policy directions of Ukrainian Central Rada and Ukrainian National Council for national minorities. It is clarified the mechanisms of national representation in the Ukrainian authorities, and its implementation is traced. The quantitative composition of representatives of ethnic groups in different structures of the UNC and WUPR is investigated.

Keywords: Ukrainian Central Rada, Ukrainian National Council, West Ukrainian People's Republic, national minorities, national policy, interethnic cooperation, proportional representation, the authorities.

ВНЕСОК НАЩАДКІВ В. В. ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО У ПРОГРЕСИВНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті зроблено спробу розкрити внесок нащадків В. В. Тарновського-молодшого в історико-культурний розвиток України ХХ – ХХІ ст.

Ключові слова: меценат, родина Тарновських, благодійна діяльність.

В останні два десятиліття в історичних колах усе частіше звучить тема меценатства як своєрідної соціально-культурної діяльності на користь іншим. Сьогодні ми не можемо назвати точну дату виникнення такого явища. Очевидно, моральна потреба надавати допомогу формувалася протягом багатьох тисячоліть. А гортаючи сторінки історії, можна помітити, що вона завжди ефективно сприяла становленню і розвиткові науки, культури й освіти.

Важливу роль у відродженні добрودійності і меценатства на рубежі ХХ – ХХІ ст. зіграли традиції, закладені на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. Одну з ключових позицій зайняли представники кількох поколінь давнього козацько-старшинського роду Тарновських – життя та діяльність яких можна назвати гідним прикладом для наслідування. І це не випадково. Їхніми зусиллями від забуття було врятовано значну частину історико-культурної спадщини.

Тож у цій статті ми спробуємо повести мову про тих Тарновських, які продовжили славнозвісну гілку родинного дерева, адже В. В. Тарновський-молодший та його дружина С. В. Тарновська мали трьох дітей: дочку Софію і двох синів – Петра і Василя.

Петро «окончил жизнь самоубийством» 1898 р., будучи нежонатим [8, с. 50]. Недовгим було життя Софії, яка померла від недуги, не залишивши спадкоємців [3, с. 3]. Тому лише старшому сину Василю, постать якого досить колоритна і загадкова, судилося продовжити родинну династію.

Народився він 23 березня 1872 р. в Качанівці, де і був похрещений у Георгіївській церкві [8, с. 50]. Коли йому виповнився один місяць, батько зібрав усіх сусідів і родичів і після хрестин з гордістю виніс нащадка на срібній тарелі, щоб показати гостям [5, с. 9]. Хлопчик був таким миловидним, що нагадував янголятко, що спустилося з неба. Не випадково син відомого історика О. М. Лазаревського, Гліб, згадував, що вродливішого чоловіка у своєму житті, як Васючок, він не зустрічав [11, с. 6].

Окрім витончених рис обличчя, які він успадкував від батька, йому дістався напрощуд гарний голос від матері, надзвичайно доброї, музично обдарованої жінки [5, с. 10]. Тому під час навчання в юнкерському училищі він паралельно навчався і в Київській консерваторії, де п'ять років займався під керівництвом відомого італійця Енріко Еверарді. Професор високо цінував рідкісний голос свого учня, так званий бельканто, що вирізнявся вільним володінням всіма регістрами голосового апарату, характерною легкістю та незвичайною красою звучання [7, с. 5]. Василь Васильович став професійним оперним співаком, виступав на сцені багатьох відомих театрів під псевдонімом Снежков.

© Мідько Аліна Сергіївна – старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання ЧОІППО ім. К. Д. Ушинського.

У ці роки молодий чоловік одружився з надзвичайно вродливою 18-річною графинею М. М. О'Рурк [11, с. 6]. На жаль, незабаром шлюб розпався. Марія Миколаївна покинула сім'ю, забравши з собою сина Василя. Про подальшу її долю відомо дуже мало. Так, на сторінках «Малороссийского родословника» В. Л. Модзалевського є згадка, що у 1907 р. вона організувала вбивство графа Комаровського у Венеції, за що отримала 8 годин каторжних робіт на соляних промислах [8, с. 50]. Також є відомості, що вона жила в Італії, а потім – в США, де і померла [4, с. 25].

Родинну лінію ж Тарновських продовжила донька Тетяна, яка після розлучення залишилась із батьком і виховувалась у сім'ї О. В. Корбут. «Я привыкла быть без матери и только с другими окружающими меня людьми. Любящий папа и добрая «букашка» [бабуся Саша] отдавали все тепло, которое могли отдать мне», – читаємо ми на сторінках її мемуарів [3, с. 5].

У 1919 р. молода дівчина втратила двох найрідніших людей: тітку – С. В. Глінко, яка померла від хвороби, і батька, який через неодноразові арешти змушений був емігрувати спочатку в Туреччину, а потім у Берлін, де кілька місяців, поки не влаштувався, жив у гетьмана П. Скоропадського [10, с. 8]. Подальша її доля була нелегкою, але, незважаючи на це, читаємо далі на сторінках її нотаток: «Удивительно, как я сразу приняла все то, что казалось никогда не могла бы принять для себя. От жизни у тети, роскошной мебели и ковров и проч., проч., от лакеев, которые подавали, и горничных, все исполняющих, от всего уклада жизни в больших квартирах... от роскоши, до убого жилища... жизнь начала меня заставлять все делать, все уметь делать и без помощи...» [3, с. 9].

Справді, Тетяна Василівна гідно продовжила мистецьку лінію Тарновських на рідній землі. Знімалась у німих фільмах, керувала драмгуртками, ставила п'єси, робила декорації, працювала перекладачем, викладала німецьку і французьку мови. Завдяки їй до фондів Чернігівського історичного музею потрапило багато цінних речей нащадків відомого збирача українських старожитностей. На жаль, 22 січня 1994 р. цієї славної жінки не стало, але вона зуміла прищепити любов до добрих справ своєму сину – А. О. Каплеру.

Народився він у 1927 р. [2, с. 3]. Після закінчення інституту працював у Москві, але згодом виїхав за кордон і поселився в старовинному місті Дюссельдорф [7, с. 5]. Велика родина його молодшої доньки Ольги (від другого шлюбу з Г. М. Трубецькою) проживає також у Німеччині. А спадкоємиця від першого шлюбу з В. Ф. Прозоровою – Любов працює у Вашингтоні перекладачем-референтом Міжнародного Валютного Фонду. Має доньку М. І. Суслову і онуку Ксюшу, які живуть у Росії [3, с. 10].

Однак на цьому не закінчується родинне дерево Тарновських. На сторінках газети «Біла хата» ми знаходимо цікаве інтерв'ю Т. А. Хайн-Тарновської, яка зазначає: «Мій дід спочатку переїхав в Київ, а потім перебрався в Петербург, де і познайомився з бабусею. Після весілля вони жили при Дворі, Василь Васильович служив камер-юнкером і одночасно співав в Імператорському театрі, а Катерина Леонтіївна була фрейліною. А в 1917 р., як ви розумієте, дід з бабусею і двома дітьми – моєю матір'ю Оленою Василівною Тарновською і дядею Георгієм Васильовичем – змушені були виїхати за кордон» [1, с. 1]. Єдиний висновок, який спадає на думку, – за кордон Васючок виїхав не один, а з новою сім'єю, створеною з К. Л. Скляренко (Сколяренко).

Цікаво, що сама Т. В. Тарновська про нове кохання батька нічого не написала, а її син згадав цей шлюб лише одним не великим абзацом. Тож наскільки підтримувалися зв'язки між ріднею, невідомо, і чи взагалі існували ті зв'язки?

І хоча документи щодо народження і життя цієї родини не знайшлися, її спадкоємці намагалися передати ту інформацію, яку вони дізналися від своїх батьків. Так, наприклад, ми знаємо, що син Василя – Г. В. Тарновський помер бездітним 27 березня 2000 р. у місті Бохумі, а донька Олена в 1936 р. вийшла заміж за А. Л. Бліндера, що був родом з Києва [3, с. 12]. У Німеччині у них народилося троє дітей: Катерина, Тетяна та Наталія. У кожної є свої діти, а у дітей свої сім'ї.

Як бачимо, у різний час представники різних поколінь намагалися зробити все, щоб зберегти родинну пам'ять. А після візиту в Україну нинішніх представників

роду було створено Міжнародний фонд «Друзі Качанівки», який розпочав свою діяльність у 2001 р. і вже видав чотирма мовами – українською, німецькою, російською та англійською – буклет про Качанівку. Британський комітет представляє Т. А. Хайн-Тарновська, колекціонер князь А. Б. Лобанов-Ростовський, секретар Тімоті Хайн. Патроном погодилося стати Вік-торія Лук'янець, яка мешкає у Відні [6, с. 5]. В Україні справами фонду займається І. М. Трач-Тарновська. Нащадки славногозвісного благодійника настроєні дуже оптимістично: «Головне – залучити до справи якомога більше небайдужих людей» [9, с. 3].

Подиву гідним залишається той факт, що завдяки старанням нащадків В. В. Тарновського-молодшого, які поставили за мету створити на батьківщині міжнародний центр освіти і культури, розвитку талантів і мистецтв, справжню перлину світового рівня, – справа чернігівського мецената не загинула, в ній живе якийсь незнищений дух, який дає надію на її відродження. І це не може не тішити.

1. Дубинянська Я. Ю. Невдала відпустка в Качанівці / Я. Ю. Дубинянська // Дзеркало тижня. – 2001. – 31 серп. – № 24. – С. 1 – 2.
2. Журавльова Т. П. Нащадки В. В. Тарновського / Т. П. Журавльова // Гарт. – 1995. – 27 січ. – № 12. – С. 3.
3. Журавльова Т. П. Нащадки Тарновських / Т. П. Журавльова // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 3 – 15.
4. Журавльова Т. П. Нащадки мецената / Т. П. Журавльова // Родовід: АТ «КоДр». – 1996. – № 14. – С. 24 – 27.
5. Каплер О. А. К истории рода Тарновских / О. А. Каплер // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 9 – 13.
6. Лихачова С. М. Нащадки Тарновських на чернігівській землі / С. М. Лихачова // Чернігівські відомості. – 2000. – 4 серп. – № 32. – С. 5.
7. Маринчик С. Г. Зустріч з Тетяною Тарновською / С. Г. Маринчик // Трудова слава. – 2001. – 25 жов. – № 43. – С. 4; № 44. – С. 5; № 45. – С. 5.
8. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / [упоряд. С. В. Шурляков]. – Т. 5. – Вип. 1. – К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 1996. – 96, [2] с.
9. Олійник О. М. В гостях – 12 нащадків В. Тарновського / О. М. Олійник // Деснянська правда. – 2001. – 27 черв. – № 75. – С. 3.
10. Осипчук Н. Світло і тінь сім'ї Тарновських / Н. Осипчук // Демократична Україна. – 2004. – 14 груд. – № 168. – С. 8.
11. Петренко О. М. Васючок / О. М. Петренко // Трудова слава. – 2002. – 6 кв. – № 14. – С. 6.

В статье сделана попытка раскрыть вклад потомков В. В. Тарновского-младшего в историко-культурное развитие Украины XX – XXI ст.

Ключевые слова: меценат, семья Тарновских, благотворительная деятельность.

In the article made an attempt to uncover the contribution to the development of the history and culture of Ukraine XX – XXI century descendants V. Tarnowski, Jr.

Key words: patron, Tarnovsky's family and charitable activities.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**Провозін Павло. Крізь віки: (Їх імена прославили наш край).
– К., 2013. – 64 с.**

З розвалом радянської імперії в суспільстві прокинувся інтерес до історії України та її регіонів. Багато хто береться за вивчення генеалогії, дослідження своїх родоводів. З цікавістю сприймається й література, присвячена видатним діячам рідного краю. Добрим прикладом таких видань на Чернігівщині є книги менського краєзнавця Дмитра Калібаби «Відомі діячі культури, науки, політики Придесення» (Чернігів, 1995) та «Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини» (Чернігів, 1998). Багато чого можна повчитись і у наших сусідів: у Сумах у 2003 році видано енциклопедичний довідник «Сумщина в іменах». Книга добре продумана, прекрасно оформлена й видана колективом авторів на високому науковому рівні. Можна лише мріяти, що колись подібне видання буде здійснене на Чернігівщині.

Тому з доброю надією зустріли новгородсіверці появу книги старшого наукового співробітника місцевого музею Павла Провозіна «Крізь віки» (Їх імена прославили наш край) (К., 2013). Давши таку назву, автор взяв на себе велику відповідальність. Порівняйте її з продуманою, нейтральною назвою «Сумщина в іменах». Тобто читач сподівається, що кожне ім'я в книзі П. Провозіна – це особистість, яка справді прославила Новгород-Сіверщину, випадкових у ній бути не може. Тим більше, що Новгород-Сіверщина дала світу силу-силенну видатних діячів і саме тут створено геніальну високопатріотичну літературну пам'ятку «Слово о полку Ігоревім» та унікальний історико-публіцистичний твір «Історія русів».

Видання, яке взявся здійснити музейник-науковець, – це особливий літературний жанр біографічно-енциклопедичного спрямування. Автор повинен мати широкі знання у багатьох галузях, вміти в лаконічній формі висловлювати думку, оцінювати й узагальнювати різноманітні сфери діяльності, бути точним, робити правильні висновки по кожному діячу, його життєпису, творчості тощо. І в жодному разі не вигадувати щось від себе.

Чи відповідають цим вимогам автор і його книга?

Спочатку висловимо загальні зауваження. Кожен підготовлений читач починає знайомство з книгою зі змісту. До нього нас ведуть слова автора книжки з його короткої передмови «Від автора». «В двох десятках розділів, які об'єднують персонажів книги за фахом і сферами діяльності, читач зустрінеться з більш ніж 320 визначними особами, які у славили наш край».

Навіть з цих слів видно, що автор зовсім не підготовлений до укладання такого роду видання. По-перше, наведене авторське формулювання про персонажів книги неправильне: вони об'єднані в книзі не лише за фахом і сферами діяльності, а й за своїми вчинками, і це, мабуть, головне. Бо як відносити за фахом чи сферами діяльності такі, наприклад, розділи, як «Герої Радянського Союзу», «Герої Соціалістичної Праці» тощо. По-друге, перелік персонажів у книзі повинен йти за алфавітним порядком, без будь-яких розділів, бо неможливо передбачити їх кількість, як неможливо передбачити всі сфери діяльності тієї чи іншої людини. А якщо персонаж відомий за кількома сферами діяльності (а таких серед героїв книги чимало)? Що робить Провозін у цьому випадку? Повинен би включити такого персонажа до кожного розділу за його сферами діяльності. Так ні, він обмежується одним, нерідко замовчуючи інші сфери діяльності.

Отже, перед нами «Зміст». Зайве щось пояснювати. Це яскравий зразок безграмотності та безвідповідальності як автора, так і редактора видання. А він тут в одній особі – Павло Провозін. Безграмотні назви розділів. Недбало, похашцем складений і набраний текст. Не можна зрозуміти, скільки ж розділів у книзі, бо через недогляд при комп'ютерному наборі тексту «Змісту» у трьох випадках рядки однієї назви поділено на додаткові неіснуючі назви.

Сторінки розділів «Змісту» не збігаються з фактичними сторінками у тексті книги. Цілий ряд розділів починається словом «відомі» (воно тут зайве, бо в книзі всі персонажі повинні бути відомими). У кінці «Зміст» доповнено розділом «Доповнення», чого взагалі не повинно бути. Назви, в тому числі скорочені, набрано з маленької літери (мова йде про річку Десну, МВС, КДБ, Героїв Радянського Союзу тощо). Це не лише безграмотність, це – неповага і до персонажів, і до своєї власної праці. Така ж недбалість проходить через усю книгу.

У кожному розділі книги нумерація починається спочатку, а через це користуватися нею неможливо, бо відсутні іменний та інші покажчики. Навіщо тоді нумерувати? Автор навіть не розуміє, що нумерація в такому виданні потрібна зовсім не для того, щоб показати кількість персонажів у кожному розділі, а саме для того, щоб наприкінці видання скласти необхідні довідникові покажчики. А якщо до цього додати, що в книзі дати життя вказані лише роком (без числа й місяця), та й роки вказані далеко не у кожного діяча, то виникає питання – кому взагалі потрібне таке видання? Напис «Довідкове видання» при цьому стає неправомірним.

Викликає подив і принцип відбору персонажів до книги, тим більш, що її автор сам проголосив головний критерій – «Їх імена прославили наш край». До неї чомусь не потрапили автор «Слова», Боян, брат Ігоря Олег Святославич, похований у Новгороді-Сіверському, герої «Слова»: князь Всеволод Святославич Курський, князь Святослав Ольгович Рильський, князь Володимир Ігоревич Путимльський та Єфросинія Ярославна. Це тим більш дивно, що книга написана співробітником музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім», який покликаний популяризувати видатний твір. А от сумчани, навпаки, де тільки можна, притягують до себе героїв «Слова». І, можливо, з часом переберуть на себе першість у популяризації та вивченні «Слова»? Аналізуючи перелік поданих біографій, можна помітити, що автор складав його не за фаховими ознаками чи корисними справами персонажів, а за їх службовим становищем. Викликає сумнів цілий розділ книги «Працівники МВС, КДБ, СБУ». Не генеральський чин чи чиновницька посада увічніює людину, а її корисні вчинки, тим більш, що автор тяжіє більшою мірою до сучасного чиновництва, більшість же дореволюційних високопосадовців у видання не потрапили.

І ще приклади: С. М. Бунак – дипломат; К. В. Ігнатенко – завідувачка наукової бібліотеки Інституту мовознавства; В. Я. Прозорова – завідувачка наукової бібліотеки того ж інституту; О. І. Федько – спеціаліст міського господарства; В. Л. Циганок – генеральний директор «Інвестдекор» і ще чимало імен. Автор не зміг показати, чим ці люди прославили наш край. Мабуть, із серії «Навмисно не придумаєш» подано таку біографію (наводимо текст статті повністю):

«Савченко Володимир Олексійович /1948/ – директор ДП «Комбінат побутового обслуговування». Міністр оборони України. Народився у с. Березова Гать Новгород-Сіверського району». Дивний зв'язок з армією! Через таку подачу тексту персонаж автором не ушлявлений, а навпаки – принижений.

Знайшло собі місце у книзі Провозіна й сучасне новгород-сіверське чиновництво. І вже зовсім незрозуміло, на якій підставі включено в неї В. М. Сухолета, директора місцевого газового господарства, який ще не так давно притягувався до кримінальної відповідальності за корупційні дії в газовій сфері. Разом з тим не знайшлося у ній місця Миколі Івановичу Кибальчичу, видатному революціонеру-народовольцю і винахіднику, та сотням справді видатних земляків, якими здавна пишається наш край.

Зупинимось на деяких конкретних зауваженнях. У біографічно-енциклопедичному жанрі в біографії персонажа прийнято подавати прізвище, ім'я, по батькові, повну дату та місце народження, повну дату смерті та місце поховання одним рядком, без

будь-яких скорочень. Провозін же подає лише рік народження та смерті, а більше 20-и осіб взагалі не мають ніяких дат, з десяток – не вказано по батькові. Усе це неприпустимо, і перш ніж ввести в книгу цих осіб, автору слід було провести необхідну пошукову роботу. Не виправдане й нововведення Провозіна – місце народження він ставить не біля дати народження, а чомусь у кінці статті. Тому дуже дивно виглядає стаття про М. П. Савицького, яка закінчується такими словами: «Помер і похований на одному з кладовищ м. Прага. Народився у с. Ушівка...». Мало того, що вказана особа, за П.Провозіном, чомусь померла на кладовищі і там же похована, то після цього вона, мабуть, воскресла («Народився у с. Ушівка»)? [с. 12, № 8]. Так само і про О. І. Свідерського: «Похований у Кремлівській стіні м. Москва. Народився у Новгороді-Сіверському» [с. 12, № 9].

Введення Провозіном численних розділів призвело до ряду недоречностей. Так, поетеса Н. П. Асадча потрапила в розділ «Діячі освіти і культури», а місце її серед письменників. У той же час М. С. Бунак та С. С. Воїнов чомусь стали письменниками.

Перший відомий як культурний діяч та чиновник, не наділений особливим поетичним даром. Висновків автором не зроблено.

Другий – більш відомий як колекціонер, бібліофіл, краєзнавець, бібліограф, словознавець, засновник музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім». І знову майже всі сфери діяльності автором проігноровані.

На жаль, подаючи статті, автор не аналізує творчість кожної конкретної особи, не робить узагальнень та висновків, натомість наповнює їх зміст набором безграмотних фраз. Наведу лише один приклад стосовно двох художників (текст подаю дослівно, виділяючи деякі недоречності):

«Канторез Тетяна Миколаївна /1972/ – відома на Чернігівщині художниця. Вчитель малювання у Новгород-Сіверській гімназії № 1. **Вона любила** полотна художників Крамського, Полєнова, Шишкіна [а що, вже більше не любить?]. **Сама малює** пейзажі рідної Сіверщини [а інші – з чієюсь допомогою?], архітектурні пам'ятники міста. В учбовій програмі Т. М. Канторіз – графіка, мистецтво кист. [що за техніка – «кист»?]. Художниця-педагог знайомить дітей з архітектурою, фресками, вітражами, барельєфами. Учасник багатьох виставок у м. Новгороді-Сіверському. Її роботи користуються великою популярністю на Чернігівщині та поза її межами. Народилася у м. Новгороді-Сіверському» [с. 40, № 6].

Художниці автор приділив 10 рядків тексту в книзі і нічого не сказав про її творчість, не назвав жодної роботи, не дав їм оцінку. Лише загальні слова.

А от видатному художнику В. М. Конашевичу автор відвів лише 4 рядки тексту, з яких один зайняло прізвище, ім'я та по батькові: «відомий радянський художник-графік. Заслужений діяч мистецтва РРФСР (1945). Автор багатьох ілюстрацій до книг радянської та класичної літератури. Народився у м. Новгороді-Сіверському» [с. 41, № 8]. І знову ж жодної власної думки.

У книзі трапляються перекручення прізвищ та імен. Так, Лук'ян Жоравко перетворився на Журавка, Андрій та Павло Заблоцькі-Десятовські з Парфеновичів стали Перфеновичами, Петро Аполлонович Левицький став Антоновичем, Анатолій Ассінг став Асінгом, Віра Іванівна Бура-Мацапура стала – Бура (Мацпура) тощо. А от художниця Ася Сергіївна Мікеєва [в книзі: Мікеєва] та бібліотекар Катерина Віталіївна Ігнатенко стали чоловіками, бо про кожну з них автор пише: «народився» [с. 41, № 9; с. 61, № 19].

Чимало й історичних помилок та недоречностей. Так, про Івана Богуна читаємо: «Загинув під час облоги м. Новгорода-Сіверського поляками 17/II.1664 біля м. Новгорода-Сіверського, там і похований». Між тим, усім відомо, що Іван Богун був страчений поляками, і місце його поховання невідоме.

А от релігійний діяч А. В. Пекалицький (народився у 1750 р.) завдяки П. Провозіну прожив довге життя, бо він ще «у 1878 – казначей друкарні Києво-Печерської Лаври...» [тобто у 128 років].

Від П. Провозіна отримуємо й сенсацію: Архип Худорба – «один з авторів історичної праці «Історія русів»! [с. 18, № 23]. Ще від однієї його сенсації будуть

шоковані вчителі місцевої гімназії №1: їхній навчальний заклад одночасно носить ім'я Героїв Радянського Союзу Анатолія Савелійовича Комоси [с. 19, № 3] та Бориса Олександровича Майстренка [с. 19, № 5].

Але найбільш негативне враження справляє неповага автора до рідної мови. Неприємно ріже око російськомовне (чи невідомо яке) вживання імен Константинович (замість Костянтинович), Вячеслав (замість В'ячеслав), «Евген» (замість Євген), Егорович (замість Єгорович) та ін. Тут же: пам'ятки, довгий час (замість «тривалий час»), учбовий (замість навчальний), кріпацького права (замість кріпацтва), обслідував (замість обстежував) та ін.

А як виправдати такі недолугі фрази: «займав ряд посад першого секретаря райкомів партії», «один з авторів з заснування», «засновник з бальзамування тіл» та ін.? Можна було б і далі продовжувати подібні приклади, бо кожна стаття цієї книги, на жаль, – свідчення безграмотності та безвідповідальності її автора.

Святослав Воїнов

Циганок Ольга. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014.

Ольга Циганок – один із постійних авторів нашого журналу. Співробітництво розпочалося 2009 року, коли на сторінках «Сіверянського літопису» було опубліковано «Theatrum perennis gloriae» [Театр вічної слави] поета-панегіриста кінця XVII ст. Петра Армашенка у її перекладі з латини за редакцією Валерія Шевчука. Ця писана прозою та віршами книга на пошану гетьмана Івана Мазепи була видана у Чернігові 1699 р. Петро Армашенко належав до Києво-Чернігівського культурного осередку поетів (періоду Іоанна Максимовича). Того ж 2009 року як результат співпраці Ольги Циганок із шведським архівістом Хоканом Хенрікссоном та київським істориком Олександром Дубиною у «Сіверянському літопису» було опубліковано невідомий універсал Івана Мазепи зі шведської бібліотеки. У наступні роки побачили світ перекладені Ольгою Циганок новознайдені листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція) та матеріали з листування польських королів у період Великої Північної війни (1700–1721).

Окрім перекладів з латинської та старопольської мов, Ольга Циганок вивчає похоронну тему в давніх українських курсах словесності. На сторінках «Сіверянського літопису» друкувалися її дослідження про єдиний збережений взірць давньої української шкільної епічної епіцедії, про епітафії у поетиці «Fons Castalius» [Кастальське джерело] (1700–1701 pp.) та про особливості та шляхи рецепції леонінських віршів-епітафій в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст. І ось світ побачила монографія, яка є підсумком багатолітніх пошуків та досліджень автора.

Похоронну (фунеральну) тему, особливо голосіння, активно вивчали і вивчають фольклористи, проте літературознавці її уникають, хоч йдеться про популярні літературні види та жанри давнього українського письменства. Причин такої неувagi кілька. Одна з них – далеко не найкраща ситуація із вивченням української літератури XVII–XVIII ст. загалом. Компетентних учених, які займаються цим періодом, одиниці – потрібне добре знання церковнослов'янської, давньої української, старопольської та латинської мов. Друга причина – майже не розроблений інструментарій для таких досліджень. Щоб вивчати саму творчість, так звану літературну практику, треба реконструювати теорію давньої літератури – встановити, за якими правилами та нормами тогочасні автори писали свої твори. Літературознавці XIX – поч. XX ст. в основному цікавилися давньою літературою в історико-літературному ключі, з народницьких позицій шукали у ній зв'язок із фольклором, захист православ'я, відображення національно-визвольної боротьби тощо. Естафету від них перейняли більшість радянських учених. Дмитро Чижевський свого часу звернув увагу на те, що під час дослідження давньої української літератури мало уваги звертали на конкретні форми барокової поезії. Учений писав, що різні жанри досі звичайно дослідники розглядали великими групами, зовсім не враховуючи спеціальних форм, що є типові або для барокової поезії (наприклад, емблематичний вірш), або і для поезії усіх епох (епіграма). Проте кожен з цих жанрів має свою власну поетичну техніку, свої композиційні та стилістичні закони і норми.

Монографія Ольги Циганок ставить перед собою завдання реконструювати теорію похоронних жанрів давньої української літератури. Дослідниця проаналізувала висловлювання на цю тему авторів більше сотні давніх українських курсів словесності – від найдавнішої із збережених поетик, 1637 року, до однієї з останніх, 1768 р. Із цих рукописних трактатів перекладено лише три поетики і одна риторика. Другий напрямок дослідження – текстологічний аналіз літературних взірців похоронної тематики з українських поетик та риторик, які також несли в собі інформацію про правила та норми творення текстів того чи іншого жанру. В ті часи прикладам

приділяли багато уваги, вважалося, що найкращий спосіб навчитися – наслідувати класичні твори, признаних майстрів.

Перший розділ монографії Ольги Циганок присвячено розгляду теорії віршових жанрів фунерального письменства, про які писали поетики. До фунерального письменства українські книжники найчастіше відносили епіцедії, епітафії та ненії. Деякі курси пишуть ще про плачі та трени (тренодії). Автор монографії вважає, що до віршових похоронних творів близька також скорботна елегія, хоч у поетиках про неї говорили окремо, у главах (розділах) про елегію.

Найпоширенішим (найпопулярнішим) віршовим жанром теоретики літератури XVII–XVIII ст. вважали епітафії. Цей жанр шанувала античність, плекали Середньовіччя і Ренесанс. Проте в Україні розквіт епітафії припадає на добу Бароко. Теоретики літератури єдині в тому, що в епітафії зазвичай коротко вказують ім'я, вік, заслуги, суспільне становище, гідні похвали якості, як внутрішні, так і зовнішні, причини смерті та інші істотні відомості про покійного.

У дефініції епітафії спостерігаються дві тенденції: епітафія визначається як різновид епіграми і як віршовий напис. Переважно епітафія визначалася як епіграматичний вірш, призначений для вміщення на могилі померлого. Нерідко вона окреслювалася також як проста епіграма в похвалу або в осуд померлого. Відповідно до другої тенденції, епітафія визначалася як напис на честь померлих віршем чи прозою, котрий, як правило, вирізався на надмогильних каменях та писався на хоругвах, що вивішувалися над могилою.

Щодо композиції епітафії, спостерігалися різні підходи. Інколи вказувалося, що частини епітафії такі самі, як епіграми (вступ, розповідь та закінчення). Відповідно до другого підходу, епітафія складається із експозиції та кінцівки. У епітафії, як і в епіграмі, цінуються влучність (дотепність), ясність і стислість. У «риторичних» поетиках, котрі визначають епітафію як напис, виділяються такі ж частини твору, як промови: винайдення теми, розміщення матеріалу та спосіб викладу або стиль.

У поетиках стверджувалося, що епітафії переважно пишуться у формі простої епітафії. Другий спосіб їхнього творення – через прозопопею, коли сам померлий веде бесіду із подорожнім або читачем, тощо. Українські теоретики літератури виділяють від двох до чотирьох видів епітафій: розповідні, діалогічні, мішані та загадки). Деякі поетики пишуть про специфіку епітафій у залежності від того, кому вони присвячені (епітафії чільникам, військовим, молодим людям, дітям, жартівливо-сатиричні твори тощо). Джерелом у цьому питанні для українських теоретиків літератури був отець-єзуїт Якуб Понтан. Теорія епітафії з трактату Понтана вплинула на українські поетики XVII–XVIII ст. Це спостерігається як на рівні теорії цього літературного виду, так і на рівні взірців (у підручниках цитується багато епітафій з поетики Понтана). Пряма залежність від класика спостерігається лише у трьох українських курсах. Написання українських курсів словесності у їхніх кращих взірцях було складним творчим процесом.

Українські поетики визначають епіцедію по-різному, хоч їхні дефініції подібні між собою. Найчастіше вказується, що це похоронний твір, який описує сльози і почуття скорботи, похвали, які співаються перед ще непохованим тілом. Епіцедія подекуди розглядалася як один із видів епічної поезії, якщо написана на похорон якогось героя, і ліричної, якщо оплакує смерть якогось благодійника чи товариша.

Ненії в українських поетиках – це пісні, які виконував хор у супроводі гри на флейті. Вони мали ушляхляти покійного й збуджувати у присутніх жаль з приводу його смерті. Чіткого уявлення про ненії у авторів поетик не було, у деяких курсах твори цього жанру ототожнювали з іншими, переважно ліричними, формами.

Успіх «Тренів» Яна Кохановського викликав бурхливий інтерес до творів цього жанрів не лише у польських, а й українських авторів. Ольга Циганок вважає, що творцем української концепції тренів був Йосип Туробойський – автор київської поетики «Hymettus» [Гіметт] (1699). Загалом в українських поетиках представлені три погляди на поетичну матерію (предмет) тренів: це вірші, в яких ми скаржимося на чиюсь загибель або смерть; твори, які пишуться не лише з приводу чиєїсь смерті, а

й з нагоди руйнування міст, царств чи інших нещасливих подій; скорботні пісні з приводу руйнування міст або регіонів. Складається враження, що погляди українських теоретиків поезії на трени формувалися таким чином: окремі положення із поетики Скалігера розвивалися на основі аналізу кращих досягнень поетичної практики – текстів Яна Кохановського. Про тренодію пишуть лише кілька поетик кінця XVII – початку XVIII ст., ототожнюючи її при цьому із тренами, епіцедеями і неніями. Не йдеться тут про окремий жанровий вид чи жанр похоронної поезії – маємо справу з менш поширеним старогрецьким терміном, еквівалентним трену. Близкий до трену ще один елітарний жанр фунеральної творчості – «lessus» [плач над покійником].

Майже всі київські поетики зазначають, що елегія – це похоронний твір, ви-найдений насамперед для погребових і жалобних плачів. Виділяли три види елегії: скорботну, хвалебну та епістолярну. Загалом, теорія елегії в українських поетиках перебувала у розвитку. Якщо одні положення приймалися беззастережно (визначення елегії, походження, види), то інші жваво дискутувалися (назва жанру скорботної елегії, композиція і навіть віршовий розмір).

У другому розділі монографії Ольги Циганок здійснюється багатоаспектний аналіз фунеральної прози, до якої належать похоронні промови, елогії, прозові епітафії та похоронний лист. Похоронні промови були найбільш поширеним прозовим фунеральним літературним видом давнього українського письменства. Основною їхньою класифікацією був двочленний поділ за, так би мовити, функціональною ознакою: одну (втішну) промову виголошували гості, іншу (подячну) – приймаюча сторона. Завуальовано у деяких висловлюваннях про похоронні промови, а особливо – у візирцях цього жанрового різновиду, простежується класифікація, яка бере до уваги соціально-демографічні характеристики. Подаються рекомендації, як слід висловлюватися на похороні монарха чи магната, воїна чи героя, юнака, молодої дівчини, дитини тощо.

У структурі похоронної промови виділяли оплакування, похвалу померлому та утішання. Подекуди додається четвертий момент – молитовні прохання або побажання, щоб випала веселіша нагода для оратора висловити свої почуття. У деяких поетиках читаємо про п'ять частин похоронної промови: додається міркування про силу смерті та короткочасність життя людського. У похоронних промовах у відповідь переважно виділяли вираження болю, подяку гостям за участь у похороні, запрошення присутніх на похоронний обід.

Писати похоронні промови радили через силогізм або через період, використовуючи такі «серйозні» риторичні фігури, як питання, вигук та інші, які відносяться до вираження скорботи. Як прикраси похоронної промови рекомендували використовувати латинські крилаті вислови, апофегми, докази ученості. Доречні різноманітні способи ампліфікації (синонімія, спільні місця, через протилежне, через обставини). Як візирці для наслідування похоронних промов подають промови-візирці, рекомендують твори отців Церкви і промови Феофана Прокоповича.

Епітафіям загалом і прозовим епітафіям зокрема в українських риториках приділяється значно менше уваги, ніж похоронній промові. Це пояснюється тим, що епітафії вивчалися в курсі поетики. Друга причина, чому прозові епітафії розглядали коротко, полягає у тому, що деякі теоретики літератури ототожнювали цей літературний вид (жанр) з елогією. Про цей панегіричний жанр в українському літературознавстві досі не писалося. В українських риториках елогія визначається як напис або в похвалу, або в огуду, як рід якоїсь усіченої і гострої промови, як промова, наповнена дуже стислими висловами, як коротка похвала життю, роду і опис дуже славного діяння тощо. Елогія пишеться прозою, гострим і переконливим стилем.

Найменше з усіх прозових фунеральних жанрів писалося про похоронні листи: на такі висловлювання ми натрапляємо лише в окремих поетиках. У давньоукраїнській теорії листування бачимо дві тенденції. Перша – це виділення похоронного листа та відповіді на нього в окремий жанр епістолографії. Друга тенденція – включення послання до складу більших груп: 1) листів-повідомлень на сумні теми; 2) втішних листів; 3) запрошень. Приклади можна умовно поділити на листи-моделі (вправи) та листи класиків. Композиція похоронного листа, викладена у деяких трактатах,

зводиться до трьох моментів. По-перше, в таких листах формулюється якась теза про важке земне буття чи подається якесь міркування про силу смерті, про короткочасність життя або про безліч людських лих чи про те, як багато болю звичайно завдає смерть друзів тощо. По-друге, висловлюється біль, а як його причину можна коротко подати похвалу померлому. По-третє, запрошують друзів та інших на похорон. У листах-відповідях можна підтвердити подані вище тези і висловити скорботу з приводу смерті померлого із похвалою йому самому, а також співчуття другові. Наступним моментом має бути утішання адресата. Завершити лист слід обіцянкою прибути на похорон або вибаченням, що немає можливості взяти у ньому участь з поважних причин.

Третій розділ монографії присвячений аналізу античних, середньовічних та ренесансних віршових епітафій, які наводяться в українських курсах словесності як взірці. Із більше ніж двохсот епітафій, які Ольга Циганок вибрала з українських поетик XVII–XVIII ст., приблизно половина – невстановленого датування і походження. Автор монографії вважає, що з них в добу античності створено більше тридцяти текстів. Середньовічних приблизно удвічі менше. Епітафій доби Відродження приблизно стільки ж, як античних.

Творів старогрецькою мовою в українських поетиках немає. Їхні переклади латиною – явище спорадичне. Римські епітафії, які цитуються як взірці жанру в давніх українських поетиках, дослідниця умовно поділила на дві групи. До першої належать фрагменти римських авторів (Сенеки, Катулла, Вергілія, Овідія тощо) похоронної тематики, які фактично епітафіями не є. Друга група – класичні епітафії як популярні, так і менш відомі. Серед десяти найпопулярніших в українських поетиках епітафій – чотири тексти, які з певною часткою умовності можна віднести до античних. Хоч вплив античної епітафії, зокрема пізньої римської, на творчість наступних епох не викликає сумніву, однак про беззастережне домінування античної епітафії як зразка в українських поетиках говорити не доводиться.

Вергілій у поетиках був авторитетом, не лише коли йшлося про епічну та буколічну поезію. На його тексти посилялися і при розгляді теорії епітафії. Найпопулярнішими були так звані автоепітафії Вергілія. Інші фрагменти римського класика як приклади творів цього жанру – спорадичні.

Аналіз рядків Овідія, що цитуються в українських поетиках та риториках як взірці епітафій, показує, що це уривки із «Скорботних елегій», «Метаморфоз», «Фастів» та «Героїд», які бралися, очевидно, безпосередньо із текстів римського класика. Епітафії Овідія (Овідію) наводяться у різних контекстах: як приклад складної епіграми, просто епітафії, як взірці епітафії «вченим мужам», як приклад епітафії «через прозопопею», як епілог елегії. Не помічено жодного випадку, коли епітафія цитувалася в українському трактаті у тому самому контексті, що у якомусь із впливових західноєвропейських курсів, лише раз встановлено інтертекстуальні зв'язки між двома українськими посібниками.

Вивчення епіграм Марціала, які наводяться або згадуються в українських поетиках та риториках XVII– першої половини XVIII ст. як взірці епітафій, показує різні варіанти їхньої рецепції: згадуються, цитуються окремі рядки, наводяться повністю, парафразуються, дають поштовх для написання творів іншого змісту, приписуються помилково. Для українських теоретиків літератури епітафії Марціала – носії традиційних для жанру констант, взірці жартівливих та сатиричних епітафій, демонструють витонченість, ясність і стислість епіграми. Вказівки на джерело цих епітафій також різні: інформується лише про авторство Марціала, подається творець і книга епіграм, з якої взято текст, вказується автор, книга і номер. У деяких випадках можливим поштовхом для згадок та цитувань, з великою часткою ймовірності, була наявність цих епіграм як взірців епітафій у західноєвропейських (Понтан, Масен) чи авторитетних українських (Прокопович) поетиках. Що стосується творів цього жанру, які цитуються в антології Лаббе чи у трактаті Воссія, цей зв'язок чітко не простежується. Епіграми Марціала розглядаються як взірці епітафії упродовж усієї історії українських рукописних шкільних трактатів: від першої збереженої шкільної

поетики (1637 р.) до однієї з останніх (1746 р.). Таким чином, маємо справу не зі спорадичним літературним явищем, а з тенденцією, яка спостерігалася впродовж століть. Епітафії інших античних авторів (Катулла, Клавдіана тощо) у місцевих курсах словесності цитуються рідко.

Епітафії латинського Середньовіччя в українських поетиках XVII–XVIII ст. знову ж таки можна умовно поділити на дві групи. Твори, присвячені відомим історичним особам Середньовіччя, творилися в руслі високої літератури дистихом елегійним як віршовим розміром ученої поезії або леонінським віршом як найпоширенішою формою латинського Середньовіччя. Жартівливі епітафії (королям та високим церковним достойникам – релігійним опонентам, поету-невдачі, учителеві, ученому, слугі та іншим) писалися леонінським віршем, часто – з концептом, цікавими формальними рішеннями в руслі літератури «низової». Твори обох груп відзначаються світським характером. Жартівливі епітафії латинського Середньовіччя, зокрема пародії текстів, глибоко укорінених у літературну традицію, були більш популярними в українських барокових трактатах, ніж «серйозні» твори цього жанру.

Середньовічні епітафії переважно анонімні, а от автори ренесансних творів, що містяться в давніх українських трактатах, здебільшого відомі. Популярність ренесансної епітафії як взірця жанру в поетиках не однакова. Дуже подобалася авторам українських курсів фламандська ренесансна епітафія учителеві граматики – очевидно, у цьому тексті їх вабила близька епосі Бароко словесна гра. Частотність цитування італійських гуманістичних текстів різна, від одного до семи трактатів. Щодо епітафії гравцеві в кості Шимона Шимоновича, то її використання як прикладу чи не у половині давніх українських поетиків свідчить про те, що вона якнайповніше відповідала літературним смакам епохи. Інші епітафії польських поетів фіксуються у двох-п'яти українських курсах. Цитування деяких англійських, французьких та німецьких ренесансних епітафій – спорадичне.

Ольга Циганок розглянула також особливості міжкультурної комунікації, в якій беруть участь три суб'єкти: ренесансні гуманісти – автори епітафій, отець Яків Понтан, за посередництвом трактату якого італійські епітафії в основному проникали на український культурний ґрунт, та автори українських поетиків, які наводили ці тексти як взірці жанру. Фактично йдеться про передачу з трактату Понтана в українські курси двох блоків інформації: взірців, тобто самі епітафії італійських гуманістів і супровідної інформації. Останній подавався у вигляді заголовку епітафії або власне коментарю, яким вводився текст взірця.

У четвертому розділі йдеться про барокову екземпліфікацію. Таких епітафій у вітчизняних трактатах найбільше, бо підручники поетики та риторики в Україні писалися саме в добу Бароко. Автор монографії комбінує макро- і мікроаналіз: розглядаються невідома шкільна епітафія митрополитові Сильвестрові Косову, жартівливі та сатиричні епітафії в українських поетиках, віршові епітафії польською мовою, латино-, польсько- та україномовні пародії епітафій, вітчизняна теорія перекладу першої половини XVIII ст. та перекладні епітафії. Генологічні функції взірців аналізуються на прикладі чернігівської поетики 1749/1750 навчального року.

Безперечним достоїнством монографії Ольги Циганок є використання багатого рукописного матеріалу. Більшість текстів автор монографії вводить у науковий обіг, і це не маргінальні твори – йдеться про літературні пам'ятки, високо оцінені сучасниками. Надіємося, що у найближчі роки побачить світ видання фунеральних текстів-взірців, насамперед – епітафій із давніх українських поетиків та риторик.

Сергій Павленко

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«ТРЕТІ ФЛЬОРІВСЬКІ ЧИТАННЯ»: ДО 40-РІЧЧЯ ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ / ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЧНПУ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

15 жовтня 2013 р. в Інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка відбулася науково-практична конференція «Треті Фльорівські читання», що стала вже традиційною. Вона була започаткована 2009 року і відбувається раз на два роки.

Цього року вона була присвячена 40-річчю відновлення історичного факультету, а зараз уже – Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Як і на двох попередніх конференціях, учасники розглядали питання історії освіти на Чернігівщині, зокрема, історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, педагогіки та актуальних проблем навчання історії та суспільних дисциплін. Організаторами конференції виступили Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка та Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського.

Назва її походить від прізвища Олексія Павловича Фльорова, першого директора Чернігівського учительського інституту (1916–1919 рр.) – нині Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, який все своє свідоме життя присвятив педагогічній діяльності, зокрема, з березня 1919 р. викладав в учительському інституті курс педагогіки та літератури. Він – автор понад 200 наукових і публіцистичних праць з мовознавства, педагогіки та проблем народної освіти. Йому було присуджено премію імператора Петра Великого за підручник «Грамматика древнего церковно-славянскаго языка сравнительно с русским» (1897 р.).

Цього року в науково-практичній конференції зголосилися взяти участь 37 науковців, з них – 24 викладачі, 3 аспіранти і студент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, 3 викладачі Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського та 5 шкільних учителів не лише з Чернігова, але й Чернігівської області. В ній взяли участь і студенти магістратури Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

На відкритті «Третіх Фльорівських читань» з вітальними словами виступили перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, професор В. О. Дятлов, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, професор О. Б. Коваленко та завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, професор А. М. Боровик. Вони зауважили, що визначною для історії освіти на Чернігівщині є не лише постать О. П. Фльорова як першого директора Чернігівського учительського інституту, але й інших видатних особистостей, учителів, викладачів та ректорів вишу. О. Б. Коваленко звернув увагу на необхідність вшанування місця поховання О. П. Фльорова – його могили на кладовищі в Ялівщині в Чернігові, а А. М. Боровик залучив студентів та вчителів до збору матеріалів,

старих фотографій та спогадів про вчителів та директорів колишніх випускників університету для комплектування фонду спогадів музею ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

На пленарному засіданні з доповіддю, присвяченою історії Чернігівського учительського інституту в особі директора Г. А. Василенка, виступив професор А. М. Боровик, а становище в освітньому просторі Чернігівщини у перші роки повоєнної відбудови у своєму виступі висвітлив доцент В. М. Гаврилов.

Усі доповіді учасників «Третіх Фльорівських читань» були розподілені на 2 секції – історія освіти на Чернігівщині (20 виступів); питання педагогіки і методики навчання історії та суспільних дисциплін (14 доповідей). Виступи були присвячені не лише безпосередньо проблемам освіти на Чернігівщині, методики викладання історії, педагогіки, але й видатним постатям на тлі різних епох, які вплинули на розвиток освіти не лише на Чернігівщині, але й України. Також у доповідях було висвітлено як історію «попередників» Чернігівського національного педагогічного університету (Чернігівського колегіуму, Чернігівської духовної семінарії, Чернігівського інституту народної освіти), так й інших навчальних закладів і шкіл міста. Окрема увага дослідників була звернена на соціальну сферу, побут студентів та викладачів Чернігівського педагогічного інституту (Чернігівського інституту народної освіти).

За результатами роботи конференції у листопаді буде видано збірник матеріалів науково-практичної конференції «Треті Фльорівські читання». У жовтні 2015 року планується проведення «Четвертих Фльорівських читань».

Ірина ЧУГАЄВА

Пам'ятаємо

Володимир Єгорович Чухно

27 вересня 2013 року на 54 році життя після тяжкої довготривалої хвороби відійшов у вічність відомий шосткинський краєзнавець Володимир Єгорович Чухно.

Володимир Єгорович народився 1 червня 1960 року в селі Очкине Середино-Будського району Сумської області у селянській родині. У 1978 році вступив до лав Радянської Армії. Після повернення у 1982–1987 роках навчався на юридичному факультеті Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Здобув спеціальність правознавця. 26 років пропрацював адвокатом у Шосткинській юридичній консультації, здійснював правову допомогу громадянам та різноманітним установам. Член Сумської колегії адвокатів.

З юнацьких років захоплювався вивченням історії рідного краю. Поступово захоплення переросло у серйозну працю по пошуку та обробці інформації, пов'язаної з історією малої батьківщини. За кілька років невтомної кропіткої праці В. Є. Чухно зібрав чималу електронну бібліотеку, що нараховує кілька тисяч примірників, переважно дореволюційних видань. Має краєзнавець і власні напрацювання, які були надруковані у вітчизняних та зарубіжних часописах, а саме:

О.С. Судієнко та його благодійні справи. – Сіверянський літопис. №4. – 2009. С. 96 – 107.

М.О. Судієнко – український історик, археограф і меценат середини XIX ст. – Сіверянський літопис. №5. -2009. С. 96 – 108; Український історичний журнал. №3. – 2010. С. 175 – 185.

Садиба Судієнків в Очкиному. – Сіверянський літопис. №1-2010. С. 26 – 32.

Село Очкине. – Сіверянський літопис. №2-3. – 2010. С. 69 – 85.

Заблоцькі-Десятівські – видатні уродженці Чернігівської губернії. – Сіверянський літопис. №6-2010. С. 87 – 101.

Історія Гамаліївського Харлампієва монастиря. – Сіверянський літопис. №3.-2011. С. 46 – 59.

Гамаліївський Харлампієв монастир, історія та сьогодення. – Краєзнавство. №2. – 2011. С. 156 – 169.

Новгород-сіверський предводитель дворянства О.М. Судієнко та його нащадки. – Сіверянський літопис. №4. – 2011. С. 64 – 69.

Письменник Микола Маркович Колмаков. – Сіверянський літопис. №5. – 2011. С. 116 – 120.

Владимирский губернатор И.М. Судієнко. – Вопросы истории. №8.-2011. С. 151 – 155.

Основні етапи життя та наукової діяльності І.І. Пантюхова. – Сіверянський літопис №3-4. 2012. С. 161 – 169.

У лютому 2013 року київське видавництво ТОВ «НВП «Інтерсервіс» надрукувало книгу В. Є. Чухна «История населенных пунктов Украины: Середино-Будский район Сумской области». У ній наведені короткі відомості про заселення Середино-Будського району Сумської області, час заснування більшості населених пунктів, їх дореволюційну історію, кількість мешканців, а також висвітлені біографії найвідоміших уродженців Серединобудщини (Заблоцьких-Десятівських, Судієнків, І. І. Пантюхова, М. М. Колмакова, Г. І. Лузанова, Є. В. Четвертакова та інших). Тяжка хвороба перервала роботу над наступною книгою – «К истории населённых пунктов Украины. Шосткинский район Сумской области».

Останні роки свого життя В. Є. Чухно присвятив справі дослідження та популяризації нашої історичної спадщини.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 08.09.2014. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 13,00. Обл.-вид. арк.18,2 Тираж 800 прим. Зам. № 00 ____

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

Тел.: (0462)972-661